

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี

INTRODUCTION TO PALI LITERATURE

เสนาะ ผดุงนัทร

ป.ธ. ๘, พ.ม., พธ.บ., M.A.(Pol.Sc)

รวบรวม / เรียบเรียง

มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหจุฬาบรรณาธิการจัดพิมพ์

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี

เสนาะ ผดุงกิตฺร

ISBN 974 - 575 - 080 - 8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๒

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อำนวยการผลิต

และจัดจำหน่าย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ กทม. ๑๐๒๐๐
โทร. ๒๒๒๕๘๖๕

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์
กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐ โทร. ๒๒๑๘๘๕๒, ๒๒๔๘๒๑๔

คำปรารภ

วิชา ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี (Introduction to Pali Literature) ๐๐๐ ๒๕๗ กล่าวถึงวรรณคดีบาลี คือ การศึกษาความเป็นมา ประเภทของวรรณคดี ภาษาที่ใช้ในวรรณคดี ตลอดจนวิวัฒนาการของวรรณคดีบาลียุคต่าง ๆ วิชานี้เป็นวิชาแกน ศุทธศาสตร์ ซึ่งถือว่านิสิตทุกคณะต้องศึกษา เพื่อส่งเสริมให้นิสิตมีความรู้ความเข้าใจในวรรณคดีบาลีพอสมควร

หนังสือ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี นี้ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้มอบหมายให้ นายเสนาะ ผดุงฉัตร เปรียญธรรม ๕ ประโยค, พ.ม., พธ.บ., M.A. (Pol.Sc.) อาจารย์บรรยายพิเศษในวิชา ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี ในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นผู้เรียบเรียงขึ้น เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ นิสิตทุกคณะซึ่งต้องศึกษาวิชาดังกล่าวนั้น

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ขออนุโมทนาในกุศลเจตนา วิชยทานของ นายเสนาะ ผดุงฉัตร อาจารย์ผู้บรรยายวิชาความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี ที่มีศรัทธาปสาทะและอุตสาหะวิริยะเรียบเรียงเป็นผลสำเร็จตามที่ได้รับมอบหมาย หวังว่า หนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยความสะดวกประโยชน์แก่พระนิสิตตลอดจนผู้สนใจโดยทั่วไปเป็นอย่างดี

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์

คำนำ

หนังสือวิชา ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี เล่มนี้ ผู้เขียนได้พยายามรวบรวม และเรียบเรียงจากตำราหลายเล่ม ตามที่ปรากฏในบรรณานุกรมท้ายหนังสือเล่มนี้ ก็ด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อใช้ประกอบการบรรยายแก่นิสิตบาลีอุคตศึกษาทุกคน อันจะอำนวยประโยชน์แก่การศึกษาวิชาการด้านนี้เป็นอย่างยิ่ง สิ่งหนึ่งที่ควรกล่าวถึงก็คือผู้เขียนขอขอบพระคุณ ท่านเจ้าของตำราทุกเล่มที่แต่งเกี่ยวกับวิชานี้ ทำให้ผู้เขียนได้มีโอกาสค้นคว้าและนำมาเรียบเรียงจนสำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมา หากมีความต้อยต่ำก็ขอมอบแด่ท่านเจ้าของตำรา และสถาบันแม่คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ประสิทธิ์ความรู้แก่ผู้เขียน แต่หากว่ามีความบกพร่องอันจะต้องแก้ไขต่อไป ผู้เขียนหวังว่าจะได้รับการชี้แนะจากท่านผู้รู้ทั้งหลาย

สิ่งหนึ่งที่เป็นแรงบันดาลใจให้รวบรวมหนังสือเล่มนี้ ก็คือ กำลังใจจากคณะเจ้าหน้าที่ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ต้องการจะผลิตตำราเพื่ออำนวยความสะดวกในการศึกษาระดับอุดมศึกษา ทำให้ผู้เขียนเกิดความเต็มใจที่จะรวบรวมตำราขึ้นมา และก็สำเร็จเป็นรูปเล่มอยู่ขณะนี้ จึงขอขอบพระคุณคณะเจ้าหน้าที่ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมา ณ โอกาสนี้ ด้วยการธรรมอันสูงยิ่ง

เสนาะ ผดุงฉัตร ป.ธ.๘, พ.ม., พธ.บ., M.A. (Pol.Sc.)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สิงหาคม 2530

สารบัญ

คำปรารภ	หน้า
คำนำ	
สารบัญ	
บทที่ ๑ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี	๑๑
วัตถุประสงค์	๑๑
ขอบข่ายเนื้อหาวิชา	๑๑
ความหมายของวรรณคดีบาลี	๑๒
ความหมายของคำว่า “วรรณคดี” ตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี	๑๕
ความหมายของคำว่า “วรรณคดี” ตามหลักวิชาการของอินเดีย	๑๕
มติเกี่ยวกับวรรณคดี	๑๕
ทัศนะของวรรณคดีอังกฤษ	๒๐
วรรณคดีคืออะไร	๒๑
หน้าที่ของวรรณคดี	๒๓
ผลปรากฏของวรรณคดี	๒๔
ประเภทของวรรณคดี	๒๔
ความสำคัญของวรรณคดี	๒๕

บทที่ ๒ ความหมายของวรรณคดีบาติ	๒๓
ความหมายของวรรณคดีบาติ	๒๓
หนังสือวรรณคดีบาติ	๒๔
ธรรมเนียมข้อบ่งเกิดแห่งประวัติวรรณคดีบาติ	๓๓
ความสัมพันธ์ระหว่างประวัติวรรณคดีบาติกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนา	๓๓
หลักการแห่งประวัติวรรณคดีบาติ	๓๔
บทที่ ๓ ขอบเขตของวรรณคดีบาติ	๔๑
ขอบเขตของวรรณคดีบาติ	๔๑
ประเภทของวรรณคดีบาติ	๔๓
ลำดับชั้นวรรณคดีบาติสายธรรมเนียม	๔๕
สายของวรรณคดีบาติ	๔๖
ความพิเศษของธรรมเนียม	๔๗
รสของวรรณคดีบาติ	๔๘
หน้าที่ของวรรณคดีบาติ	๔๘
ผลปรากฏของวรรณคดีบาติ	๔๙
บทที่ ๔ อะไรคือบาติ	๕๑
บาติคือภาษาถิ่นของชาวมทร	
บาติในทัศนะของฝ่ายอื่น	๕๖
ความเห็นของกูเตอร์เกี่ยวกับบาติ	๕๖
ความหมายของบาติ	๕๘
มติของนักปราชญ์เกี่ยวกับแหล่งกำเนิดบาติ	๖๐
ทำไมบาติจึงกลายเป็นภาษา	๖๕
พระพุทธองค์ตรัสภาษาอะไร	๗๐
อักษรที่ใช้เขียนบาติ	๗๑
บทที่ ๕ วิวัฒนาการภาษาบาติในยุคต่าง ๆ	๗๓
อิทธิพลภาษาบาติต่อภาษาไทย	๑๐๓
บทที่ ๖ ประวัติวรรณกรรมบาติในประเทศไทย	๑๑๓
วรรณกรรมบาติยุคก่อนสุโขทัย	๑๑๓

วรรณกรรมบาลีในชุดตานนา	๑๒๕
วรรณกรรมบาลีในชุดอุชฺฐยา	๑๔๖
วรรณกรรมภาษาไทยชุดอุชฺฐยา	๑๕๔
บทที่ ๑ วรรณกรรมบาลีในสมัยรัตนโกสินทร์	๑๕๕
วรรณกรรมภาษาไทยชุดรัตนโกสินทร์	๑๘๔
คุณค่าวรรณคดีบาลี	๑๘๕
บรรณานุกรม	๒๑๖

บทที่ ๑

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี

วัตถุประสงค์

วิชาความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี เป็นวิชาแกนพุทธศาสตร์ในหลักสูตรบังคับ ของนิสิตในมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ทุกคณะจะต้องศึกษา เพื่อส่งเสริมให้นิสิตมีความรู้ในวิชานี้ ก็ควรมีจุดมุ่งหมายคือ.-

๑. เพื่อเป็นตำราชั้นพื้นฐานประกอบการเรียนวิชาประวัติวรรณคดีบาลี
๒. เพื่อให้นิสิตทราบถึงประวัติ วิวัฒนาการ ของภาษาบาลี ตามลำดับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

๓. เพื่อให้มีหนังสือเกี่ยวกับวรรณคดีบาลีแพร่หลาย พอจะช่วยให้รู้ถึงความแตกต่างของวรรณคดีบาลีแต่ละยุคว่ามีคุณค่าเหมือนกันและต่างกันอย่างไรร อันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวិชาการ สามารถนำไปสู่การปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพ

๔. เพื่อให้ทราบว่าตำราทางพระพุทธศาสนามีอะไรเฉพาะในวรรณคดีบาลีเท่านั้น ยังมีปรากฏในภาษาอื่นอีก

๕. เพื่อดำรงคุณค่าของวรรณคดีบาลีให้อยู่คู่พุทธศาสนา

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงประวัติวรรณคดีบาลี ประเภทวรรณคดีบาลี บาลีคืออะไร

วิวัฒนาการวรรณคดีบาลียุคต่าง ๆ จนถึงยุคปัจจุบัน คือยุครัตนโกสินทร์ ซึ่งมีรายละเอียดที่จะศึกษาดังนี้.-

ความหมายของวรรณคดี

ตามหลักวิชาการปัจจุบันมีผู้ให้คำนิยามคำว่า “วรรณคดี” ต่างกันเป็นสองฝ่ายใหญ่ ๆ คือ^๑

ฝ่ายหนึ่งเห็นว่า “วรรณคดี” หมายถึงผลงานประพันธ์ทุกประเภท ไม่จำกัดเฉพาะ ดังมีคำอธิบายว่า

“วรรณคดีมีขอบข่ายครอบคลุมงานประพันธ์ทุกชนิดที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น โดยมีภาษาเป็นเครื่องมือในการแสดงออก ไม่ว่าจะเป็นภาษาเขียนหรือภาษาพูด กล่าวคือ ไม่ว่างานประพันธ์นั้นจะได้มีการจารึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรแล้วหรือยังมิได้จารึก และไม่ว่าภาษาที่ใช้จะมีลีลาเป็นร้อยแก้วหรือร้อยกรองก็ตาม ดังนั้น วรรณคดีหรือวรรณกรรมจึงมีขอบข่ายกว้างขวาง ครอบคลุมงานประพันธ์ทุกรูปแบบ เช่น ลิลิต นิราศ บทละคร นิทาน ความเรียง นวนิยาย บทความ ปาฐกถา สุนทรพจน์ ภาษิต คำพังเพย เนื้อเพลง จดหมาย บันทึก ฯลฯ

“เมื่อมนุษย์บันทึกความรู้ของคนไว้โดยใช้ภาษาเป็นเครื่องมือ อาจเพื่อประโยชน์ของตนหรือของมนุษยชาติเป็นส่วนรวม เราก็เรียกผลงานของเขาว่า วรรณคดี หรือ วรรณกรรม เช่นกัน ดังนั้น ในขอบข่ายนี้ คำว่า วรรณคดี หรือ วรรณกรรม จึงหมายถึงงานประพันธ์ที่เป็นตำรับตำราวิชาการต่าง ๆ ด้วย”^๒

คำว่า “วรรณคดี” ที่ใช้ในตำราประวัติศาสตร์บาลีนี้ ได้ใช้ในความหมายข้างต้นนี้ คือหมายถึงหนังสือทุกประเภทที่มีลักษณะพิเศษในด้านภาษาและความรู้สึกที่แสดงออก ดังคำอธิบายของ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ที่ว่า

“วรรณคดี อันเป็นคำที่เราบัญญัติขึ้นใช้เทียบคำ Literature ในภาษาอังกฤษ หมายถึง

๑. สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๒๖, หน้า ๓ - ๑๑

๒. วิชา กงกะนันท์, วรรณคดีศึกษา (เอกสารคำสอนวิชาการใช้ภาษา (อ่าน) อท. ๑๐๓ และ อท. ๑๐๔ ปีการศึกษา ๒๕๒๐ ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, หน้า ๑ - ๒

ถึงบทประพันธ์ที่รัดรั้งตรึงใจผู้อ่าน ปลุกมโนคติ (imagination) ทำให้ผลิต-
 เพลินและเกิดอารมณ์ต่าง ๆ และอาจเปิดหูเปิดตาเรา โดยให้เราได้เห็นชีวิตและแง่ของชีวิต
 แปลก ๆ ต่าง ๆ แต่วรรณคดีไม่ใช่ตำรา หนังสือศาสนาอาจเป็นวรรณคดีได้ ถ้าบังเอิญมี
 ลักษณะของวรรณคดีเข้า เช่น คัมภีร์ไบเบิล พระปฐมสมโพธิ และเทศน์ของ บอสถีโอท์และ
 ของ บูร์คาตู บางกัณฑ์ และตำราบางอย่างก็อาจสงเคราะห์เข้าเป็นวรรณคดีได้เหมือน
 กัน เช่น ตำราที่แต่งเป็นบทกลอนเพราะพริ้ง ทำให้เราผลิตเพลินไปในรสกลอนจนลืมคิด
 ถึงใจความ ในทำนองเดียวกัน หนังสือปรัชญาบางเล่ม เช่น ไตรภูมิพระร่วง Pensees
 ของ ปาสกาล และ La Recherche de la Verite ของมาล บางซ์ และ เอมีล ของ รูโซ
 ก็เป็นวรรณคดี ภาพแรกในไตรภูมิพระร่วง และความพรรณนาลักษณะแปดกัณฑ์ ความ
 พรรณนาตอนการเกิดของเด็กก็ดี อ่านสนุก ออกรส เพราะพรรณนาเห็นจริงเห็นจังและมีภาพ
 เปรียบเทียบเหมาะ ๆ”^๑

ตามคำอธิบายข้างต้น วรรณคดีจะหมายถึงผลงานการประพันธ์ที่มีรูปแบบลีลา
 ภาษา “ที่กระทบและฝังใจ ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเกิดความรู้สึกสะเทือนอารมณ์”^๒

ถ้าหากตามความหมายนี้ หลายคนอาจคิดว่าที่เรียกว่า วรรณคดีบาลี เห็นจะไม่ถูก
 นัก น่าจะเรียกว่า หนังสือ หรือ คัมภีร์บาลี ก็พอ เพราะดูเหมือนว่าหนังสือบาลีน่าจะจัดอยู่
 ในประเภทของหนังสือเทศน์หรือตำราซึ่งไร้อารมณ์

เรื่องนี้คงจะต้องวิเคราะห์ลักษณะของหนังสือที่แต่งเป็นภาษาบาลีในแต่ละสมัยแต่ละ
 เรื่อง เพราะมีลักษณะไม่เหมือนกัน ถ้าจะกล่าวอย่างกว้าง ในที่นี้อาจกล่าวได้ว่าหนังสือที่
 รจนาเป็นภาษาบาลีนั้นจำแนกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

ประเภทหนึ่ง เป็นหนังสือที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้า ของพระสาวกในสมัย
 พุทธกาล หรือที่สนะเรื่องธรรมะของคนในสมัยหลัง มีลักษณะเป็นหนังสือสอนเรื่องธรรม-
 ชาติของชีวิต ส่วนหนึ่งของหนังสือประเภทนี้เป็นคำสอนสั้น ๆ มุ่งเอาสาระทางธรรมะโดย
 ตรง มีลักษณะค่อนข้างแห้งแล้ง เช่น พระอภิธรรมปิฎก อีกประเภทหนึ่ง มีการพรรณนาซึ่ง
 ใช้ภาษา ลีลา สำนวนโวหาร อย่างไพเราะคมคาย เช่น คถาในธรรมบท ในไตรคาถาและเถรี
 คาถา เป็นต้น ผลงานในส่วนนี้น่าจะถือเป็นวรรณคดีได้ ตามความหมายว่ามีลักษณะ

๑. วิทย์ ศิวะศรียานนท์. วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๘, หน้า ๑

๒. วิภา กงกะนันท์. เรื่องเดิม, หน้า ๒

รูปแบบ และสำนวนภาษา ตลอดจนถึงลีลาของการประพันธ์ที่ก่อให้เกิดความประทับใจ
อย่างไรก็ตาม รสของวรรณคดีที่ปรากฏในผลงานส่วนนี้ ถือได้ว่าเป็นธรรมชาติ เป็น
สะท้อนถึงประสบการณ์ของผู้ที่สวดหุดพันจากความยึดติดใด ๆ ทั้งทางความคิดของสภาวะ
สังคมและอารมณ์ที่เนื่องด้วยเหตุปัจจัย ซึ่งอาจจะแปลกสำหรับผู้ไม่คุ้นเคย เพราะวรรณคดี
โดยทั่วไปสะท้อนอารมณ์บางอย่างของกวีที่รู้สึกอย่างรุนแรง เมื่อถูกระทบจากอุป
สรรค กลิ่น เสี่ยง และสัมผัส จากภายนอก เช่น เมื่อกวีเห็นภาพธรรมชาติยามเย็น พระอาทิตย์
กำลังลับขอบฟ้า กวีก็บรรยายภาพนั้นอย่างงดงาม ผสมผสานความรู้สึกส่วนตน เช่น
ความรัก ความเหงา ความเศร้า เข้ากับธรรมชาตินั้นอย่างน่าจับใจ คนอ่านก็พลอยรู้
สึกรัก เหนง เศร้า ตามไปด้วย แต่วรรณคดีบาลีมีรสต่างออกไป กล่าวคือกวีหรือผู้สอน
ธรรม มิได้หลังไหลคำพูดออกมาเพราะจิตถูกระทบจากเหตุปัจจัยภายนอก แต่กลับ
สะท้อนรสของจิตที่สงบระงับจากภาวะของการถูกระทบนั้น เป็นรสของความนิ่ง ไม่หวั่น
ไหว สมบูรณ์ เสร็จเต็มที่ ความคิดและความรู้สึกที่แสดงออกจึงมิใช่จินตนาการ แต่เป็นการ
แสดงถึงธรรมชาติของชีวิต ทั้งนี้โดยอาศัยภาษาเป็นเครื่องมือได้อย่างงดงาม ก่อให้เกิดความปิติ
เลื่อมใส หรือความสงบ สมบูรณ์ เสร็จ แก่ผู้ที่เข้าถึง เช่น ในเถรคาถา พระอรหันต์รูปหนึ่งได้
บรรยายความรู้สึกของท่านในขณะที่ท่านกำลังนั่งอยู่ในกุฏิและฝนกำลังตก ด้วยคาถาสั้น ๆ ว่า

"วสุตติ เทโว ยถา สุถิติ

ลลนา เม ภุฎิกา สุขา นีวาตา

จิตฺตํ สุขสมาหิตณจ มยฺหํ

อถ เจ ปทุยลลิตํ ปวสุต เทวาทิ"^๑

ฝนกำลังตก มีเสียงไพเราะดังเสียงเพลงขับ

กุฏิของเราคงดีแล้ว มีประทุนหน้าต่างมิดชิดดี

จิตของเราที่ตั้งมั่นดีแล้ว

ถ้าปรารถนาจะตก ก็เชิญตกลงมาเถิดฝน

เห็นได้ว่าคาถาบทนี้เรียบง่าย แต่มีความหมายลึกซึ้ง และสื่อธรรมชาติแห่งความ
สงบ หลุดพ้น อย่างชัดเจน ลักษณะเช่นนี้ น่าจะนับว่าเป็นวรรณคดีได้

๑. พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เถรคาถา, เล่ม ๒๖ ข้อ ๑๘๘

หนังสือที่รจนานี้เป็นภาษาบาลีอีกประเภทหนึ่ง รจนาคำนี้ถึงถึงความงามของ ภาษาและรสแห่งวรรณคดี ในความหมายของการสะท้อนอารมณ์ด้วยลีลาภาษาเป็น พิเศษ เป็นสำคัญ เช่น คัมภีร์ชินาลังการ เป็นต้น หนังสือเหล่านี้จึงถือว่าเป็นวรรณคดี ตามความหมายของนักวิชาการฝ่ายวรรณคดียุคปัจจุบันได้โดยตรง

ความหมายของคำว่า “วรรณคดี” ตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี

ทางฝ่ายบาลีนั่นถือว่า คัมภีร์ต่าง ๆ ยกเว้นคัมภีร์ประเภท “สัตตะ” ถือเป็นวรรณคดี ได้ทั้งสิ้น คัมภีร์ประเภทสัตตะซึ่งไม่นับว่าเป็นวรรณคดี คือคัมภีร์ที่มีลักษณะเป็นตำราไข ความกำกวมอื่น ๆ มี ๔ ประเภท คือ

๑. สัททสัตตะ คัมภีร์ไวยากรณ์
๒. อภิธานสัตตะ คัมภีร์อภิธาน คือ พจนานุกรม
๓. ฉันทสัตตะ คัมภีร์อธิบายลักษณะฉันท
๔. อลังการสัตตะ คัมภีร์อธิบายลักษณะฉันท

หนังสือทั้ง ๔ ประเภทนี้ ถึงแม้จะแต่งด้วยภาษา สำนวน ลีลา โวหาร เป็นเลิสอย่าง ไร อาจารย์ทางฝ่ายบาลีก็ไม่ถือว่าเป็นวรรณคดี ถือเป็นเพียงหนังสือที่ช่วยให้เข้าใจวรรณคดี หรือช่วยให้สามารถแต่งวรรณคดีได้

ความหมายของคำว่า “วรรณคดี” ตามหลักวิชาการของอินเดีย

ตามตำราว่าด้วยลักษณะวรรณคดีของฝ่ายสันสกฤต และตามหลักการที่ปรากฏในคัมภีร์ สุไพฑาลังการ ภาษาบาลี ซึ่งแต่งโดยอาศัยตำราของฝ่ายสันสกฤตเป็นหลัก ได้กล่าว ว่า หนังสือที่จะถือเป็นวรรณคดีได้ จะต้องประกอบด้วยรสแห่งวรรณคดี ๘ รส คือ-

๑. ถึงการรส รสรัก หมายถึงเฉพาะความรักระหว่างชายกับหญิง จำแนกเป็น ๓ แบบ คือ

อโยคะ - ความรักของชายหญิงที่ยังไม่เคยพบปะกันมาก่อน ประารถนาจะติดต่อกันด้วยกลวิธีต่าง ๆ เพื่อแสดงความรักใคร่ต่อกัน

วิปโยคะ - ชายหญิงมีความรักใคร่กันเป็นอย่างยิ่ง ติดต่อกันสนิทสนมกันแล้ว ต้องมาพลัดพรากจากกัน

สัมโมคะ - ความชื่นอกชื่นใจของชายหญิงที่ต่างฝ่ายต่างมีความปรารถนาซึ่งกัน และกัน ต่างแสดงกิริยาต่อกันไปตามอารมณ์ใคร่

๒. หัสสรส รสขำขัน มีความขำขันมากน้อยเป็น ๖ ลักษณะ คือ
- สัทะ - หัวเราะมีนัยน์ตาบาน
 - หสิตะ - หัวเราะมีฟันปรากฏนิดหน่อย
 - วิหสิตะ - หัวเราะมีเสียงไพเราะนุ่มนวล
 - อุปหสิตะ - หัวเราะมีโหล่และศีรษะหวั่นไหว
 - อวหสิตะ - หัวเราะขนาดน้ำตาไหล
 - อติหสิตะ - หัวเราะตัวโยกโคลงเคลงไปทั้งตัว
๓. กรูณารส - รสสงสาร เกิดขึ้นจากเหตุ ๒ อย่างคือ
- อนิฏฐูปัตติ - การประสบสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา
 - อิฏฐนาส - ความสิ้นสูญไปแห่งสิ่งที่น่าปรารถนา
๔. รุทธรส - รสโกรธ หมายถึงการเขี้ยวขื่น ดูถูก ก้าวร้าว แค้นเคือง ตำหนิ
๕. วีรรส รสกล้าหาญ มี ๓ แบบ คือ
- รณวีระ กล้าหาญในการรบ
 - ทวนวีระ กล้าหาญในการให้
 - หยาวีระ กล้าหาญในการให้ความช่วยเหลือ
๖. ภยานกรส รสที่น่าสะพึงกลัว หมายความว่า บทประพันธ์อันใดก่อให้เกิดความกลัวแก่ผู้สดับ บทประพันธ์นั้นเป็นภยานกรส มีการได้เห็น ได้รู้ถึงสิ่งที่ผิดปกติ เป็นต้น
๗. วิภัจจรส รสเกลียด มีข้ความเกลียดที่ผสมความโกรธ แต่เป็นความเกลียดแบบขยะแขยง น่าจะเรียกว่า รสแห่งความน่ารังเกียจมากกว่า แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ
- วัตถุมีเล็ดเนื้อ เช่น ไล่เนื้อ ไล่ใหญ่ และบรรดาสิ่งที่เห็นแล้วน่าขยะแขยงอื่น ๆ ของเน่า รวมทั้งของที่หมูหนอนบ่อนไซ ตลอดถึงสิ่งที่มีกลิ่นเหม็นด้วย
 - ความฉิดฉาง หมายถึง ของที่เคียดต้องใจ ขอบใจ เพราะมีสีอันสวยงาม แต่ภายหลังของนั้นเปลี่ยนความสวยงามไป ก็เกิดความรังเกียจ
๘. อัปภูตรส รสอัศจรรย์ ดันดัน แปลกประหลาด
๙. สันตรส รสสงบ รสนี้ นาวาอากาศเอกแยม ประพัฒน์ทอง ได้อธิบายว่า
- “สันตรสนี้ พิจารณาตามที่ท่านแสดงไว้ เห็นความได้ว่า เป็นรสนิยม เป็นรสบริสุทธิ ปราศจากรสใด ๆ ผสมอยู่เสมอ จะเข้าใจว่ารสจิตก็ได้ แต่เป็นความจิตที่ชุ่มเย็น ทำให้เกิดความสงบ ชุ่มชื้น มีข้ชนิดจืดชืด ที่เรียกว่าไม่เป็นรส ความจริงรสจิตนั้น พิจารณาด้วย

เปรียบเทียบกับรสแห่งวัตถุที่จัด ๆ แล้วมีความสำคัญมีใช้น้อยเลย ความพิเศษของรสจิตนั้น
จะมีอันใดบ้าง ก็แล้วแต่สัญญาบุคคลจะเฉลย แต่ที่เด่นนั้นเห็นอยู่ ๓ สถาน

๑. เป็นรสคงตัว

๒. เป็นรสที่ไม่ให้โทษ

๓. เป็นรสที่ช่วยคลายรสอื่น ๆ ที่จัดไป

“ที่ว่าเป็นรสคงตัว จะว่าเป็นรสมาตรฐานก็ได้ จะว่าเป็นรสยอดเยี่ยมก็ได้ทั้งสอง
ทาง เพราะรสจิตนี้ถึงความอยู่ที่คงตัว ไม่มียิ่ง และไม่มีหย่อน หมายความว่า จะทำอย่างไร
ให้รสจิต จืดหนักขึ้นไปอีก เป็นไม่มีทางทั้งนั้น ทำอย่างไร ก็คงจืดอยู่นั่นเอง ไม่
เหมือนรสอื่น ๆ ซึ่งเพิ่มได้ลดได้ จึงว่าเป็นรสคงตัว

“ที่ว่าเป็นรสที่ไม่ให้โทษนั้น ลองเปรียบเทียบกันดูกับรสอื่น ๆ เช่น เปรี้ยว
หวาน มัน เค็ม มีอาการให้โทษได้ในเมื่อเกินพอดี และความพอดีนั้นเล่าก็ยังคงอยู่แล้วแต่
ชีวหาประสาทของแต่ละบุคคลอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ถ้าเกินพอดี ถึงขนาดที่เรียกว่า จัด
คือ เปรี้ยวจัด หวานจัด พาให้แสบคอ มันจัดพาให้เลี่ยน เค็มจัดพาให้ขาดคอ แต่รสจิต
ไม่มีทางที่ให้โทษอะไร ๆ ทั้งนั้น

“ที่ว่าเป็นรสที่ช่วยคลายรสอื่น ๆ ที่จัดไปนั้น ฟอกกรัว แม่ครัวผู้ปรุงอาหารย่อมทราบ
ได้ดี เช่น เปรี้ยวจัดจะทำอย่างไรจึงจะคลาย ต้องเติมจืด หวานจัดก็เช่นเดียวกัน ใช้น้ำจืดเติม
เพื่อผ่อนรสที่ยังลง

“ลักษณะพิเศษของรสจิตมีอยู่ดังนี้ จึงเป็นรสที่สำคัญและเป็นที่สุดของบรรดารส
ทั้งหลาย กล่าวโดยสภาวะอันสูงสุดในพระธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเล่า สม-
ชรรณ เท่ากับ สันติ ซึ่งมีความหมายถึงพระนิพพานที่เดียว ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
สันตรส เป็นรสที่สัตบุรุษช่องเสพ

“การรณานิพนธ์ในทำนองสันตรส เป็นการกระทำได้โดยยาก เพราะการที่จะนำเอา
เรื่องจิตมาปรุงให้เป็นรสขึ้นได้นั้น ต้องสามารถและมีความสันตยอคเยียมที่เดียว”^๑

ถ้าพิจารณาโดยถือหลักการว่าหนังสือเล่มใดเป็นวรรณคดีหรือไม่ ด้วยการพิจารณา
เรื่องรสดังกล่าว ก็กล่าวได้ว่า วรรณคดีมาลีก็มีรสทั้ง ๘ กระจัดกระจาบในเรื่องต่าง ๆ
ทั่วไป รสที่เห็นชัด คือ สันตรส

๑. พระคัมภีร์สุโขทัยฉบับหลวง พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๑๒, หน้า ๓๑๓ - ๓๗๓ (น.อ.
แถม ประพันธ์ทอง ผู้แปล)

สังการรส รสรัก ปรากฏในหนังสือหลายเรื่อง เช่น ความรักของนางกากีกับ
พญาครุฑและคนธรรพ์ ในเรื่องกากาติชาดก

กฐณารส รสสงสาร เช่น การคร่ำครวญอาลัยหาสองกุมารของพระนางมัทรี การ
สูญเสียสามีและบุตรของนางกิสาโคตมี เป็นต้น

รุทรส รสโกรธ เช่น ความโกรธของพระเจ้าทูลุฐคามินี ต่อพวกทมิฬ ในพงศาว-
ดารมหาวงศ์ เป็นต้น

วีรรส รสกล้าหาญ เช่น ความกล้าหาญในการสงครามของเหล่ากษัตริย์ ในคัมภีร์
มหาวงศ์และอุพวงศ์ ความกล้าหาญในการทำทานและการเสียสละของพระโพธิสัตว์
ในจริยาปิฎก และในชาดก เป็นต้น

ถึงแม้ว่า เราจะสามารถหารสแห่งวรรณคดีในหนังสือพุทธศาสนาฝ่ายบาลีได้ ตรง
ตามกฎเกณฑ์ของคำรฝ่ายสันสกฤต แต่โดยลักษณะของหนังสือทางฝ่ายบาลีแล้ว เราไม่
อาจประเมินคุณค่าของหนังสือด้วยรสดังกล่าว เพราะวรรณคดีบาลีมีได้มีจุดมุ่งหมายที่จะ
แสดงอารมณ์เหล่านั้น ถ้านำเรื่องรสมาเป็นหลักเกณฑ์ ต้องถือหลักธรรมรสในพุทธศาสนา
เองเป็นเครื่องวัด เช่น เมื่อพูดถึง กฐณารส ในวรรณคดีบาลี ไม่ใช่รสนสงสารแบบอารมณ์ร้องไห้
พุ่มพ่าย แต่เป็นความเห็นอกเห็นใจอันเกิดจากปัญญาเห็นแจ้งในชีวิตทุกข์ของสัตว์
ทั้งหลาย จึงเกิดความปรารถนาที่จะช่วยสัตว์เหล่านั้นให้พ้นทุกข์ หัสสรส ไม่หมายถึงรสแห่ง
ความขำขัน ตลกคะนอง แต่หมายถึงปิติสุข อันเกิดจากการได้เห็นคุณค่าแห่งชีวิตอันประ-
เสริฐตามคำสอนของพระพุทธองค์ วีรรส คือความกล้าหาญในการทำสงครามปราบ
กิลเลส ทำลายทุกข์ทั้งของพระพุทธองค์เองและของผู้อื่น ความกล้าหาญในการอนุเคราะห์ช่วย
เหลือผู้อื่น การเสียสละความสุขส่วนตนเพื่อประโยชน์ของชนหมู่มาก วิภังกรส คือรสของ
ความรังเกียจ ซึ่งก็มีได้หมายถึงความรู้สึกรังเกียจที่เป็นอารมณ์อันรุนแรง แต่เป็นความ
คลาย สลัดออก จากสิ่งที่เป็นโทษ ละทิ้งความยึดมั่นถือมั่น รังเกียจความไม่มีสาระแท้จริง
ของสิ่งทั้งหลาย อัปภูตรส หมายถึงความอัศจรรย์ในส่วนที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและพระ-
สาวกบางรูป เช่น ความอัศจรรย์ในเรื่องธรรมชาติการเกิดของพระพุทธเจ้า ความอัศจรรย์
ในความสามารถทางด้านฤทธิ์ของพระมหาโมคคัลลานะ เป็นต้น ความอัศจรรย์ที่พระพุทธ-
เจ้าเน้น คือความอัศจรรย์ในการประพฤติกรรมอย่างดีเยี่ยมของพระสาวกบางรูป ความ
อัศจรรย์ในความสามารถในการสอนธรรมอย่างดีของพระสาวกบางรูป สันตรส เป็นรสที่
เป็นแกนสำคัญของวรรณคดีบาลี เป็นรสของชีวิตที่เรียบง่าย สงัด วิเวกจากกิเลสทั้งหลาย

โดยสรุปแล้ว คำว่า “วรรณคดี” ที่ใช้ในที่นี่ ให้ความหมายกว้าง คือหมายถึงหนังสือทั่วไป รวมทั้งหนังสือประเภทตำรา เช่น ไวยากรณ์ คำาณันท์ เป็นต้น ส่วนที่ว่าหนังสือใดจะนับว่าเป็นวรรณคดีในความหมายพิเศษหรือไม่ จะต้องวิเคราะห์เป็นเรื่องไป อย่างไรก็ตาม ไม่ควรที่จะนำเกณฑ์การตัดสินคุณค่าของวรรณคดีตามทัศนะแบบโลกิยะมาตัดสินผลงานที่เป็นโลกุตระ ดังนั้น กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่จะใช้จะต้องมีความสอดคล้องอยู่ในระดับเดียวกันกับลักษณะของหนังสือ เช่น ถ้าจะใช้รสเป็นเครื่องตัดสิน ก็ต้องตัดสินตามคุณค่าของ “ธรรมรส” เป็นต้น

มติเกี่ยวกับวรรณคดี*

วรรณคดี ตรงกับคำาบาลี ๒ คำ คือ สาหิจจ (Sahicca) และ คณฺณสมฺมฺห และตรงกับคำอังกฤษว่า ลิทเทอเรเจอร์ (Literature) วรรณคดีมีความหมายกว้างขวางหลายประการดังนี้

๑. วรรณคดี หมายถึงผลิตผลเกี่ยวกับอักษรศาสตร์ (Literary Production)
๒. วรรณคดี หมายถึงผลิตผลแห่งความคิดของมนุษย์โดยส่วนรวม ที่เขียน จารจารึกไว้ หรือพิมพ์ไว้ (The written or printed productions of the human mind collectively)
๓. วรรณคดี หมายถึงบทประพันธ์ที่เกี่ยวกับยุคสมัย โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับประเทศชาติ ที่เกี่ยวกับเรื่องราวต่าง ๆ หรือที่เกี่ยวกับวิชาเคมี ซึ่งคำาบาลีเรียกว่า รสยานวิษา หรือไทยเคยใช้ว่า รสยานวิทยา (The writings that pertain to a particular epoch, country, subject, or chemistry).
๔. วรรณคดี หมายถึงวัฒนธรรมเกี่ยวกับอักษรศาสตร์ (Literary culture)
๕. วรรณคดี หมายถึงเรื่องที่บอกไว้ด้วยเอกสารหรือหนังสือ (Acquaintance with letters or books)

๑. เทพเมธราชารย, พระ, (เจ้า จิตปณฺญ ป.ร. ๙). แบบเรียนวรรณคดีบาลีประเภทคัมภีร์บาลีไวยากรณ์

๖. วรรณคดี หมายถึงอาณาจักรของตัวหนังสือทั้งหลาย หรือดินแดนที่รวมของตัวอักษรทั้งหลาย (Realm of letters)

๗. วรรณคดี หมายถึงบทประพันธ์อันมีคุณค่าทางความงามของแบบคำพูด หรือบทประพันธ์อันมีคุณค่าทางความงามของผลทางอารมณ์ (Writings whose value lies in beauty of form or emotional effect)

๘. วรรณคดี หมายถึงความเรียงอันเกี่ยวกับการวิจารณ์ (Critical essays)

๙. วรรณคดี หมายถึงโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน (Poetry)

๑๐. วรรณคดี หมายถึงวรรณกรรมเกี่ยวกับการประพันธ์ (Literary Work)

๑๑. วรรณคดี หมายถึงกิจกรรมหรืออาชีพของคนเกี่ยวกับอักษรศาสตร์ (The act or occupation of literary man)

๑๒. วรรณคดี หมายถึงวิชาชีพเกี่ยวกับอักษรศาสตร์ (Literary professional)

๑๓. วรรณคดี หมายถึงศิลาจารึก (Meaning stone) คือสิ่งที่เขียนหรือแกะสลักในแผ่นหิน

ทศนะของวรรณคดีอังกฤษ^๑

วรรณคดีอังกฤษ แบ่งกรวออกเป็น ๒ ทศนะ คือ^๒

๑. สัมพัทธทศนะ (Relative Vision) คือเห็นโดยถือตนเองเป็นหลัก ได้แก่ยังมีความรู้สึกปรารถนาตนเองเป็นศูนย์กลาง เช่น สมมติตนเป็นพระเอก นางเอก ผู้ร้าย

๒. วิสฤทธทศนะ (Absolute Vision) หรือ ญาณทศนะ คือเห็นด้วยปรีชาญาณได้แก่เห็นอย่างจริงแท้ตามสภาพที่เป็นจริง เห็นอย่างลึกซึ้ง เห็นอย่างแจ่มแจ้ง ประณีต สุขุม

วรรณคดีที่คตินั้น อาจกำหนดได้ด้วยคุณค่าที่มีอยู่ ดังนี้

๑. คุณค่าทางประวัติศาสตร์ (Historical Values) อันให้ข้อเท็จจริงที่ถูกต้อง ไม่มีเจตนาผันแปรข้อเท็จจริงด้วยความลำเอียง เพื่อส่งเสริมผู้ที่ตนรัก หรือเหยียบย่ำผู้ที่ตนชัง หรือเพื่อเล่าการเมือง

๑. ฉลาด บุญลอย ประวัติวรรณคดีบาฬี ๑. พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๑๓ - ๑๕

๒. ดูประวัติวรรณคดีไทย - หลักวรรณคดี หน้า ๒๔

๒. คุณค่าทางอารมณ์ (Emotional Values) ให้ความสะเทือนใจและประทับใจ
ด้วยรสของวรรณคดี

๓. คุณค่าทางจินตนาการ (Imaginary Values) ให้เกิดมโนภาพขึ้น เห็นชัดว่าอะไร
เป็นอะไร ควรและไม่ควรอย่างไร เพียงไร และให้เกิดความคิดริเริ่มที่จะปรับปรุงใจให้เข้าหา
จุดหมายที่ควร

๔. คุณค่าทางสติปัญญา (Intellectual Values) ให้คิด อุดมคติ และความรู้ต่าง ๆ
ทางคดีโลก

๕. คุณค่าทางวัฒนธรรม (Cultural Values) ให้ความรู้ที่ถูกต้องตามหลักวรรณกรรม
ที่ดี

๖. คุณค่าทางศีลธรรม (Moral Values) ให้ความรู้ทางศีลธรรม จรรยา มารยาท
และความรู้ทางศีลธรรม

สำนวนหรือโวหารที่ถือเป็นหลักในการแต่งหนังสือ นั้น โดยทั่วไปแบ่งออกเป็น
๔ ประเภท คือ-

๑. บรรยายโวหาร คืออธิบายขยายข้อความให้พิสดารออกไป

๒. พรรณาโวหาร คือพรรณนาข้อความหรือเรื่องราว

๓. เทพนาโวหาร คือกล่าวสั่งสอน ชี้แจง ให้สมเหตุผลผล

๔. สาธกโวหาร คือยกตัวอย่างอุปมาอุปไมยให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย และเกิดศรัทธาเลื่อมใส

วรรณคดีคืออะไร?

๑. ในภาควิชาการ วรรณคดีเป็นส่วนหนึ่งของภาษาหนังสือ เพราะภาษาหนังสือ
ได้ถูกแยกออกเป็นส่วนใหญ่ ๆ ๒ ส่วน คือ ภาษาคำรา และภาษาวรรณคดี จากหลักของ
การแบ่งนี้ ทำให้เรามองเห็นขอบเขตของวรรณคดีแคบและชัดเจนยิ่งขึ้น

คำว่า "วรรณคดี" ในภาษาไทย เป็นคำที่บัญญัติขึ้นโดยอาศัยศัพท์สันสกฤตเป็น
รากฐาน (เทียบรูปศัพท์สันสกฤตเป็น วรณคดี และ สันสกฤตเองก็ไม่มีรูปศัพท์นี้ใช้ หากแต่
ใช้ว่า สาหิตย) เพื่อให้ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า Literature ดังนั้น ก่อนอื่นผู้ศึกษาวรรณคดี

๑. ในคำราบางเล่ม เดิม อุปมาโวหาร เข้ามาด้วย เป็น ๕ ประเภท แต่โดยหลักวิชาควรรวมอยู่ใน
สาธกโวหาร

๒. ฉลาด บุญลอย, ประวัติวรรณคดีบาลี ตอนที่ ๑. พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๑๙-๒๙

มุ่งเข้าหาความหมายเดิมจากคำนิยามและคำอธิบายของศัพท์นี้โดยเฉพาะ ดังนี้.-

- ใน Webster's Dictionary กล่าวไว้ว่า “ในทัศนะที่รับรองกันทั่วไปและเห็นได้ชัดของศัพท์วิชาการนี้ คือวรรณคดีไม่รวมอยู่ในวิทยาศาสตร์แท้ ๆ แต่วรรณคดีรวมเอาประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ศิลปะการประพันธ์ ตรรกวิทยา และข้อวิพากษ์วิจารณ์ ซึ่งใช้ถ้อยคำสุภาพไว้ด้วย”

- ในสารานุกรม บริเตนนิกา ให้คำจำกัดความของคำนี้ไว้ว่า “คือการแสดงออกที่ดีที่สุดของความคิดที่ดีที่สุดลงเป็นตัวหนังสือ”

- ศาสตราจารย์ มอเนียร์ วิลเลียมส์ ได้เปรียบเทียบคำว่า Liter ซึ่งเป็นรากศัพท์ (ธาตุ) ของ Literature ว่าตรงกับภาษาสันสกฤตว่า ลิปิ และคำ Literature ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า ลิปิตาสตฺร แต่มีผู้รู้ภาษาสันสกฤตบางท่านว่าควรเทียบกับคำ สาหิตย ในฝ่ายบาลีมีศัพท์ที่ใกล้เคียงกับ สาหิตย คือ สหิต ซึ่งมีที่ใช้ในคถาธรรมบท คำนี้พระพุทธโฆษาจารย์สอนให้แปลว่า “พระพุทธพจน์” แต่ในที่อื่นแปลว่า “ตำรา”

๒. มีผู้รู้บางท่านได้ให้ขอบเขตของวรรณคดีไว้ว่า หนังสือที่ถือเป็นวรรณคดีนั้น ต้องประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ คือ.-

๑. มุ่งเร้าอารมณ์ (อาเวก) (Emotion)

๒. มุ่งจินตนาการ (Imagination)

๓. มุ่งสนุกสนานบันเทิง (Pleasure)

๓. ในพจนานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า วรรณคดี ดังนี้ “หนังสือที่รับยกย่องว่าแต่งดี” ซึ่งเป็นธรรมดาของพจนานุกรม ย่อมให้หลักเกณฑ์เพียงความหมายทั่วไป ส่วนรายละเอียดภาควิชาการนั้นเป็นหน้าที่ของสารานุกรม และสารานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานยังไม่ถึงคำนี้ จึงยังไม่ทราบรายละเอียดแน่นอนว่า หนังสือที่รับยกย่องว่าแต่งดีนั้นมีหลักเกณฑ์อย่างไรบ้าง

- ในมาตรา ๘ แห่งพระราชบัญญัติตั้งวรรณคดีสโมสร กล่าวถึงหนังสือที่ควรยกย่องไว้ว่า “เป็นหนังสือที่แต่งดี ใช้วิธีเรียบเรียงอย่างไรก็ตาม แต่ต้องให้เป็นภาษาไทยอันดี ถูกต้องตามเข็ญอย่างที่ใช้ในโบราณกาลหรือในปรัญจุบันกาลก็ได้ ไม่ใช่ภาษาซึ่งเลียนต่างประเทศหรือใช้วิธีผูกประโยคประธานตามแบบภาษาต่างประเทศ”

- ในหนังสือสุพรรณิการ์ ซึ่งเป็นตำราว่าด้วยการประพันธ์หนังสือของปกรณัมฝ่ายบาลีได้ให้หลักเกณฑ์การประพันธ์ที่ดีไว้ ดังนี้คือ.-

ปสาโท โข มรุตตา
สิเลโสหารตา กนฺติ

สมตา สุขุมาลตา
อตุตฺตพฺยตฺติสมารโย (๑๑๗).

แปลว่า องค์คุณของการประพันธ์ ๑๐ อย่าง คือ.-

๑. ปสาทคุณ มีความชัดเจนแจ่มแจ้งกระจ่าง ชวนให้เลื่อมใส
๒. โอรุณคุณ มีโอชะ ให้ความสว่างและกำลังแก่จิต
๓. มรุตคุณ มีความอ่อนหวาน ไพเราะ
๔. สมคุณ มีความสงบ สม่าเสมอ เทียบธรรม
๕. สุขุมาลคุณ มีความละเอียดอ่อน ประณีต สุขุม
๖. สิเลศคุณ มีความสัมพันธ์กัน เชื่อมความได้สนิท
๗. โอรุณคุณ มีความกว้างขวางโอฬาร
๘. กนฺติคุณ มีความสนุกสนานบันเทิง เร้าอารมณ์ ประทับใจ กินใจ
๙. อตุตฺตพฺยตฺติคุณ มีความแหลมลึก คมคาย
๑๐. สมาริคุณ มีความพุ่งสู่จุดใดจุดหนึ่งที่สำคัญ

๔. เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว วรรณคดีก็คือวัฒนธรรมทางวรรณกรรม (Literary Culture) อันเป็นส่วนที่ไม่ใช่คำรา (Text) และวรรณคดีนั้นมีหลักใหญ่ ๆ ดังนี้.-

๑. ต้องเป็นคำหนังสือหรือลายลักษณ์อักษร
๒. ต้องเป็นความจริงทางสังคมศาสตร์ ประพันธ์ขึ้นเพื่อเร้าอารมณ์ด้วยรสของวรรณคดี
๓. มุ่งให้เกิดจินตนาการ (Imagination) และความใฝ่ฝัน ประสมประเสไปกับวัฒนธรรม และศีลธรรม
๔. มุ่งให้เกิดความมหัศจรรย์บันเทิง ซึ่งมีความสำนึกทางวัฒนธรรมและศีลธรรมเป็นจุดหมาย

หน้าที่ของวรรณคดี

หน้าที่ของวรรณคดีนั้น เราอาจเห็นได้ดังนี้-ในฐานะที่วรรณคดีเป็นส่วนหนึ่งของภาษา วรรณคดีจึงทำหน้าที่เป็นตัวแทนของภาษา ในฐานะที่วรรณคดีเป็นคำหนังสือลายลักษณ์อักษร วรรณคดีจึงมีหน้าที่เป็นผู้บันทึกความฉลาดของมนุษย์เผยแผ่ให้แพร่หลายออกไป ในฐานะที่วรรณคดีเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม วรรณคดีจึงมีหน้าที่ประโลมโลกด้วยรส

ของวรรณคดี สร้างจินตนาการและความรู้สึกนึกคิดทางวัฒนธรรมและศีลธรรมให้แก่ผู้อ่าน และยิ่งกว่านี้ยังต้องทำหน้าที่รักษาศักดิ์ศรีของชนชาติผู้เป็นเจ้าของวรรณคดีนั้นด้วย

ผลปรากฏของวรรณคดี

ผลที่ปรากฏของวรรณคดีในทางวัตถุก็คือ หนังสือวรรณคดีต่าง ๆ และผลที่ปรากฏทางจิตใจก็คือ คุณค่าทางสติปัญญาและความสงบสุขของประชาชนพลเมือง ซึ่งจะเห็นได้ว่า วรรณคดีเรื่องสำคัญ ๆ ของชาตินั้น ๆ มักจะเกิดขึ้นในยามที่บ้านเมืองว่างจากสงคราม และโดยทางจิตวิทยา วรรณคดีเป็นทางออกที่ดีทางหนึ่งของจิตใจมนุษย์ ดังคำคมในหนังสือไฮโดปเทสกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

“อันว่าสัตสทวิทยา (วิชาเพลงอาวุธ) และศาสตรวิทยา (วิชาหนังสือ) ความรู้ทั้งสองอย่างนี้ควรศึกษา ศาสตรข้อต้นเขาหัวเราะเยาะเมื่อแก่ตัว ศาสตรข้อหลังมีผู้นับถือทุกเมื่อ

“วิสัยคนมีปัญญา ย่อมใช้เวลาในการศึกษาศิลปวิทยาและกายก่อกองโคลงฉันท แต่คนโง่เขลา ย่อมใช้เวลาประพฤติกิเลส ขี้กิน นอน และก่อการทะเลาะวิวาท”

ประเภทของวรรณคดี

ประเภทของวรรณคดีนั้น เราอาจแบ่งออกเป็นส่วนใหญ่ ๆ ตามลักษณะของบทประพันธ์ เป็น ๓ ประเภท คือ ร้อยแก้ว (บาลี-คหฺข) ร้อยกรอง (บาลี-ปจฺข) และ ผสมกันทั้งสองอย่าง (บาลี-วิมิสฺส) หรืออาจแบ่งออกตามลักษณะของทศนะหรือความคิดเป็น ๒ นัย คือ วรรณคดีทางคติโลก และ วรรณคดีทางคติธรรม^๑ วรรณคดีทางโลกนั้นได้แก่พงศาวดาร ประวัติ จินตนิยาย นวนิยาย บทละคร เรื่องสั้น เป็นต้น ซึ่งนักปราชญ์ได้ประพันธ์ขึ้นตามความนิยมในสมัยนั้น ๆ ด้วยเรื่องจริงบ้าง แก่โครงเรื่องจริงบ้าง แต่งขึ้นประเทียบบ้าง ส่วนวรรณคดีทางศีลธรรมนั้น ได้แก่ ปรัชญา ศาสนา ศีลธรรม ซึ่งนักปราชญ์หรือนักประพันธ์ได้รจนาขึ้นโดยอาศัยเหตุผลทางศีลธรรมเป็นหลัก เมื่อเปรียบเทียบกับกันอย่างหยาบ ๆ แล้ว จะเห็นได้ว่า วรรณคดีทางคติโลกมุ่งสมัยนิยม (Fashion) เป็นเกณฑ์ ส่วนวรรณคดีทางคติธรรมมุ่งเหตุผล (reason) เป็นเกณฑ์

๑. การแบ่งวิทยาการเป็น ๒ ประเภท เช่นนี้ ตรงกับคติฝ่ายจีน ซึ่งแบ่งออกเป็นฝ่ายบู๊ และฝ่ายนู้น

วรรณศิลป์นั้น อาจแบ่งออกตามลักษณะของเรื่องเป็น พวก ๆ ดังนี้.-

- พวกที่เกี่ยวกับประวัติ กล่าวถึงพฤติกรรม มีขนบธรรมเนียมเป็นต้น
- พวกที่เกี่ยวกับชีวประวัติ กล่าวถึงชีวประวัติของบุคคลที่น่าสนใจ
- พวกที่เกี่ยวกับการพรรณนา กล่าวถึงภูมิประเทศ สถานที่หรือสิ่งต่าง ๆ
- พวกที่เกี่ยวกับความนึกคิดภายใน เป็นการบรรยายความรู้สึกนึกคิดภายในของคนออกมา

- พวกที่เกี่ยวกับนิยาย ซึ่งผู้แต่งเขียนขึ้นโดยอาศัยความจริง หรือข้อเท็จจริงเป็นหลักบ้าง สมมติขึ้นบ้าง

- พวกที่เกี่ยวกับการปลุกใจ เป็นบทความหรือเรื่องราวเรียกร้องให้ผู้อ่านตื่นตัวที่จะปฏิบัติตามความต้องการของผู้เขียน

- พวกที่เกี่ยวกับการวิพากษ์วิจารณ์ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการถากถางติเตียนการกระทำของสังคมมนุษย์ ในฐานะติเพื่อก่อบ้าง ดีเพื่อประจานบ้าง ชมหรือสรรเสริญบ้าง

- พวกที่เกี่ยวกับตลกขบขัน ได้แก่ตลกขบขันหัว หรือเรื่องตลกขบขันต่าง ๆ

ความสำคัญของวรรณคดี

ความสำคัญของวรรณคดีนั้น เราอาจเห็นกันได้ดังนี้-วรรณคดีเป็นสิ่งที่ตาชยากต่างจากร่างกายซึ่งสลายหายสูญได้ง่าย ด้วยเหตุนี้ กวีหรือนักประพันธ์ นักเขียน จึงได้รับเกียรติทั่วโลก ต่างจากนักรบ นักปกครอง ถึงจะได้รับยกย่องก็เฉพาะในประเทศของตน วรรณคดีที่ดีย่อมเป็นขวัญใจของคนทั่วโลก เป็นสมบัติของชาวโลก ที่ชาวโลกภูมิใจที่จะอ้างถึง วรรณคดีเป็นเทวทูตแห่งสวรรค์ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อนำความสุขมาให้แก่มวลมนุษย์เอง ดังคำที่กล่าวกันว่า "มิตรที่ดี หนังสือดี ดอกไม้งาม... เหล่านี้ล้วนนำมาซึ่งความสุขใจทั้งสิ้น" วรรณคดีเป็นศักดิ์ศรีเป็นหน้าตาที่ต้องอวดของชนชาติเป็นเจ้าของวรรณคดีนั้น ๆ

บทที่ ๒

ความหมายของวรรณคดีบาลี^๑

วรรณคดีบาลี ตรงกับคำบาลีว่า ปาลีสาหิจฺจ และตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า “ปาลิ
ลิทเทอเรเจอร์ (Pāli literature) วรรณคดีบาลี มีคำจำกัดความหลายประการ ดังนี้.-

๑. วรรณคดีบาลี หมายถึงผลิตผลเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี
๒. วรรณคดีบาลี หมายถึงผลิตผลแห่งความคิดของนักปราชญ์บาลีที่เขียน
จาร จารึกไว้ หรือพิมพ์ไว้
๓. วรรณคดีบาลี หมายถึงวัฒนธรรมเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี
๔. วรรณคดีบาลี หมายถึงเรื่องที่ยกไว้ด้วยหนังสือเอกสารบาลี หรือคำบาลี
๕. วรรณคดีบาลี หมายถึงอาณาจักรของอักขระบาลีทั้งหลาย
๖. วรรณคดีบาลี หมายถึงบทประพันธ์บาลีอันมีคุณค่าทางความงามของแบบ
คำพูดหรือบทประพันธ์อันมีคุณค่าทางความงามของผลทางอารมณ์
๗. วรรณคดีบาลี หมายถึงความเรียงบาลีอันเกี่ยวกับวิจารณ์
๘. วรรณคดีบาลี หมายถึงคาถาภาษาบาลี
๙. วรรณคดีบาลี หมายถึงวรรณกรรมบาลี เกี่ยวกับการประพันธ์

๑. เทพเมธาวจารย์, พระ (เจ้า จิตปัญโญ ป.ธ.๙) แบบเรียนวรรณคดีประเภทกัมภีร์บาลีไวยากรณ์.

พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๓ - ๑๔

๑๐. วรรณคดีบาลี หมายถึงกิจกรรมหรืออาชีพของคนเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

๑๑. วรรณคดีบาลี หมายถึงอาชีพหรือวิชาชีพเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

๑๒. วรรณคดีบาลี หมายถึงศิลาจารึกบาลี

๑๓. วรรณคดีบาลี หมายถึงหนังสือบาลีที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดี

วรรณคดีบาลี เป็นวรรณคดีของพระพุทธศาสนา (The Literature of Buddhism)

วรรณคดีบาลี แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ.-

๑. วรรณคดีบาลีของไทย (The Pali literature of Thai)

๒. วรรณคดีบาลีของลังกา (The Pali literature of Ceylon)

๓. วรรณคดีบาลีของพม่า (The Pāli literature of Burma)

๔. วรรณคดีบาลีของอินเดีย (The Pali literature of India)

๕. วรรณคดีบาลีของยุโรป (The Pali literature of Europe)

หนังสือวรรณคดีบาลี แบ่งออกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. หนังสือบาลีพระไตรปิฎก (Text)

๒. หนังสือบาลีอรรถกถา (Pali-Atthakatha or Pāli commentary)

๓. หนังสือบาลีฎีกา (Pali Sub-commentary)

๔. หนังสือบาลีไวยากรณ์ คือ หนังสือแสดงการผูกประโยคบาลี และแปลความหมาย

(Construction)

๕. หนังสือบาลีไวยากรณ์ (Pāli grammar)

๖. หนังสือบาลีดิกชันนารี หรือ พจนานุกรมบาลี (Pāli Dictionary)

หนังสือบาลีพระไตรปิฎก

หนังสือบาลีพระไตรปิฎก ได้แก่หนังสือบาลีวินัยปิฎก บาลีสุตตันตปิฎก และ บาลีอภิธรรมปิฎก หนังสือบาลีพระไตรปิฎก มีพระไตรปิฎกฉบับอักษรไทย พระไตรปิฎกฉบับสิงหล พระไตรปิฎกฉบับพม่า หรือฉบับอักษรขอมสังคีติ พระไตรปิฎกฉบับยุโรป และพระไตรปิฎกฉบับเขมร

พระไตรปิฎกฉบับอักษรไทย ใช้อักษรย่อว่า สยห คำเต็มคือ สยามโปตุตก

พระไตรปิฎกฉบับสิงหล ใช้อักษรย่อว่า สย. คำเต็มคือ สิงหลโปตุตก

พระไตรปิฎกฉบับพม่า ใช้อักษรย่อว่า ม. คำเต็มคือ มรุมโปตุตก

พระไตรปิฎกฉบับยุโรป ใช้อักษรย่อว่า อ. คำเต็มคือ อิงกุลิสโปตุลก
พระไตรปิฎกฉบับเขมร ใช้อักษรย่อว่า ก. คำเต็มคือ กมฺโพษโปตุลก

หนังสือบาลีอรรถกถา

หนังสือบาลีอรรถกถา ได้แก่หนังสือบาลีอรรถกถาวินัยปิฎก บาลีอรรถกถาสุตตันต-
ปิฎกและบาลีอรรถกถาอภิธรรมปิฎก

หนังสือบาลีอรรถกถาวินัยปิฎก

หนังสือบาลีอรรถกถาวินัยปิฎก มี ๒ สมัย คือ อรรถกถาวินัยปิฎกภาษาสิงหล
สมัยโบราณ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว และ อรรถกถาวินัยปิฎกภาษาบาลี สมัยพระพุทธโฆสะ
และพระอรรถกถาจารย์อื่น ๆ

อรรถกถาวินัยปิฎกภาษาสิงหลสมัยโบราณ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว มี ๖ คัมภีร์ คือ.-

๑. มหาอรรถกถา หรือ มุลอรรถกถา (Mahā aṭṭhakathā or Mūla aṭṭhakathā) อรรถกถาคัมภีร์นี้เป็นของพระสงฆ์คณะมหาวิหาร เมืองอนูราชปุระ ประเทศลังกา

๒. มหาปัจจรีอรรถกถา คืออรรถกถาแพใหญ่ (Mahāpaccari aṭṭhakathā) อรรถกถาคัมภีร์นี้แต่งบนแพ ณ ที่ใดที่หนึ่งในลังกา

๓. กุรุนทีอรรถกถา (Kurundi aṭṭhakathā) อรรถกถาคัมภีร์นี้แต่งที่กรุงกุรุนทีเวฬุ-
วิหาร ในลังกา

๔. อันธกัฏฐกถา (Andhakatṭhakathā) อรรถกถาภาษาอันธกะ อรรถกถาคัมภีร์
นี้ท่านเขียนไว้ในภาษาอันธกะ นำสืบ ๆ กันมาที่เมืองกัฏฐจินุระ หรือคอนเจวาราม ในอินเดีย
ภาคใต้

๕. สังเขปฎฐกถา (Samkhepatṭhakathā) อรรถกถาย่อ สันนิษฐานว่าแต่งในอินเดีย
ภาคใต้

๖. วินยัฎฐกถา (Vinayaṭṭhakathā)

อรรถกถาวินัยปิฎกภาษาบาลี สมัยพระพุทธโฆสะและพระอรรถกถาจารย์อื่น ๆ มีอยู่
ด้วยกัน ๓ คัมภีร์ คือ.-

๑. สมนันตปาสาทิกา Samantapāsādikā) เรียกสั้น ๆ ว่า สามนนต์ แก้ววินัยปิฎก
ทั้ง ๕ คัมภีร์ เป็นคัมภีร์ที่ประมวลไว้ซึ่งประวัติศาสตร์ทางสังคม ทางการเมือง ทางศีลธรรม
ทางศาสนาและปรัชญาของอินเดียโบราณ พระพุทธโฆสะ (Buddhaghosa) แต่งที่เมือง

อนุสารปุระ ประเทศลังกา ก่อนแต่งอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก คัมภีร์สมันตปาสาทิกา
แต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๒๗ - ๒๓๓ ในรัชสมัยพระเจ้าสิรินิวาสะ คือ พระเจ้ามหานามะ
ซึ่งมีพระนามอื่นอีกว่า พระเจ้าสิริภูฏ หรือ พระเจ้าสิริภูททะ ใช้เวลาแต่ง ๑ ปี จึงจบ
บริบูรณ์ โดยคำอาราธนาของพระพุทธสิริ พระสังฆกันท์แปลเป็นภาษาจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๐๓๒
๒. กังขาวิตรณี หรือ มาติกัฏฐกถา (Kankhāvitaraṇī or Mātikāṭṭhakathā)
อรรถกถาปาติโมกข์ พระพุทธโฆสะแต่งที่ลังกา

๓. วินัยสังคหัฏฐกถา หรือ ปาลิมุตตกวินยวินิจจยสังคหะ แก้ววินัยปิฎกโดยเอกเทศ
พระสารีบุตร ชาวลังกา แต่งที่ลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้าปรักกมพาหุ หรือ ปรางคมพาหุ
ซึ่งแปลว่า ผู้มีแขนทรงอำนาจใหญ่โตกว้างขวาง (Mighty Arm)(ปรากฏมพาหุ อ่านว่า
ปะ-ระ-กระ-มะ-พาหุ)

หนังสือบาลีอรรถกถาสุดตันตปิฎก

อรรถกถาสุดตันตปิฎก มี ๒ สมัย คือ อรรถกถาสุดตันตปิฎกภาษาสิงหล สมัย
โบราณ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว และอรรถกถาสุดตันตปิฎกภาษาบาลี สมัยพระพุทธโฆสะ
และพระอรรถกถาจารย์อื่น ๆ

อรรถกถาสุดตันตปิฎกภาษาสิงหล สมัยโบราณ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว มี ๑ คัมภีร์
คือ.-

๑. มหาอรรถกถา หรือ มูลอรรถกถา (Māhā aṭṭhakathā or Mūla aṭṭhakathā)
๒. สุดตันตัฏฐกถา อรรถกถาพระสูตร (Suttantaṭṭhakathā)
๓. อาคมัฏฐกถา อรรถกถานิคาย ๔ (Āgamaṭṭhakathā)
๔. ทีฆัฏฐกถา อรรถกถาทีฆนิคาย (Dīghaṭṭhakathā)
๕. มัชฌิมัฏฐกถา อรรถกถามัชฌิมนิคาย (Majjhimaṭṭhakathā)
๖. สังยุตตัฏฐกถา อรรถกถาสังยุตนิคาย (Samyuttaṭṭhakathā)
๗. อังคุตตรัฏฐกถา อรรถกถาอังคุตรนิคาย (Anguttaraṭṭhakathā)

อรรถกถาสุดตันตปิฎกภาษาบาลี สมัยพระพุทธโฆสะและพระอรรถกถาจารย์อื่น ๆ
มี ๒๔ คัมภีร์ คือ.-

๑. สุมังคตวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิคาย พระพุทธโฆสะ แต่ง
๒. ปปัญจสุทนี อรรถกถามัชฌิมนิคาย พระพุทธโฆสะ แต่ง

๓. สารัตถทีปนี อรรถกถาสังยุตนิคาย พระพุทธโฆสะ แต่ง
๔. มโนรตปฐนี อรรถกถาอังคุตตรนิคาย พระพุทธโฆสะ แต่ง
๕. ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกปาฐะ พระพุทธโฆสะ แต่ง
๖. รัชมปัทมฐกถา อรรถกถาธรรมบท ขุททกนิคาย พระพุทธโฆสะ แต่ง
๗. ปรมัตถทีปนี อรรถกถาอุทาน ขุททกนิคาย พระธรรมปาละ แต่ง
๘. ปรมัตถทีปนี อรรถกถาอิติวุตตกะ ขุททกนิคาย พระธรรมปาละ แต่ง
๙. ปรมัตถโชติกา อรรถกถาสุตตนิบาต ขุททกนิคาย พระพุทธโฆสะ แต่ง
๑๐. ปรมัตถทีปนี อรรถกถาวิมานวัตถุ ขุททกนิคาย พระธรรมปาละ แต่ง
๑๑. ปรมัตถทีปนี อรรถกถาเปตวัตถุ ขุททกนิคาย พระธรรมปาละ แต่ง
๑๒. ปรมัตถทีปนี อรรถกถาเดรคาถา ขุททกนิคาย พระธรรมปาละ แต่ง
๑๓. ปรมัตถทีปนี อรรถกถาเดรีคาถา ขุททกนิคาย พระธรรมปาละ แต่ง
๑๔. ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาชาดก ขุททกนิคาย พระพุทธโฆสะ แต่ง
๑๕. สัทธัมมโชติกา อรรถกถามหานิเทศ และจุฬนิเทศ พระอุปเสนะ แต่ง
๑๖. สัทธัมมปกาลินี อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ขุททกนิคาย พระมหานามะ แต่ง
๑๗. วิสุทธิชนวิลาสินี อรรถกถาอปทาน ขุททกนิคาย ไม่ทราบนามผู้แต่ง
๑๘. มรุตตวิลาสินี อรรถกถาพุทธวงศ์ ขุททกนิคาย พระพุทธทศตะ แต่ง
๑๙. ปรมัตถทีปนี อรรถกถาจริยาปิฎก ขุททกนิคาย พระธรรมปาละ แต่ง

๒๐. วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส หรือ วิสุทธิมรรคอรรถกถา เป็นอรรถกถาโดยปริยาย พระพุทธโฆสะ แต่งที่ลังกา คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นหนังสือสารานุกรมแห่งคำสอนทางพระพุทธศาสนา อุปมาเหมือนจักรวาลจำลอง เพราะสารัตถะที่บรรจุไว้ในหนังสือนั้นมีขอบเขตกว้างขวางเหมือนจักรวาล

๒๑. มงคลัตถทีปนี หรือ มงคลทีปนี นวัญฐเถตามงคลสูตร คือ อรรถกถามงคลสูตรคัมภีร์ใหม่ แก่เฉพาะมงคลสูตร พระสิริมงคลจารย์ พระมหาเถระชาวลานนาไทย เป็นผู้แต่งที่เชียงใหม่

๒๒. เวสสันดรทีปนี หรือ เวสสันดรทีปนี นวัญฐกถาเวสสันดรชาดก แก่เฉพาะเวสสันดรชาดก พระสิริมงคลจารย์ แต่งที่เชียงใหม่

๒๓. ญาโณทัย พระพุทธโฆสะ แต่ง คำนวณบับอันตรธานแล้ว(?)

๒๔. ปรีตัตถกฐกถา อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับกะทัตริต พระพุทธโฆสะ

แต่ง ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

หนังสือบาติอรรถถาภิธรรมปิฎก

อรรถถาภิธรรมปิฎก มี ๒ สมัยคือ อรรถถาภิธรรมปิฎกภาษาสิงหล สมัยโบราณ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว และ อรรถถาภิธรรมปิฎกภาษาบาลี สมัยพระพุทธโฆสะ และพระอรรถถาจารย์อื่น ๆ

อรรถถาภิธรรมปิฎกภาษาสิงหล สมัยโบราณ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว มี ๒ คัมภีร์ คือ.-

๑. มหาอรรถถา หรือ มูลอรรถถา แก่ครบทั้ง ๓ ปิฎก

๒. อภิธัมมัญญถา อรรถถาภิธรรม

อรรถถาภิธรรมปิฎกภาษาบาลี สมัยพระพุทธโฆสะ และ พระอรรถถาจารย์อื่น ๆ มี ๔ คัมภีร์ คือ.-

๑. อัญญาสาธินี อรรถถาสังคณีปกรณ์ พระพุทธโฆสะ แต่งที่อินเดีย ก่อนไปอยู่ลังกา

๒. สัมโมหวิโนทนี อรรถถาวิภังคปกรณ์ พระพุทธโฆสะ แต่งที่ลังกา

๓. ปรมัตถทีปนี หรือ ปัญจปกรณ์ัญญถา อรรถถาปกรณ์ทั้ง ๕ คือ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปัญฐาน พระพุทธโฆสะ แต่งที่ลังกา

๔. อภิธัมมัญญสังคหะ อรรถถาฉันทกถา เป็นอรรถถาโดยปริยาย เป็นหนังสือย่อ ขึ้นแบบฉบับ (Classic) เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ของโลกที่มีระดับสูงมาก พระอนุรุธาจารย์ พระมหาเถระชาวอินเดีย เป็นผู้แต่งที่ลังกา ประมาณก่อน พ.ศ.๔๔๓ (คัมภีร์อภิธัมมัญญสังคหะมีอายุแก่กว่าพระเชษฐ ประมาณ ๑๐๐ ปี)

หมายเหตุ บัญชีรายชื่ออรรถถาภาษาบาลีนี้แสดงว่า วรรณกรรมมากกว่าครึ่งหนึ่ง เป็นวรรณกรรมที่พระพุทธโฆสะแต่ง

หนังสือบาติฎีกา

หนังสือบาติฎีกา ได้แก่หนังสือบาติฎีกาวินัย บาลีฎีกาพระสูตร และบาลีฎีกาพระอภิธรรม

หนังสือบาติฎีกาวินัย มีจำนวน ๑๐ คัมภีร์ คือ.-

๑. สารัตถทีปนี ฎีกาวินัย เป็นฎีกาของสมันตปาสาทิกา พระสารีบุตร ชาวลังกา แต่ง

๒. วิมตฺติโนทนี หรือ วิมตฺติโนทนีฎีกา ฎีกาวินัย เป็นฎีกาอธิบายศัพท์และประโยค
ในสมันตปาสาทิกา พระมหากัสสป แห่งอุทุมพรคิริวิหาร ประเทศลังกา แต่ง

๓. วชิรพุทธิ หรือ วชิรพุทธิฎีกา ฎีกาวินัย เป็นฎีกาอธิบายศัพท์และประโยค ใน
สมันตปาสาทิกา พระวชิรพุทธิ แต่ง

๔. วินยัตถมัญจฺสา ฎีกาปาติโมกข์ พระพุทฺธนาคะ แต่ง

๕. สุมังคคปกาสนิ ฎีกาขุททกศึกษา

๖. วินยัตถสารถนทีปนี ฎีกาวินยวินิจจยสังคหะ

๗. สันตลปกาสนา ฎีกาอุตฺตรวินยวินิจจย พระเรวตะ แต่งที่เมืองปะกัน ชื่อเก่า
เรียกว่า เมืองอริมัทตะ

๘. วินยวิมตฺติเจตนี นวฎีกามูลศึกษา

๙. อนุตฺตนาทีปนี ฎีกาปาติมุตฺตกวินยวินิจจยสังคหะ

๑๐. วินยาลังการ ฎีกาปาติมุตฺตกวินยวินิจจยสังคหะ พระติปิฎกลังการเถระ แต่ง
ที่พม่า

หนังสือบาฬีฎีกาพระสูตร มีจำนวน ๗ คัมภีร์ ดังนี้.-

๑. สันตลปกาสนา ฎีกาทีฆนิกาย พระธรรมปาละ แต่ง

๒. สันตลปกาสนา ฎีกามัชฌิมนิกาย พระธรรมปาละ แต่ง

๓. สันตลปกาสนา ฎีกาสังยุตนิกาย พระธรรมปาละ แต่ง

๔. สันตลปกาสนา ฎีกานิบาตชาดก

๕. ปรมัตถมัญจฺสา มหาฎีกาวิสุทฺธิมรรค พระธรรมปาละ แต่ง

๖. สังเขปตลโขตนี จุฬฎีกาวิสุทฺธิมรรค

๗. ฎีกาสัจจสังเขป ท่านอาจารย์วาจิสสระ แต่งที่ลังกา

หนังสือบาฬีฎีกาพระอภิธรรม มีจำนวน ๒๗ คัมภีร์ ดังนี้.-

๑. สันตลปกาสนิ มูลฎีกาธรรมสังคณี พระอานันทาจารย์ แต่งที่ลังกา

๒. สันตลปกาสนิ อนุฎีกาธรรมสังคณี

๓. สันตลโขตนา มูลฎีกาวิภังค์ พระอานันทาจารย์ แต่งที่ลังกา

๔. สันตลปกาสนิ อนุฎีกาวิภังค์

๕. สันตลโขตนา มูลฎีกาชาดุกถา พระอานันทาจารย์ แต่งที่ลังกา

๖. ลี้นตปกาสินี อนุฎีกาธาตุกดา
 ๗. ลี้นตปกาสินี มุลฎีกาปุคคลัญญติ พระอนันตาทจารย์ แต่งที่ลังกา
 ๘. ลี้นตปกาสินี อนุฎีกาปุคคลัญญติ
 ๙. ลี้นตปกาสินี มุลฎีกากถาวัตถุ พระอนันตาทจารย์ แต่งที่ลังกา
 ๑๐. ลี้นตปกาสินี อนุฎีกากถาวัตถุ
 ๑๑. ลี้นตปกาสินี มุลฎีกายมก พระอนันตาทจารย์ แต่งที่ลังกา
 ๑๒. ลี้นตปกาสินี อนุฎีกายมก
 ๑๓. ลี้นตปกาสินี มุลฎีกาปิฎฐาน พระอนันตาทจารย์ แต่งที่ลังกา
 ๑๔. ลี้นตปกาสินี อนุฎีกาปิฎฐาน
 ๑๕. มรุตสารัตถทีปนี ฎีกาอธิบายความแห่งมุลฎีกา พระอนันตาทจารย์ ชาวพม่า
 แต่งที่เมืองหงสาวดี ประเทศพม่า

๑๖. โปราณฎีกาอภิธัมมวาทาร

๑๗. อภิธัมมัตถวิภาสินี ฎีกาอภิธัมมวาทาร พระสุมังคละ แต่ง
 ๑๘. อภิธัมมัตถวิภาวินี ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นวรรณกรรมสมัยกลางรุ่น
 หลัง คัมภีร์นี้ไทยเรียกสั้น ๆ ว่า ฎีกาสังคหะ พม่าเรียกเป็นคำบาลีสั้น ๆ ว่า วิภาวินี
 และเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ฎีกา-จอ (Tika - gyaw) แปลว่า ฎีกาเรื่องนาม ฎีกาชื่อดัง (the
 famous tika) พระสุมังคละ หรือ พระสุมังคลาจารย์ พระเถระชาวลัทธิ เป็นผู้แต่ง
 ที่เมืองปุตติณคร คือเมืองโปโลนาธระ ประเทศลังกา ใช้เวลาแต่ง ๒๔ วันจบ คณะสงฆ์
 ไทยใช้เป็นแบบเรียนบาลีประโยค ป.ธ. ๕ พระภิกษุสามเณรผู้เป็นนักเรียนต้องเรียน
 คัมภีร์นี้ และผู้สอบเปรียญธรรม ๕ ประโยคได้นับตั้งแต่ใช้คัมภีร์นี้เป็นทางการจนถึง
 พ.ศ. ๒๕๓๒ มีจำนวนประมาณ ๔๖๐ รูป

๑๙. ปรมัตถมัชฌูสา อนุฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ

๒๐. มณีสารมัชฌูสา นวฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ คัมภีร์นี้เป็นกุญแจ หรือ หัวใจของ
 อภิธัมมัตถวิภาวินี พระอริยวงษะ เมืองสกาย พม่าภาคเหนือ แต่ง
 ๒๑. สังเขปวัฒนธรรม ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระโชติปาละ หรือ สัทธัมมโชติ
 ปาละ ผู้แต่งวิสุทธิมรรคคันถี เป็นผู้แต่ง

๒๒. อเนกคูลสารัตถทีปนี จุฬฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระมหาสุวณฺณทีปเถระ
 แต่งที่ประเทศพม่า

๒๓. มุขมัตตกตา โปราณฎีกาปรมัตตวินิจฉัย

๒๔. ฎีกาปรมัตตวินิจฉัย

๒๕. ฎีกาแซมปรกรณ์ พระแซมกะ แต่ง

๒๖. ลีนัตตปกาสิณี โปราณฎีกานามรูปปริจเฉท

๒๗. ปรมัตตทีปนีฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายอภิมมัตตสังคหะ และอภิมมัตตวิภาวินี เป็นวรรณกรรมภาษาบาลีรุ่นปัจจุบัน คำนวณความเห็นในอภิมมัตตวิภาวินีทุกปริจเฉท และได้ระบุชื่ออภิมมัตตวิภาวินีไว้รวม ๑๗๔ ครั้ง ท่านอาจารย์เลดี คือ อุ ญาณะ หรือ ญาณธะ พม่าเหนือ เป็นผู้แต่ง

หนังสือบาลีโยชนา

หนังสือบาลีโยชนา ได้แก่หนังสือบาลีโยชนาวินัย บาลีโยชนาพระสูตร และบาลีโยชนาพระอภิธรรม

หนังสือโยชนาวินัย

หนังสือโยชนาวินัยมี ๓ คัมภีร์ คือ

๑. โยชนาวินัย แก่ศัพทวินัยทั้ง ๕ คัมภีร์ พระญาณกิตติ พระเถระชาวลานนาไทย แต่งที่เชียงใหม่ คณะสงฆ์ไทยใช้เป็นแบบเรียนประกอบบาลีประโยค ป.ธ. ๕ และ ๗

๒. โยชนาขุททกติกขา

๓. โยชนาวินัยวินิจฉัยสังคหะ พระมหาราชครู แต่งที่ประเทศพม่า

หนังสือโยชนาพระสูตร

หนังสือโยชนาพระสูตรเท่าที่พบเวลานี้มี ๑ คัมภีร์ คือ ธรรมปทัฏฐกตาโยชนา แก่เฉพาะอันตรกถาในอรรถกถาธรรมบท พระสิริสุมังคลเถระ แต่งที่ประเทศพม่า

หนังสือโยชนาพระอภิธรรม

หนังสือโยชนาพระอภิธรรมมีจำนวน ๕ คัมภีร์ คือ

๑. โยชนาอฎฐสาสินี พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เชียงใหม่

๒. โยชนาสัมโมหวิโนทนี พระญาณกิตติเถระ แต่ง

๓. โยชนาชาตุกตา พระญาณกิตติเถระ แต่ง

๔. โยชนาปุคคณบัญญัติ พระญาณกิตติเถระ แต่ง

๕. โยชนากถาวัตถุ พระญาณกิตติเดระ แต่ง
๖. โยชนายมก พระญาณกิตติเดระ แต่ง
๗. โยชนาปฏิฐาน พระญาณกิตติเดระ แต่ง
๘. โยชนาอภิธัมมัตถวินิชาเย หรือ โยชนาฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระญาณกิตติเดระ
แต่ง คณะสงฆ์ไทยใช้เป็นแบบเรียนประกอบบาลีประโยค ป.ธ. ๕ ในปัจจุบัน
๙. โยชนาบาลีอภิธัมมัตถสังคหะ

หนังสือบาลีศึกษานารีหรือพจนานุกรมบาลี

หนังสือบาลีศึกษานารี หรือ พจนานุกรมบาลี (Pali Dictionary) มีจำนวนเท่าที่ค้นได้ดังนี้

๑. อภิธาน หรือ อภิธานปทีปิกา พระโมคคัลลานะ แต่ง ที่ลังกา
๒. จตุรงคธารินี ฎีกาอภิธานปทีปิกา
๓. อภิธานปทีปิกา สุนิ
๔. พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา หรือ พจนานุกรมบาลี แปลเป็นไทย พระวรวงศ์เธอ
กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ ทรงแปลและเรียบเรียง
ตีพิมพ์ ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๖
๕. พระบาลีลัทธิปริกกรม แปลลำดับคำบาลีเป็นไทย ของพระยาปริยัติธรรมธาดา
(แพ ตาละลักษมณ์ เปรียญ) ตีพิมพ์ ๒๔๕๓
๖. อักษรานุกรมธัมมปัทมสูตรถา ของพระยาพจนสุนทร (เรื่อง อติเปรมาณนที่
เปรียญ)
๗. ธาตุปทีปิกา หรือ พจนานุกรมบาลีไทยแผนกธาตุ ของหลวงเทพคุณานุศิษฐ์
(ทวี ธรรมธัช ป. ๕)
๘. ปาลี - สยามอภิธาน ของนาคะประทีป
๙. ปาลีธาตุมาลา (A Dictionary of Pali - roots By SAYA NYAN, Pali
Pamokkha Ceylon)
๑๐. ปัตถมัญญูสา ฉบับพิมพ์ โดย อุ หกเส่ง
๑๑. PALI - ENGLISH DICTIONARY By T.W. RHYS DAVIDS
๑๒. ENGLISH - PALI DICTIONARY By A.P. BUDDHADATTA

MAHATHERA

๑๓. CONCISE PALI - ENGLISH DICTIONARY BY A.P.BUDDHADATTA

MAHATHERA

๑๔. CHILDERS' PALI DICTIONARY

๑๕. BUDDHIST DICTIONARY By NYANATILOKA

ธรรม - วินัยคือบ่อเกิดแห่งประวัติวรรณคดีบาลี^๑

คำสอนของพระพุทธเจ้าในส่วนที่เป็นธรรมะ ข้อควรประพฤติปฏิบัติ มีปฐมเทศนา คือ ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร สูตรที่พระองค์ทรงแสดงธรรมครั้งแรกโปรดปัญจวัคคีย์จนได้ดวงตาเห็นธรรม และทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรแก่ปัญจวัคคีย์เช่นเดียวกัน จนปัญจวัคคีย์ได้บรรลุพระอรหัตผล พระสูตรดังกล่าวมีธรรมะสำคัญ ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงประกาศเป็นครั้งแรก นับเป็นที่มาของประวัติวรรณคดีบาลีชั้นแรกทีเดียว

สำหรับวินัย คือ กฎ ข้อบังคับ และระเบียบต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้เพื่อให้พุทธบริษัทล่วงละเมิด ครั้งแรกพระองค์ทรงบัญญัติปฐมปาราชิก ว่าด้วยสิกขาบทห้ามภิกษุเสพเมถุน ภิกษุใดเสพเมถุน ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาราชิกข้อแรก ผลก็ขาดจากความเป็นพระภิกษุ พระองค์ทรงบัญญัติปฐมปาราชิกแก่พระสุทินเป็นรูปแรก เหตุเกิดที่เมืองเวสาลีแคว้นวัชชี

กล่าวโดยสรุป ปฐมเทศนาและปฐมปาราชิก คือบ่อเกิดแห่งประวัติวรรณคดีบาลีชั้นแรก

ความสัมพันธ์ระหว่างประวัติวรรณคดีบาลีกับประวัติศาสตร์

พระพุทธศาสนา

ความสัมพันธ์ระหว่างประวัติวรรณคดีกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่แยกออกจากกันยากทีเดียว เพราะพระพุทธเจ้าเป็นผู้ให้กำเนิดพระพุทธศาสนาและธรรม-วินัย พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตร (ปฐมเทศนา) อันเป็นที่มาแห่งธรรมครั้งแรก หลังจากพระองค์ได้ตรัสรู้และเสวยวิมุตติสุข (สุขอันเกิดแต่ความหลุดพ้นจากกิเลส) เรียกสมัยนี้ว่า ปฐมโพธิกาล (กาลตรัสรู้ครั้งแรก) ประวัติวรรณคดียุคธรรมะในสมัย

๑. พัทธน์ เพ็งผลา. ประวัติวรรณคดีบาลี. มหาวิทยาลัยรามคำแหง, พ.ศ. ๒๕๒๔, หน้า ๑๘ - ๒๔

พุทธกาลระยะนี้ จึงได้แก่ปฐมเทศนา ซึ่งมีขึ้นในสมัยปฐมโพธิกาล คือสมัยที่พระพุทธเจ้า คริสต์จุฬาราม ๑ ในระยะแรก หรือในสมัยที่มีพระสงฆ์องค์แรกเกิดขึ้นในพระพุทธศาสนานั่นเอง

ส่วนวินัยนั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่จำพรรษาที่ ๑๒ ที่เมืองเวรัญชา และทรงบัญญัติ ปฐมปาราชิกแก่พระสุทิน ปฐมปาราชิกจึงเป็นพระบัญญัติข้อแรกในพระวินัยปิฎก นับเป็นที่ มาแห่งประวัติวรรณคดีบาลีในส่วนที่เป็นพระวินัย

ถ้ากล่าวถึงประวัติวรรณคดีบาลีในยุกอณาจักรลานนา ยุคนี้มีวรรณกรรมบาลี เด่น ๆ เกิดขึ้นหลายเล่ม เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ มังคลดัตตปิณี เป็นต้น วรรณกรรมดังกล่าว เกิดขึ้นในสมัยที่พระพุทธศาสนาในอาณาจักรลานนาได้รับอิทธิพลจากลัทธิเถรวาท จาก ลังกาวงศ์ กล่าวคือ พระภิกษุลานนาได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา สำเร็จการศึกษาแล้ว กลับมายังประเทศของตนและได้แต่งวรรณกรรมบาลีขึ้น

กล่าวโดยสรุป ประวัติวรรณคดีบาลีและวรรณกรรมบาลีมีความสัมพันธ์กับประวัติ- ศาสตร์พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

หลักการแบ่งประวัติวรรณคดีบาลี

การเรียนรู้ประวัติวรรณคดีที่จะให้เข้าใจง่ายขึ้น ต้องแบ่งออกเป็นยุคเป็นสมัย เพราะ แต่ละยุคแต่ละสมัย สามารถกำหนดระยะเวลาของการเกิดวรรณคดีได้ เช่นประวัติวรรณคดี ไทย ในยุคสุโขทัย ยุขยาตอนต้น ตอนกลาง ตอนปลาย เป็นต้น แต่ละยุคก็มีรายละเอียด เกี่ยวกับข้อหนังสือ ผู้แต่ง-เวลาแต่ง และเนื้อหาในหนังสือเล่มนั้น ทำให้ผู้เรียนประวัติ วรรณคดีเข้าใจและเรียนง่ายขึ้น

การเรียนรู้ประวัติวรรณคดีบาลีก็จะยึดถือลักษณะรูปแบบดังกล่าว โดยยึดถือประวัติ- ศาสตร์พระพุทธศาสนาเป็นเกณฑ์กำหนดแบ่ง พื่อจะแบ่งออกเป็นยุคต่าง ๆ ได้ดังนี้

๑. ยุคธรรม - วินัย หมายถึงยุคพุทธกาล กล่าวคือยุคที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์ อยู่ พระองค์ทรงประกาศคำสั่งสอนของพระองค์ ที่เรียกว่าธรรม - วินัยบ้าง พุทธพจน์บ้าง แก่พุทธบริษัททั้งหลาย ยุคนี้เริ่มตั้งแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา จนถึงพระองค์ ปรีณิพพาน รวมเวลา ๔๕ ปี พระองค์ทรงแสดงธรรม - วินัย ด้วยมุขปาฐะ กล่าวคือทรง แสดงธรรมด้วยปากเปล่า อันเป็นประเพณีนิยมกันในสมัยนั้น ศาสนาอื่น ๆ ในยุคนั้น ก็นิยมประเพณีนี้ด้วย สาวกของพระองค์ในยุคนั้น ก็จดจำหมวดธรรม หมวดวินัยได้อย่างแม่นยำ เช่น การสวดปาติโมกข์ในท่ามกลางชุมนุมสงฆ์และเทศน์สั่งสอนประชาชนด้วยวิธีมุขปาฐะ

จนเกิดมีสำนักของพระสาวกที่มีชื่อเสียงในด้านทรงจำหมวดธรรมหมวดวินัย ดังปรากฏในประวัติพระพุทธศาสนาและประวัติพระสาวกองค์นั้น ๆ แล้ว

๒. ยุคพระไตรปิฎก หมายถึงยุคที่พระสาวกองค์สำคัญ ๆ ของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ชั้นพระอรหันต์ เช่น พระมหากัสสปเถระ ได้ประชุมสงฆ์รวบรวม ร้อยกรองพระธรรมวินัย ให้เป็นหมวดหมู่ มีรูปแบบเดียวกันเรียกว่า สังคายนา

ยุคพระไตรปิฎกนี้เริ่มตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพาน จนถึงการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ (ตติยสังคายนา) ประมาณ พ.ศ. ๒๓๕ รวมถึงผลของการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ด้วย ในยุคนี้ ยังไม่ได้เขียนพระไตรปิฎกลงเป็นลายลักษณ์อักษร เพียงแต่จดจำด้วยมุขปาฐะ (ปากเปล่า) เท่านั้น

๓. ยุคหลังพระไตรปิฎก หมายถึงยุคที่พระสงฆ์สาวกได้แต่งกัมภีร์อธิบายขยายความในพระไตรปิฎกให้พิสดารออกไปเพื่อความเข้าใจง่าย ยุคหลังพระไตรปิฎกนี้ แบ่งออกไปอีกได้ดังนี้.-

๓.๑ ยุคอรรถกถา หมายถึงยุคที่พระอรรถกถาจารย์แต่งหนังสือขึ้นเพื่ออธิบายข้อความในพระไตรปิฎก ผู้แต่งหนังสือในลักษณะนี้เรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ หนังสือหรือกัมภีร์อรรถกถานี้แต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๕๕

๓.๒ ยุคฎีกา หมายถึงยุคที่มีการแต่งอธิบายขยายความในกัมภีร์อรรถกถา ผู้แต่งกัมภีร์ชนิดนี้ เรียกว่า ฎีกาจารย์ ยุคนี้เริ่มประมาณ พ.ศ. ๑๕๘๗

๓.๓ ยุคอนุฎีกา หมายถึงยุคที่มีการแต่งหนังสือขึ้นเพื่ออธิบายขยายความในกัมภีร์ฎีกาอีกชั้นหนึ่ง ผู้แต่งเรียกว่า อนุฎีกาจารย์

๓.๔ ยุคปกรณ์พิเศษ หมายถึงยุคที่มีการแต่งหนังสือเพื่ออธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนา ไม่ได้อธิบายกัมภีร์ใดกัมภีร์หนึ่งโดยเฉพาะ หนังสือปกรณ์พิเศษเกิดขึ้นต่างยุคต่างสมัยกัน ยุคนี้จะเรียกเป็นยุคหนึ่งต่างหาก เห็นจะไม่ชัดเจนนัก เพราะผู้แต่งปกรณ์พิเศษนั้นมิได้อยู่ในยุคต่าง ๆ กัน เช่น มลิตบทปัญหา มีขึ้นก่อนยุคอรรถกถา วิสุทธิมรรค มีขึ้นก่อนกัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น จึงกล่าวยุคนี้นี้รวม ๆ ไว้ในยุคลงพระไตรปิฎก

๓.๕ ยุคโยชนา หมายถึงยุคที่มีการแต่งหนังสือขึ้นเพื่ออธิบายคำและความหมายในกัมภีร์เดิมให้เข้าใจง่าย เช่น หนังสือโยชนาสมันตปาสาทิกา หนังสือเล่มนี้อธิบายขยายข้อความ หรือคำยาก ๆ ในกัมภีร์สมันตปาสาทิกา ของพระพุทธโฆสาจารย์ เป็นต้น

๓.๖ ยุคบาลีไวยากรณ์ หมายถึงยุคที่มีการแต่งหลักไวยากรณ์บาลีขึ้น เช่น คัมภีร์กัจจายณะ เป็นต้น เกิดขึ้นในยุคหลังพระพุทธโฆสาจารย์

๓.๗ ยุคพจนานุกรม หมายถึงยุคที่มีการรวบรวมคำบาลีไว้เป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกในการค้นคว้า การจัดเป็นยุคในยุคนี้นี้ ก็ไม่ชัดเจนเช่นเดียวกับยุคปกรณ์พิเศษ ยุคบาลีไวยากรณ์ เป็นต้น

หมายเหตุ การแบ่งเวลาสำหรับยุคหลังพระไตรปิฎกนั้น ไม่เป็นไปตามลำดับเวลาที่แท้จริงสำหรับบางยุค เช่น ยุคปกรณ์พิเศษ หรือยุคบาลีไวยากรณ์ หรือ ยุคพจนานุกรม มีหนังสือบางเล่มเกิดขึ้นก่อนยุคอรรถกถา เช่น คัมภีร์มิลินทปัญหา ที่ปวงศ มีมาก่อนพระพุทธโฆสาจารย์แต่งอรรถกถาเสียอีก ที่จัดไว้หลังยุคอรรถกถา ยุคฎีกา หรือ ยุคอนุฎีกานั้น เป็นการจัดเข้ากลุ่มหนังสือตามลักษณะวิชาการ เช่น มิลินทปัญหา ไม่ใช่คัมภีร์ที่อธิบายขยายความคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยเฉพาะ หากเป็นการอธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนาให้พิสดารออกไปเท่านั้นเอง โปรดเข้าใจตามนี้ด้วย

การแบ่งประวัติศาสตร์คติบาลีเป็นยุคเป็นสมัยโดยยึดถือประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาเป็นหลักนั้น อาจจะช่วยการเรียนรู้ประวัติศาสตร์คติบาลีง่ายขึ้น เพื่อสนับสนุนหลักฐานดังกล่าว จึงขอเสนอการแบ่งประวัติศาสตร์คติบาลีโดยยึดถือหลักการแบ่งวรรณคดีตามมติของ ศาสตราจารย์วิลเฮล์ม ไกเกอร์^๑ ศาสตราจารย์ เอส.ซี.แบนเนอร์จี^๒ ศาสตราจารย์ พี.วี.ปะบัต^๓ ท่านนักปราชญ์เหล่านี้ได้แบ่งวรรณคดีบาลี หรือวรรณคดีพระพุทธศาสนาออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

๑. วรรณคดีที่เป็นพระไตรปิฎก (Canonical Literature)

๒. วรรณคดีที่ไม่เป็นพระไตรปิฎก (Non-canonical Literature)

-
1. Wilhelm Geiger. Pali Literature and Language. (Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1968), p. 8.
 2. S.C. Banerji. An Introduction to Pali Literature. (Calcutta : Punthi Pustak, 1964), p. 21.
 3. P.V. Bapat. "Buddhist Literature : General," 2500 Years of Buddhism. (New Delhi : Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, 1959), p. 122.

บทที่ ๓

ขอบเขตของวรรณคดีบาลี

ในความหมายเดิมของคำว่า บาลี วรรณคดีบาลี หมายถึง วรรณคดีที่กล่าวถึง พระธรรมวินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและบัญญัติไว้สำหรับเป็นหลักปฏิบัติของ พุทธศาสนิกชน ซึ่งรวมเรียกว่า บาลี หรือ บาฬี ต่อมาได้รวบรวมคำของพระมหาสาวก ของพระพุทธเจ้าตลอดถึงคำของนักปราชญ์ ฤๅษีชีไพร และผู้รู้อื่น ๆ ที่กล่าวขอบเข้าไว้ ด้วย ซึ่งมีหลักฐานว่า การรวบรวมคำสอนเช่นนี้ได้กระทำเป็นครั้งแรก โดยการดำริ ของท่านพระสารีบุตร ได้จัดทำเป็นแบบอย่างขึ้นสมัยเมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จดับขันธ- ปรินิพพาน และท่านพระมหากัสสปะ ได้จัดทำประชุมสังคายนาขึ้น เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน แล้วได้ประมาณ ๓ เดือน ต่อมากำว่า บาลี ได้กลายความหมายมา หมายถึงภาษาที่ พระพุทธเจ้าตรัส และเป็นภาษาที่รับรองพระพุทธพจน์สำหรับทรงจำและนำสอนกันสืบมา ดังที่เรียกกันว่า ภาษาบาลี ในตอนหลังนี้ วรรณคดีบาลีกินความกว้าง หมายรวมถึง วรรณคดีทุกอย่างที่เขียนเป็นภาษาบาลี ซึ่งอาจไม่ใช่คำสอนศีลธรรมก็ได้ เช่นเป็นตำรา ไวยากรณ์ ตำราอรรถาธิบาย (ตำราประพันธ์) เป็นต้น

วรรณคดีบาลี เป็นส่วนหนึ่งของวรรณคดีพระพุทธศาสนาฝ่ายทักษิณนิกาช (นิกายที่ เผยแผ่ลงมาจากใต้ของชมพูทวีป) ซึ่งเรียกตัวเองว่า เถรวาท เพราะถือว่าได้รับสิทธิ์คำสอน จากพระมหาเถระสาวกของพระพุทธเจ้าที่จัดทำสังคายนาตั้งแต่ครั้งแรก มีพระมหากัสสป- เถระ พระอุบาลีเถระ และพระอานนทเถระ เป็นต้น โดยตรง และภาษาที่ใช้ในการทำ

สังคายนาครั้งนั้น ก็คือภาษาที่ใช้กันอยู่ในวัฒนธรรมบาลีปัจจุบันนี้ ต่างจากวรรณคดีพระพุทธศาสนาฝ่ายอุตรนิกาย (นิกายที่เผยแผ่ขึ้นไปทางเหนือของชมพูทวีป) ซึ่งมีชื่อว่า อชาริยวาท เพราะถือลัทธิตามอาจารย์มคิ ซึ่งอ้างว่าเคยปฏิบัติมา ซึ่งฝ่ายอุตรนิกายนี้แต่เดิมก็สังกัดอยู่ในลัทธิเถรวาทนั่นเอง ภายหลังได้แยกออกไปต่างหาก ตอนแรกก็ใช้ภาษาพื้นเมืองเป็นหลัก ต่อมาได้ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก และเมื่อขยายไปถึงประเทศใดถิ่นใดก็ใช้ภาษาของประเทศนั้นถิ่นนั้น โดยแปลคำสอนเป็นภาษานั้น ๆ เช่น ไปในประเทศจีน เกาหลี ญี่ปุ่น เป็นต้น วรรณคดีพระพุทธศาสนาทั้งสองฝ่ายนี้ ต่างฝ่ายต่างก็มีเป็นจำนวนมากไม่น้อย ข้อให้เหตุใจความที่เป็นสาระส่วนมากเหมือนกัน ส่วนที่ผิดแผกกันก็มีบ้างเป็นธรรมดาของการที่แยกห่างกันไปเป็นเวลานาน สำหรับ พระไตรปิฎก ซึ่งเป็นหัวใจวรรณคดีบาลี และเป็นคลังวิทยาการทางศีลธรรมอันมหาศาลของมนุษยชนนั้น ท่านพระนารทเถระแห่งลังกา กล่าวไว้ว่า มากกว่าคัมภีร์ไบเบิลของศาสนาคริสต์ถึง ๑๑ เท่า ทั้งนี้มิได้นับรวมถึงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และโชนา ซึ่งเป็นส่วนประกอบ ตลอดถึงคัมภีร์ปกรณ์พิเศษต่าง ๆ เช่น วิสุทธิมรรค เป็นต้น

เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับวรรณคดีพระพุทธศาสนาฝ่ายอุตรนิกาย (มหายาน) ศาสตราจารย์ วินเทอร์นิธซ์ ได้ให้ข้อคิดไว้ว่า หากเรามีเพียงคัมภีร์ฉบับภาษาบาลีเท่านั้น ไม่มีฉบับอื่นอีก เราอาจจะมีพระสนะเกี่ยวกับพุทธศาสนาเพียงด้านเดียวเท่านั้น อีกนัยหนึ่ง หากมีแต่ฉบับสันสกฤต หรือฉบับผสม ไม่มีฉบับภาษาบาลีแล้ว เราอาจจะเห็นภาพอันบิดเบือนแห่งหลักธรรมของพระพุทธศาสนา และพระพุทธรูปณ์ ตลอดถึงพระพุทธรณียกิจ เราอาจกล่าวได้เช่นนี้ โดยปราศจากความโน้มเอียงเข้ากับฝ่ายการถ่ายทอดภาษาบาลี และก็ต้องยอมรับว่า ความรู้ทางพุทธศาสนาของเรา โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนา ซึ่งปรากฏเป็นรูปร่างขึ้นมาอย่างสมบูรณ์และกว้างขวาง เพราะวรรณคดีพุทธศาสนาฉบับภาษาสันสกฤตของเนปาล ฉบับแปลเป็นภาษาจีน ซึ่งถ่ายทอดจากภาษาสันสกฤต

ยิ่งกว่านั้น คัมภีร์ภาษาบาลียังมีคุณค่ายิ่งกว่าวรรณคดีพุทธศาสนาอื่น ๆ มิใช่เพียงแต่จัดว่าเป็นบ่อเกิดความรู้ทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น ยังก่อให้เกิดความรู้ทางวรรณกรรมที่เกี่ยวกับตัวเราก่อนและมากที่สุดอีกด้วย

ประเภทของวรรณคดีบาลี

วรรณคดีอาจแบ่งเป็นหลายประเภทซึ่งแล้วแต่ผู้จัดแบ่งจะนำไปอธิบายในแง่ใดจะประมวลมากล่าวดังนี้.-

ก. ถ้าอธิบายในเชิงการประพันธ์ วรรณคดีบาลีแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. วรรณคดีร้อยแก้ว (กัชชะ)
๒. วรรณคดีร้อยกรอง (ปัชชะ)
๓. วรรณคดีผสมร้อยแก้วกับร้อยกรอง (วิมิสสะ)

ข. ถ้าอธิบายในแง่หลักคำสอนหรือสัตตสุตสน์ แบ่งออกเป็น ๘ ประเภท คือ

๑. สุตตะ ร้อยแก้วล้วน
๒. เกยยะ ร้อยแก้วปนร้อยกรอง
๓. ไวยาकरणะ อรรถาธิบายเพื่อความกระจ่าง
๔. คาถา ร้อยกรองล้วน
๕. อุทาน อุทานที่เปล่งออกมาด้วยความบังคาลใจ
๖. อิติวุตตกะ ประเภทอ้างอิง
๗. ชาดก นิทานชาดก
๘. อัปภูตธรรม ประมวลคุณธรรมพิเศษเฉพาะของพระศาสดา
หรือพระสาวก
๙. เวทัลละ วิเคราะห์หลักธรรมโดยละเอียดด้วยวิธีซักถาม
เพื่อหาข้อสรุป

ค. ถ้าเพ่งเนื้อหาสาระของวรรณคดีทั้งหมด ก็แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. วรรณคดีบาลีที่อยู่ในสายธรรมวินัย
๒. วรรณคดีบาลีที่มีได้อยู่ในสายธรรมวินัย หรือวรรณคดีทั่วไป ดังแผนภูมิต่อ

เป็น

วรรณคดีบาฬี

สายธรรม-วินัย

ธรรม

สูตรตันตปิฎก

๑. ทีฆนิกาย
๒. มัชฌิมนิกาย
๓. สังยุตตนิกาย
๔. อังคุตรนิกาย
๕. ขุททกนิกาย

อภิธรรมปิฎก

๑. สังคหี
๒. วิภังค์
๓. ธาตุกถา
๔. ปุคคลบัญญัติ
๕. กถาวัตถุ
๖. ขมก
๗. ปิฎฐาน

วินัย

วินัยปิฎก

๑. อาทิกัมมิกะ
๒. ปาจิตติยะ
๓. มหาวรรค
๔. จุลวรรค
๕. บริวาร

สายวรรณคดีทั่วไป

ตำนาน

๑. มหาวงส์
 ๒. จุลลวงส์
 ๓. ศาสนวงส์
 ๔. ที่ปวงส์
 ๕. คั่นถวงส์
- ฯลฯ

บาลีแผนก

๑. เปฏโกปเทศ
 ๒. เนตติปกรณ์
 ๓. มลिनทปัญหา
 ๔. วิสุทธิมรรค
- ฯลฯ

ไวยากรณ์

๑. โพธิสัคค์
 ๒. โมระ
 ๓. กัจจายณะ
 ๔. โมกคัลลานะ
- ฯลฯ

อลังการ

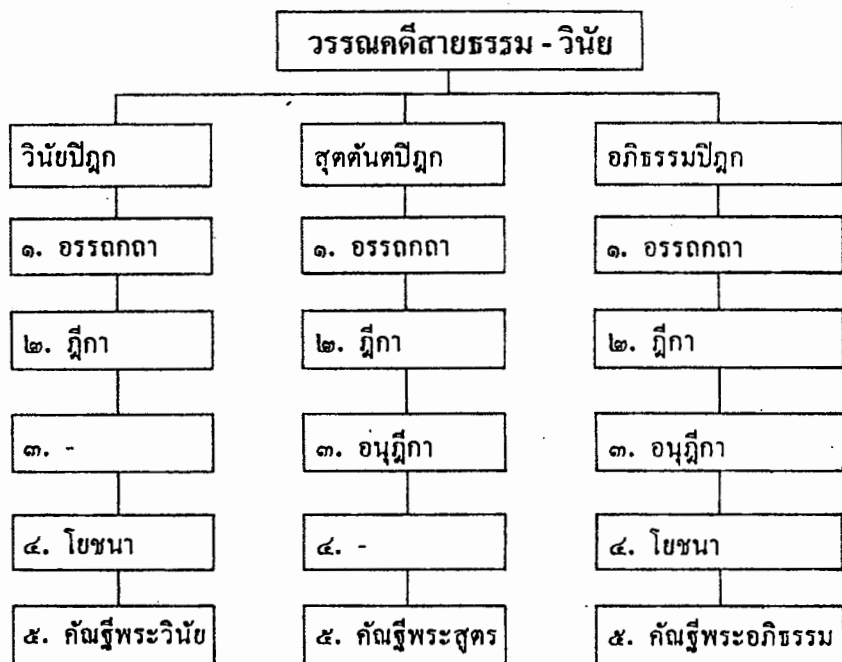
๑. สุโพธอลังการ
๒. วุคโคทัย

ปักษิณกะ

๑. อภิธาน
๒. สารานุกรม

ลำดับชั้นวรรณคดีบาลีสายธรรมวินัย

นอกจากพระไตรปิฎกอันเป็นแม่บทแล้ว วรรณคดีสายธรรม - วินัย ยังมีตำราชั้นรองลงมา ซึ่งอธิบายขยายความให้เป็นที่เข้าใจง่ายอีกด้วย จัดลำดับรวม ๆ ได้ดังนี้ คือ ธรรมกถา ฎีกา อนุฎีกา โขชนา คัมภีร์ คัมภีร์พระวินัย คัมภีร์พระสูตร คัมภีร์พระอภิธรรม - วินัย

เปรียบเทียบวรรณคดีบาลีกับวรรณคดีร่วมสมัย

วรรณคดีที่อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับวรรณคดีบาลีซึ่งควรเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นความคล้ายกันและความแตกต่างกัน มีวรรณคดีพระเวทของพราหมณ์ วรรณคดีพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน และวรรณคดีของฝ่ายศาสนาเซน ตามแผนภูมิ ดังนี้-

พระเวท	บาลี	สันสกฤต	เซน
ไตรเพท	ไตรปิฎก	ไตรปิฎก	อาคมหรือลิตถานต์
๑. ฤคเวท	๑. วินัยปิฎก	๑. วินัยปิฎก	๑. อังคะ (๑๒)
๒. ยજุรเวท	๒. สุตตันตปิฎก	๒. สูตรปิฎก	๒. อุวัมกะ “อุปางกะ” (๑๒)

พระเวท	บาลี	สันสกฤต	เขม
ไตรเพท	ไตรปิฎก	ไตรปิฎก	อาศมหรือสิทธานต์
๓. สามเวท	๓. อภิธรรมปิฎก	๓. อภิธรรมปิฎก	๓. เปียนณ “ปกีรณ” (๑๐)
๔. อาถรรพเวท	๔. ปรีตค	๔. มหาวิสต	๔. เณยสูตร “เณยสูตร” (๑๐)
(เพิ่มใหม่)	(เพิ่มใหม่)	๕. ลลิตวิสูตร	๕. อาจริยมติ (๒)
อรรณธบาย	อรรณธบาย	๖. อวทาน	๖. มุลสูตร (๔)
๑. พราหมณะ	๑. อรรณธบาย	๗. จริต	
๒. อุปนิษัต	๒. ฎีกา	๘. มหาตุมย	
๓. ปุราณะ	๓. อนุฎีกา	๙. สโตต	
๔. สูตร	๔. โยชนา	๑๐. ธารณี	
๕. เวทาค	๕. คณฐ	๑๑. ดันตร	

สายของวรรณคดีบาลี

วรรณคดีบาลี สายธรรม - วินัย เป็นหัวใจ เป็นเนื้อหาสาระ เป็นศักดิ์ศรีของวรรณคดีทั้งหมด เพราะคำว่า บาลี หมายถึง พระธรรมวินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง และทรงบัญญัติไว้เพื่อเป็นหลักปฏิบัติของมนุษย์ทุกชาติชั้นวรรณะ ตั้งแต่ง่ายที่สุดจนถึงยากที่สุดตั้งแต่ต้นจนถึงลึกที่สุด งามทั้งเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด เป็นหลักคำสอนที่มีอรรถะพัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง ดังมีบาลีที่ประพันธ์สรรเสริญไว้ว่า โส ธมฺม เทเสติ อาทิกถุยาณฺม มชฺเณกถุยาณฺม ปรีโยสานกถุยาณฺม สาทถฺ สพฺพญฺชนํ เกวลปรีปฺพณฺณํ ปรีสุทฺธํ พุรฺหม จริยํ ปกาเสสิ. และ “ธรรม - วินัย” นี้แล ที่พระพุทธองค์ทรงตั้งให้เป็นศาสดาแทนพระองค์เมื่อพระองค์ล่วงลับแล้ว ดังมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระอานนทเถระเมื่อจวนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า โย โว อานนฺท ธมฺโม จ เทสิโต วินโย จ ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺเจยน สตุถา.

วรรณคดีบาลีสายทั่วไป แม้จะมีความสำคัญเป็นอันดับรองจากวรรณคดีบาลีสายธรรม - วินัย แต่ก็มีความสำคัญอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับผู้ศึกษาเกี่ยวกับตำนานวรรณคดีบาลี ปกรณ์พิเศษที่อธิบายพระธรรมวินัยตามมติของเกจิอาจารย์ บาลีไวยากรณ์ ซึ่งแสดงหลักฐานที่มาของภาษาที่ใช้ในบาลีและหลักภาษานี้ คำราการประพันธ์ทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง พจนานุกรม สารานุกรม อักษรานุกรม ซึ่งประมวลคำที่ใช้ในภาษานี้

ไว้ ตลอดถึงบทประพันธ์ประเภทปณิณกะ ซึ่งแต่ละประเภทมีอยู่เป็นจำนวนไม่น้อย และเป็นประโยชน์สำหรับผู้ศึกษาวรรณคดี ศาสนา ปรัชญา ชั้นเปรียบเทียบ ผู้บุกเบิกเข้ามาศึกษาวิชาการสายนี้ เพื่อประโยชน์แก่ตนเองและแก่โลก ยิ่งกว่านี้ วรรณคดีบาลีสายทั่วไปยังช่วยให้ความแจ่มกระจ่างแก่นักศึกษาผู้สนใจศึกษาพระพุทธศาสนา ในด้านต่าง ๆ อีกด้วย

วรรณคดีบาลีส่วนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีสายธรรม - วินัย มีลักษณะเป็น “ตำรา” มากกว่าเป็น “วรรณคดีประเภทเบาที่อ่านกันเพื่อความเพลิดเพลินบันเทิง” เมื่อนำไปเปรียบกับหลักการวินิจฉัยหนังสือที่จัดเป็นวรรณคดี และไม่จัดเป็นวรรณคดีแล้ว จะเห็นได้ว่า วรรณคดีบาลีเป็นวรรณคดีประเภทที่ไม่ทำให้เกิดอารมณ์เพื่อผันทนาการมณเฑาะว์ขึ้นคำ ไม่ทำให้เกิดความนึกฝันในสิ่งที่ไม่เป็นเหตุผล หรือไม่อาจเป็นไปได้ และไม่ชวนให้สนุกเพลิดเพลิน เช่นวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ มหาภารตยุทธ์ ของฝ่ายฮินดู หรือเป็นวรรณคดีประเภทนวนิยายเช่นในสมัยปัจจุบัน แต่เป็นวรรณคดีที่ทำให้เหตุผลทางศีลธรรมทุกแง่ทุกมุม จูงใจผู้อ่านให้เข้าหาศีลธรรม เป็นแรงขับของชีวิต เป็นเรื่องที่แสดงความจริงอันสุขุมลุ่มลึกโดยลำดับ และเป็นวรรณคดีประเภทสั่งสอนให้บุคคลตั้งอยู่ในศีลธรรมเพื่อความเจริญแห่งตนและแห่งสังคม

ความดีพิเศษของธรรม-วินัย

วรรณคดีบาลี สาย ธรรม-วินัย มีความดีพิเศษแตกต่างจากวรรณคดีอื่น ๆ อย่างไร? ท่านผู้รู้ได้อธิบายไว้มีนัยเป็นอนันต์ ซึ่งจะหาอ่านได้จากบทประพันธ์ทั่วไป ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะความดีพิเศษที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่จอมอสูร ชื่อ ปฬาราทะ ที่เมืองเวรัญชา เป็นข้ออุปมาเปรียบเทียบด้วยความดีพิเศษของมหาสมุทร ๘ ประการ คือ

๑. ในพระธรรมวินัยนี้ มีการศึกษาตามลำดับ มีการปฏิบัติตามลำดับ หาไร้มีการแทงตลอดหรือหัดผลที่เดียวไม่ เหมือนมหาสมุทรค่อยลุ่ม ค่อยลาด ค่อยลึก โดยลำดับ หาได้ลึกโตรกชั้นที่เดียวไม่ ฉะนั้น

๒. บรรดาสาวกของเราย่อมไม่ล่วงละเมิดลิกขาบทที่เราบัญญัติไว้ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิตเปรียบเหมือนมหาสมุทร มีลักษณะคงตัว ไม่ล้นฝั่ง ฉะนั้น

๓. พระธรรมวินัยนี้ไม่เก็บคนทุศีล คนชั่ว ไว้ เหมือนมหาสมุทรไม่เก็บซากศพไว้ มีแต่ซัดเข้าหาฝั่ง ฉะนั้น

๔. พระธรรมวินัยนี้เป็นที่รวมของคนในวาระทั้งสี่ คือ กษัตริย์ พราหมณ์

แพศย์ และศูทร ที่เข้ามาบรรพชาอุปสมบทอยู่ และเมื่อบรรพชาอุปสมบทแล้วก็ละชื่อโคตร เดิมทั้งหมด คงเหลือแต่ชื่อว่า "สมณศากยบุตร" เท่านั้น เปรียบเหมือนมหาสมุทรเป็นที่ไหลมารวมของแม่น้ำทั้งหลาย และเมื่อไหลมาถึงมหาสมุทรแล้วก็ละชื่อเดิมทั้งหมด ฉะนั้น

๕. แม้ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้นิพพานไปแล้วมากต่อมาก แต่ก็ไม่ได้ปรากฏว่าพระธรรมวินัยนี้พร่องหรือเต็ม เปรียบเหมือนมหาสมุทรที่มีฝนตกลงมา และมีน้ำจากแม่น้ำต่าง ๆ ไหลลงมา ก็ไม่ได้ปรากฏว่ามหาสมุทรพร่องหรือเต็ม ฉะนั้น

๖. พระธรรมวินัยนี้มีรสเดียว คือ วิมุตติรส (รสแห่งความหลุดพ้น) เปรียบเหมือนมหาสมุทรมีรสเพียงรสเดียว คือ รสเค็ม ฉะนั้น

๗. พระธรรมวินัยมีรัตนะเป็นอันมาก เป็นอเนก เช่น สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมรรค ๘ เปรียบเหมือนมหาสมุทรมีรัตนะเป็นอันมาก เป็นอเนก เช่น มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ ศิลา ประพาฬ เงิน ทอง หับทิม มสารคัลลละ ฉะนั้น

๘. พระธรรมวินัยนี้เป็นที่อยู่อาศัยของคนใหญ่ ๆ เช่น พระโศดบัน ฯลฯ พระผู้ปฏิบัติเพื่อกระทำให้แจ้งอรรถผล เปรียบเหมือนมหาสมุทรเป็นที่อยู่ของปลาใหญ่ ๆ เช่น ปลาฉลามิงกละ ฉลามิงกละ อสุร นาค คนธรรพ์ ฉะนั้น

รสของวรรณคดีบาลี

เมื่อกล่าวโดยรส พระธรรมวินัยมีรสเพียงรสเดียว คือ วิมุตติรส ดังได้นำพระพุทธภาษิตมาอ้างแล้ว แต่เมื่อกล่าวถึงบทประพันธ์ที่บรรยายความหมายและลักษณะเป็นต้นของพระธรรมวินัย ก็มีรส ๘ รส ดังได้กล่าวแล้ว แต่เนื่องด้วยวรรณคดีบาลีไม่มีบทประพันธ์เกี่ยวกับการพ่อนรำ ขับร้อง และการประโคมดนตรีคีตศิลป์ อันเป็นเครื่องประโลมโลก วรรณคดีบาลี โดยเฉพาะสาขธรรมวินัย จึงมีลักษณะแห้งแล้ง ไม่ชุ่มชื้น ซึ่งนักศึกษาวาดะวันตกบางคนกล่าวว่า แห้งแล้งเหมือนฝุ่น ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นเช่นเดียวกับตำราวิทยาศาสตร์ทั้งหลาย

หน้าที่ของวรรณคดีบาลี

เมื่อกล่าวถึงหน้าที่ วรรณคดีบาลีสาขธรรมวินัย ทำหน้าที่เป็นศาสดาของพุทธ-

ศาสนิกชนแทนพระองค์พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังพระพุทธคำรัสที่ตรัสแก่พระอานนท์ว่า “โย โว อานนท ฆมฺโม จ เทสิโต วินโย จ ปญฺญตฺโต โส โว มมจฺเจเนน สตุถา” แปลว่า “ดูก่อนอานนท์ ธรรมอันใดที่เราแสดงแล้ว และวินัยอันใดที่เราบัญญัติไว้แล้ว เพื่อพวกเธอทั้งหลาย พระธรรมวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอ เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว” ข้อที่พระพุทธองค์ทรงมอบพระธรรมวินัยให้เป็นผู้แทนพระองค์ แทนที่จะมอบให้พระสงฆ์สาวกรูปใดรูปหนึ่งเป็นผู้แทนพระองค์นี้ เป็นข้อที่แปลกกว่าบรรดาศาสนาอื่น ๆ และเป็นข้อที่ทำให้พระสงฆ์สาวกต้องระวังกายาคำสอนของพระองค์ไว้ในรูปเดิม โดยถูกต้องแม่นยำที่สุด ผลดีและผลเสียของการมอบธรรมวินัยให้เป็นศาสดาแทนนี้จึงเปรียบเทียบในขั้นต่อไปเมื่ออธิบายถึงความเกี่ยวกับตอนนี้ ส่วนหน้าที่ของวรรณคดีบาลีสายทั่วไปนั้น ก็คือช่วยสนับสนุนส่งเสริมวรรณคดีบาลีสายธรรมวินัยในรูปต่าง ๆ

ผลปรากฏของวรรณคดีบาลี

ผลปรากฏของวรรณคดีบาลี ก็คือ คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสาวกองค์สำคัญ ๆ ได้ถูกสังคายนาและถ่ายทอดมาโดยลำดับ เผยแผ่กว้างขวางไปในประเทศลังกา พม่า ไทย เขมร ลาว และกำลังแพร่หลายไปในทวีปยุโรปและอเมริกา มีวรรณคดีแพร่หลายขยายออกไปทุกที ซึ่งมีการรวบรวม กันว่า เกี่ยวกับวรรณคดีบาลี ที่เจริญงอกงามอยู่ในลังกา และพม่า และแต่งเป็นหนังสือไว้ แต่สำหรับประเทศไทย เขมร ลาว ยังไม่มีผู้ใดค้นคว้ารวบรวมหลักฐานเพื่อแสดงผลงานให้ปรากฏออกมา จึงขอเสนอนักศึกษาไว้ ณ ที่นี้ด้วย ถ้ามีความสามารถและมีโอกาสพอ ก็น่าจะลองทำดูบ้าง เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาวรรณคดีบาลีและพระพุทธศาสนาในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง

วรรณคดีบาลีสาย ธรรม-วินัยนั้น เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปในปัจจุบันในชื่อว่า “ไตรปิฎก” การแบ่งธรรมวินัยออกเป็น ๓ โดยเพิ่ม อภิธรรม เข้าด้วยนั้น น่าจะกระทำเมื่อสังคายนาครั้งที่สอง และที่มีหลักฐานแน่นอนก็คือ ในการสังคายนาครั้งที่สาม ซึ่งตำนานกล่าวไว้ว่า กัมภีร์กล่าวตุนั้น พระโมคคัลลินบุตรติสสเถระ ซึ่งเป็นประธานในการสังคายนาครั้งนั้น เป็นผู้แต่งขึ้น ในระยะพุทธกาลสมัยเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมายุอยู่ การแบ่งคำสอนในพระพุทธศาสนา มีเป็นหลักใหญ่ ๆ เพียง ๒ หลัก คือธรรม ๑ วินัย ๑ ซึ่งปรากฏหลักฐานทั่วไปในวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก อันอย่างหลักการแบ่งเช่นนี้ แม้ในการสังคายนาครั้งแรก พระมหากัสสปเถระ ซึ่งเป็นประธานในการสังคายนาครั้งนั้นก็กล่าวว่า

บทที่ ๔

อะไรคือบาลี

มติดูเกี่ยวกับ ปาลี หรือ ปาฬิ (ไทย-บาลี) แบ่งออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งว่าบาลีไม่ใช่ภาษาใดภาษาหนึ่งโดยเฉพาะ อีกฝ่ายหนึ่งว่า บาลีเป็นภาษาที่มีชีวิตอยู่ และใช้พูดกันก่อน หรือในพุทธกาล มติหลังนี้ คงไม่มีปัญหาอะไร เพราะเป็นที่ยอมรับกันโดยมากอยู่แล้ว ว่าบาลีเป็นภาษาแน่นอน พระไตรปิฎกที่จารึกด้วยภาษาดังกล่าว ก็มีเป็นหลักฐานอยู่ ฝ่ายหลังนี้จะขัดแย้งกันอยู่บ้าง ก็เกี่ยวกับถิ่นกำเนิดของภาษาบาลีเท่านั้น ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้า

แต่พวกที่เห็นว่า บาลีไม่ใช่ภาษาเล่า มีเหตุผลอย่างไร?

ในอภิธานปทีปิกา^๑ ก็มีกัณฑ์วิเคราะห์ศัพท์ต่าง ๆ ท่านเขียน ปาฬิ แต่บอกไว้ด้วยว่าที่นิยมเขียน ปาลี ก็มี ขอคัดข้อความมาลงไว้ดังนี้

ปา รกฺขณ	พิ. ปาติ รกฺขติ	ปาฬิ. ปาลี อิติ เอกจุเจ.
ปาฬิสฺสทโท	ปาฬิธมฺเม	ตพากปาฬิมปิ จ
ทิสฺสเต	ปณฺติยญฺเจว	อิติ เณยฺย วิชานตา.

๑. เสฐียรพงษ์ ปุณฺณวณฺโณ, พระมหา, โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕ ส.ค. ๒๕๑๔

หน้า ๑ - ๓

๒. อภิธานปทีปิกา สฐิ หน้า ๖๒๕ - ๒๖

อย่ หิ ปาฬิสฺสโก ปาฬิยา อตุลฺลํ อุปปริกฺขนฺติตฺติ อาทิสฺสํ ปริยตฺติธมฺมสงฺขาเต
 ปาฬิธมฺเม ทิสฺสติ มหโต ตพฺภากสฺส ปาฬิตฺติ อาทิสฺสํ ตพฺภากปาฬิย ปาฬิยา
 นิธิตฺติสฺสติ อาทิสฺสํ ปฏฺฐิปาฏิยา นิธิตฺติสฺสติ อตุลฺลํ, อิมสฺสมี ปนฺตฺเต ชาติฺยา กิจฺจํ
 นตฺตติ, ปฏฺฐิปาฏิโก หิ ปนฺตฺติวาทโก ปาฬิสฺสโก, ปริยตฺติธมฺมวาทเก ปาฬิสฺสเก
 อตุลฺลํ ปาติ รกฺษตฺติติ ปาฬิตฺติ จ อนฺโตทกํ รกฺษณตฺตฺเตน มหโต ตพฺภากสฺส
 อิริยา มหตี ปาฬิ วิย ปาฬิตฺติ จ ปกฺกฺขณํ อุกฺกฺขณํ สีลาทิสฺสณํ
 โพรชนโต สภาวนิสฺสุตฺติภาวโต พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตฺตา จ ปกฺกฺขณํ วจนํ
 ปพฺพณํ อาฬิตฺติ ปาฬิตฺติ จ นิพฺพจนานิ เวทิตฺตฺพพานิ.

ถอดความดังนี้.- ปาฬิ แปลว่า รักษา ปา ชาติ หิ ปัจจัย ศัพท์ว่า ปาฬิ แปลได้หลายนัย
 เช่น

๑. แปลว่า ปาฬิธรรม (ปรีติธรรม)

๒. แปลว่า ขอบสระ

๓. แปลว่า แฉก แนว

ที่แปลว่า ปาฬิธรรม หรือปรีติธรรม เช่นตัวอย่างว่า

ปาฬิยา อตุลฺลํ อุปปริกฺขนฺติตฺติ = พิจารณาอรรถแห่งปาฬิ (ปรีติธรรม)

ที่แปลว่าขอบสระ เช่นตัวอย่างว่า

มหโต ตพฺภากสฺส ปาฬิ = ขอบสระใหญ่

ที่แปลว่า แฉก แนว เช่นตัวอย่างว่า

ปาฬิยา นิธิตฺติสฺส = นิ่งเรียงแถว หรือนิ่งตามลำดับ

ที่แปล (ว่าขอบ แฉก แนว) นี้ ไม่จำเป็นต้องยกฐาตุมาอธิบาย เพราะศัพท์ว่า ปาฬิ ก็แปลกัน
 ว่า ขอบ แฉก แนว อยู่แล้ว แต่ศัพท์ว่า ปาฬิ ที่แปลว่า ปรีติธรรม พึงทราบอธิบายโดย
 ๓ นัย คือ

๑. ชื่อว่า ปาฬิ เพราะรักษารรรถไว้

๒. ชื่อว่า ปาฬิ เพราะเปรียบได้กับขอบสระใหญ่ ที่กั้นน้ำไว้ภายใน

๓. ชื่อว่า ปาฬิ เพราะเป็นทำนบกัณวจนประพันธ์อันยอดเยี่ยม โดยชี้แจงอรรถ
 แห่งศีลเป็นต้นอันสูงสุด และเป็นคำรัสที่ตรัสไว้ โดยสภาวะ นิรุกติ

เป็นอันได้ใจความว่า คำว่า ปาฬิ หรือ ปาลี (ต่อไปจะเขียน ปาลี หรือ บาลี ตามที่ใช้
 กันส่วนมาก) ตามความหมายธรรมคา ก็ได้แก่ ขอบ แฉก แนว นั่นเอง ครั้นต่อมามีผู้นำเอา

มาเรียกพระพุทธวณะ ได้เปรียบเทียบกับสิ่งเหล่านั้น ว่าที่เรียกชื่อนั้น ก็เพราะเป็นวณะประพันธ์ที่มีระเบียบแบบแผน ถูกต้องโดยนิรุกติ รักษาอรรถไว้ไม่ตกหล่น เหมือนขอบสระใหญ่ที่มั่นคงกันน้ำไว้ฉะนั้น ในชั้นต้นนี้คำว่า บาลี คงหมายถึงเพียง ตำราหลักหรือพระพุทธวณะในพระไตรปิฎก ซึ่งต่างจากอรรถกถา ที่แต่งขึ้นมาภายหลังโดยใช้ภาษาเดียวกันนั่นเอง

โปรดสังเกตตัวอย่างดังต่อไปนี้

๑. ปาติมุตต อธิษัต	นตฺถิ อฏฺฐกถา อธิ
ตถาจริยวาทา จ	ภินฺนรูปา น วิชฺชเร
สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา	มหิณฺเทน มตีมตา
สงฺคีตัตตฺตยมารูพฺพ	สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิต
กถา สีหฬภาสาย	สีหฬสุ ปวตฺตติ
ตฺ ตตฺถ คนฺตฺวา สุทฺวา (ทฺว) มาคฺชาย นิรุตฺติยา	
ปฺริวตฺเตหิ สา โหติ	สพฺพโลกฺกิตฺตาวาหา.

แปลว่า

หนังสือที่นำมาที่นี่ มีเฉพาะพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่มีอรรถกถา และอาจริยวาทต่าง ๆ แต่ในลังกา มีอรรถกถาอันบริสุทธิ พระมหินทเธรผู้มีปัญญาฉลาดไว้ โดยอาศัยพระพุทธพจน์ อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และนำเข้าสู่สังคายนา ๓ ครั้ง อรรถกถาเหล่านั้น ภายหลัง ได้มีผู้แปลเป็นภาษาสิงหล ท่านจงไปที่นั่น ศึกษาแล้ว แปลกลับเป็นภาษามคธ อันจักนำประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งมวล

(พุทธโมक्षปัตติ)

๒. อิมานิ ตาว ปาลิย อฏฺฐกถาย ปน อณฺณานิ รูปานิ อาหริตฺวา...

ในพระไตรปิฎกมีเหล่านี้ แต่ในอรรถกถาท่านำรูปเหล่าอื่นมาอธิบายมากมาย

(วิสุทธิมรรค)

๓. ปาลี อฏฺฐกถณฺเจะ	โอโลเกตฺวา วิภฺษเณ
สงฺฆิกเก ปจฺจเย เอว	อปฺปมตฺโต วิภาชเย

ภิกษุผู้ภักตุเทศก์ ผู้ฉลาด อย่างประมาท พึงตรวจสอบทั้งพระไตรปิฎก และอรรถกถาให้เข้าใจ แล้วจึงแบ่งปัจจัยสงฆ์ตามนั้น

(สมันตปาสาทิกา)

คำว่า ปาลิมุตต์ ปาลิย ปาลี ในอุทาหรณ์ที่ยกมาแสดงนี้ หมายถึงพระไตรปิฎก หรือ “ตำราหลัก” ซึ่งตรงกันข้ามกับ อรรถกถา และอาจริยวาท ซึ่งไม่นับว่าเป็น “ตำราหลัก” เพราะฉะนั้นตามมติของฝ่ายแรกนี้ ตำราหลักจะเขียนเป็นภาษาใดก็ได้ ย่อมเรียกว่า ปาลีทั้งนั้น

อีกคำหนึ่งที่มีความหมายทำนองเดียวกัน คือ ปาฐ แปลตามตัวว่า สวด

สมัยก่อนที่จะจารึกพระพุทธรวณะเป็นลายลักษณ์อักษร พระสาวกทรงจำต่อกันมา โดยวิธีท่องจำ หรือสวด โดยแบ่งกันท่องเป็นคณะ ๆ คณะหนึ่งท่องพระสูตร อีกคณะหนึ่งท่องพระวินัยพระอภิธรรม ตามลำดับ นาน ๆ ก็มาประชุม “สวด” หรือสังคายนาสอบทาน ให้ถูกต้องแม่นยำอันเสียที่หนึ่ง ครั้นจารึกพระพุทธรวณะเป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว ระบบท่องจำก็ค่อย ๆ หายไป ในอรรถกถาที่พระคันธจินาจารย์แต่งไว้ เมื่อต้องการจะอ้างข้อความในพระไตรปิฎก ก็ยกเอาข้อความที่ต้องการมาลงไว้ แล้วลงท้ายว่า อิติปิ ปาโธ = สวดกันดังนี้ก็มีบ้าง อิติปิ ปาลี = ที่กล่าวมานี้มีจารึกไว้ในพระไตรปิฎกบ้าง ต่อมาปรากฏว่า อิติปิ ปาโธ มีน้อยลงทุกที เห็นอยู่ดาษดื่นก็แต่ อิติปิ ปาลี แสดงว่า คำ ปาลี เกิดที่หลัง ปาฐ และในชั้นแรกทีเดียว คำนี้คงหมายถึงข้อความที่จารึกเป็นแถว เป็นบรรทัด หรือพระพุทธรวณะในพระไตรปิฎก และในที่สุดเลยกลายมาเรียกภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกาที่เขียนด้วยภาษาดังกล่าว

ปาลี หรือ ปาลี นั้น หมายถึงภาษาท้องถิ่นของชาวมกธ^๑ (Māgadhī dialect) ภาษาปาลี หรือภาษามกธนั้น มีลักษณะที่ควรทราบ ๒ ประการ คือ-

๑. ปาลีภาษา อุตตมภาษา แปลว่า ภาษาปาลีเป็นอุตตมภาษา คือภาษาชั้นสูง

๒. มกธี มูลภาษา แปลว่า ภาษามกธเป็นมูลภาษา คือภาษาดั้งเดิมสมัยแรกตั้งปฐมกับ

ภาษาปาลีหรือภาษามกธ ที่ท่านจัดเป็นอุตตมภาษา คือภาษาชั้นสูงนั้น เพราะเหตุดังนี้-

๑. พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมแสดงธรรมด้วยภาษาปาลีโดยเฉพาะ ย่อมไม่ทรงแสดงธรรมด้วยภาษาสันสกฤต และภาษาท้องถิ่นที่เรียกว่าเทศภาษา เป็นต้น

๒. สังคายนาทุกครั้ง ท่านกระทำด้วยภาษาปาลี

๓. การเขียนและการพิมพ์ปริทัศน์คั่นลงในใบลานก็ดี ในแผ่นหินก็ดี ในกระดาษก็

๑. เทพเมธราชจารย์, พระ (เจ้า จิตปัญโญ ป.ธ.๙) แบบเรียนวรรณคดีบาลีประเภทคำภีร์บาลีไวยากรณ์, พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๑๙ - ๒๑

ดี ท่านเขียนและพิมพ์ด้วยภาษาบาลี ส่วนตัวอักษรเป็นของชาติอื่น ๆ ได้ เช่น ภาษาบาลี อักษรไทย ภาษาบาลีอักษรขอม ภาษาบาลีอักษรสิงหล ภาษาบาลีอักษรพม่า และภาษาบาลี อักษรโรมัน เป็นต้น

๔. พระสงฆ์ผู้นำศาสนากระทั้งหลาย บ่อมเล่าเรียนปริยัติคณณะซึ่งเรียบเรียงด้วย ภาษาบาลี นับตั้งแต่สมัยที่ตนตั้งอยู่ในสามเณรภาวะ

๕. พระสงฆ์และประชาชนชาวพุทธ ในประเทศพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท บ่อมสวด มนต์ด้วยภาษาบาลี ไม่มีใครขอมสวดมนต์ด้วยคำแปลเป็นภาษาของตน แม้จะฟังไม่รู้ เรื่อง ก็ไม่มีใครเบือหน่ายหรือรังเกียจภาษาบาลี (ประเทศพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือ ประเทศไทย ประเทศลังกา ประเทศพม่า ประเทศกัมพูชา และประเทศลาว)

ภาษามคธ หรือ ภาษาบาลี ที่ท่านจัดเป็นมูลภาษา คือภาษาดั้งเดิมนั้น เพราะภาษามคธ เป็นคำพูดของเสฏฐบุคค ๔ พวก คือ อาทิกัปปีกบุคค คนเกิดในกัปตัน ๑ (Man of former ages) พรหม ๑ อัสสุตาลาปบุคค คนผู้ไม่เคยฟังคำพูดของมนุษย์ ๑ (Those who had not heard human) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ มีคำอธิบายว่า อาทิกัปปีก บุคค คนผู้เกิดในกัปตันบ่อมพูดภาษามคธ พรหมทั้งหลายก็พูดภาษามคธ อัสสุตาลาปบุคค คนผู้ไม่เคยฟังคำพูดของมนุษย์ก็พูดภาษามคธ แม้พระสัมมาพุทธเจ้าทั้งหลายก็รับสั่ง ภาษามคธ ท่านอาจารย์โบราณ ได้ประพันธ์คำดาแสดงกรณีทีเสฏฐบุคค ๔ พวกพูดภาษามคธ ไว้ดังนี้

สา มาคธี มูลภาษา	นรา ยายาทิกปปีกา
พฺรหฺมาโน จสฺสตุตฺตาลาปา	สมฺพุทฺธา จาปี ภาสเร.

คำแปลโดยพยัญชนะ

จตุตทาโร เสฏฐบุคค ๔ อันว่าเสฏฐบุคคทั้งหลาย ๔ อิติ คือ อาทิกปปีกา นรา จ อันว่าคนทั้งหลายผู้เกิดแล้วในกัปตันด้วย พฺรหฺมาโน จ อันว่าพรหมทั้งหลายด้วย อสฺสตุตฺตาลาปา จ อันว่าคนทั้งหลายผู้มีคำพูดของมนุษย์อันไม่เคยฟังแล้วด้วย สมฺพุทฺธา จาปี แม้อัน ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายด้วย ภาสเร บ่อมกล่าว ยาย ภาสาย ด้วยภาษาใด สา ภาสา อันว่าภาษานั้น มาคธี คือภาษามคธ มูลภาษา เป็นภาษาดั้งเดิม (ยายาทิกปปีกา คัดบทว่า ยาย และ อาทิกปปีกา มีวิเคราะห์ว่า อาทิกปปี นิยุตฺตา อาทิกปปีกา. อสฺสตุตฺตาลาปา ได้แก่ อสฺสตุตฺตพฺพมนุสฺสวจนาลาปตฺตา)

บาลีในทัศนะของฝ่ายอื่น^๑

คำว่า บาฬี หรือ บาลี ในหลักวิชาและวัฒนธรรมของฝ่ายบาลีเองมีความหมายและขอบเขตดังกล่าวแล้ว แต่ทัศนะของฝ่ายอื่นที่มีใช้บาลีได้ให้ความหมายและขอบเขตไว้เท่าที่ควรนำมากล่าวศึกษาเปรียบเทียบ คือ ในทัศนะของฝ่ายสันสกฤต ปทานุกรมสันสกฤต - อังกฤษ ของ เซอร์มอเนียร์ วิลเลียมส์ ไม่มีรูป ปาฬี มีแต่รูป ปาลี อย่างเดียว และได้ให้ความหมายของคำนี้ไว้พอสรุปได้ดังนี้ คือ.-

๑. ขอบหู, ใบหู (ศัพท์แพทย์ของอาจารย์สุสุตตะ)
๒. ริม, ขอบ (ตรงกับนัยที่สองของบาลี)
๓. แถว, แนว, สาย เช่น รตนาวลี (ตรงกับนัยที่สามของบาลี)
๔. กุ, สะพาน, หม้อหุงต้ม
๕. มาตรดวง เท่ากับ ๑ ปรสตะ (บาลีเป็น ปัตตะ)

นอกจากนี้ยังมีที่ใช้ในปทานุกรมท้องถิ่นอีก เช่น หมายถึง หน้าตัก, ตัวหา, หญิง มีหนวด, ฐนิคหนึ่งทีเรียกว่า ปาลีหิระ เป็นต้น

ในทัศนะของคนไทย พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายว่า บาลี คือ ภาษาที่ใช้เป็นหลักในพระพุทธศาสนาแต่เดิมมา, พระพุทธพจน์ (ป. ปาลี)

ในทัศนะของชาวตะวันตก Webster's Dictionary กล่าวว่า “เป็นภาษาผสมที่ใช้เขียนปกรณ์ที่เคารพนับถือในพระพุทธศาสนา เช่น ในลังกา อินเดีย และประเทศที่ห่างไกล คือ พม่า ไทย ลาว เขมร”

ในปทานุกรมบาลี - อังกฤษ ของสมาคมบาลีปกรณ์ แสดงศัพท์ไว้ทั้งสองรูป คือ ปาลี และ ปาฬี ได้ให้ความหมายไว้ ๒ นัย คือ.-

๑. แถว, แนว เช่น ทนุดปาลี แถวแห่งพื้น
 ๒. ธรรม ปรีชาธรรม คำารธรรมของพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักดั้งเดิม ซึ่งมีสายอธิบายขยายความ คือ อรรถกถา, ฎีกา, อนุฎีกา, และโยชนา ตามลำดับ ได้กลายเป็นภาษาหนังสือของพุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน และมีส่วนสัมพันธ์ใกล้ชิดกับภาษามาคธี
- ความเห็นของลูเดอร์ (Luders) เกี่ยวกับภาษาบาลี^๑

นักค้นคว้าชาวเยอรมัน ชื่อ ลูเดอร์ ได้นำภาษาบาลีจากวัฒนธรรมสาขามาคธี ซึ่งกล่าว

๑. ฉลาด บุญลอย ประวัติวรรณคดีบาลี ตอนที่ ๑. พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๘๗ - ๘๘

กันว่าเป็น ภาษามาคธี ไปเปรียบเทียบกับภาษาที่ใช้ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช แล้วกล่าวสรุปว่า “ภาษาบาลีเข้ากันได้กับภาษามาคธี ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกในส่วนสำคัญ ๆ แต่ในบางส่วนแสดงว่าได้ก้าวหน้าไปไกลกว่า”

เพื่อความเข้าใจตามหลักการเปรียบเทียบของลูเดอร์ จึงได้นำศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งประดิษฐาน ณ ที่ประสูติของพระพุทธเจ้ามาเทียบกันไว้ ดังนี้.-

อักษรในศิลาจารึกเป็นอักษรพหุหมี ถอดออกเป็นอักษรไทยดังนี้.-

๑. เทวาน ปิเณน ปิยทสสิน ลาชน วิสทิวสากิสิติน
๒. อตน อาคจ มหียเต หิต พุทธ ชาเท สกยมนุติ
๓. สิลาวิกทภิจ กาลาปิต สิลาทภจ อุตสาปิต
๔. หิต ภคว ชาเตติ ลุมินิคาม อุพฺลิก กญ
๕. อตภาคิเยว

เขียนเทียบตามแบบบาลีที่ใช้กันอยู่มีรูป ดังนี้.-

๑. เทวาน ปิเณน ปิยทสสินา ราชน (ราชินา) วิสทิวสากิสิติน
๒. อตตนา อาคณฺฐวา (อาคเตน) มหียเต อิท พุทฺโธ ชาโต สกยมนุติ
๓. สิลาวิกนฺธิ เจว การาปิตา สีลาธมฺโม จ อุตสาปิต
๔. อิท ภควา ชาโตติ ลุมพินิคาม อุพฺพลิก กโต
๕. อญฺฐภาคิโย จ

คำแปล

๑. (สถานที่) อันพระราชปิยทัสสี (ชื่อเดิมของพระเจ้าอโศกมหาราช) ที่รักของ
 เหวตทั้งหลาย (ราชา) ภิชกแล้ว ได้ขึ้นสืบ

๒. เสด็จมาบูชาด้วยพระองค์เอง (ด้วยทรงทราบแล้วว่า) พระสกยมนิพุทธเจ้า
 ประสูติแล้ว ณ ที่นี้

๓. จึงโปรดให้จารึกศิลาไว้ และโปรดให้ตั้งเสาหินไว้

๔. (บอกว่า) พระผู้มีพระภาคเจ้า ประสูติแล้ว ณ ที่นี้ และโปรดให้ลดส่วยในตำบล
 บ้านลุมินี (ลุมพินี)

๕. ลงแปลส่วน

ความหมายของบาลี^๑

ความหมายที่แท้จริงของคำว่า บาลี นั้น ยังเป็นเรื่องที่ถกเถียงกันอยู่ในหมู่นักภาษา บาลีทั้งหลาย ยังหาข้อยุติไม่ได้ สำหรับชาวพุทธในประเทศไทย มีความเชื่อตามแนวมติของ พระพุทธโฆสะจารย์ พระธรรมปาละ พระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งพระพุทธศาสนา นิิกายเถรวาท พระอรรถกถาจารย์ทั้งสอง ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า บาลี ไว้ ๓ อย่าง คือ.-

๑. บาลี หมายถึงพระพุทธรวณะ คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดที่รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก

๒. บาลี หมายถึงภาษาของพระไตรปิฎก

๓. บาลี หมายถึง แถว หรือ แนว แห่งพระไตรปิฎก

คำว่า บาลี ในความหมายทั้ง ๓ อย่างนั้น มาจากรากศัพท์ (ธาตุ-Root) เดียวกัน คือ ปาล ธาตุ ในความหมายว่า "รักษา" โดยตั้งรูปวิเคราะห้ได้ว่า อตุต ปาเลติติ ปาลิ แปลว่า ภาษาใด ย่อมรักษา ซึ่งเนื้อความ ภาษานั้น ชื่อว่าบาลี^๒

ต่อไปนี้ ขอนำทัศนะของนักปราชญ์ทั้งหลายมาเสนอไว้ ดังนี้.-

๑. โกสัมปี (Kosambi) นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาท่านหนึ่งของอินเดีย ได้กล่าวสนับสนุนมติของท่านพุทธโฆสะจารย์ โดยกล่าวว่า คำว่า บาลี มีรากศัพท์มาจาก ปาล ธาตุ ในคำแปลว่า รักษา ความหมายดั้งเดิมของบาลี หมายถึงตำราหรือวรรณคดีที่รักษาไว้ในพระไตรปิฎก^๓

๒. พระภิกษุสิทธิทัตตะ แห่งอินเดียกล่าวว่า คำว่า บาลี มาจากคำภาษาสันสกฤตว่า ปาญ พยัญชนะที่มีฐานเกิดออกเพดาน (ปุ่มเหงือก) สามารถเปลี่ยนเป็นพยัญชนะตัว ล หรือ ห ในภาษาบาลีและภาษาปรากฤตได้ ดังนั้นเมื่อกาลเวลาผ่านไปนาน ๆ เข้า คำว่า

๑. พัทธน์ เห่งผลา. บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๑๕ ก.พ. ๒๕, หน้า ๓๗ - ๔๐

๒. Anomdarshi Barua (Bhikshu). Introduction to Pali. (Varanasi; The Banares Hindu University Press, 1965), See Introduction P. I

๓. P.G. Gunc. An Introduction to Comparative Philology. (Poona: Poona Oriental Book House, 1961), P. 195

ปาฏ ย่อมเปลี่ยนเป็น ปาล หรือ ปาฬ หรือ ปาลี หรือ ปาฬิ ได้ตามหลักของการเปลี่ยนแปลงเสียง^๑

๓. พระภิกษุ เจ. กัศย์ป (J. Kashyap) แห่งอินเดีย กล่าวว่า คำว่า ปาลี มีรากศัพท์มาจากคำว่า ปริยาย กล่าวคือ พระพุทธทวณะในพระไตรปิฎก พระเจ้าอโศกได้เคยตรัสไว้เหมือนกันในศิลาจารึกของพระองค์ว่า "อิมานิ ฐมฺมปฺลียายานิ" คำอุปสรรค ปริ ของคำว่า ปริยาย กลายเป็นเสียงยาวได้ และต่อมาก็กลายเป็นเสียงสั้น เพราะฉะนั้น จึงมีวิวัฒนาการของคำดังนี้.- ปริยาย → ปาริยาย → ปาลิยาย → ปาลี^๒

๔. นักปราชญ์ชาวยุโรปบางคนให้ทัศนะว่า คำว่า ปาลี มาจาก คำว่า ปรกฏะ → ปาฑะ → ปาถล → ปาละ ตามความหมายนี้ หมายถึงภาษาของคนทั่ว ๆ ไป แนวความคิดนี้ถูกคัดค้านพอสมควร^๓

๕. ศาสตราจารย์ วี. ภัตตาจารย์ (Prof. V. Bhattacharya) กล่าวว่า คำว่า ปาลี มีรากศัพท์มาจากคำสันสกฤตว่า ปมฺติ → ปฤติ → ปฤติ → ปฤฎิ → ปลิ → ปาลี^๔

๖. นักปราชญ์บางคนมีความเชื่อว่า คำว่า ปาลี มาจากคำว่า ปฤติ ปฤติ เป็นคำสันสกฤต หมายถึงหมู่บ้านเล็ก ๆ หรือ เมืองหนึ่ง คำว่า ปาลี จึงเป็นภาษาของคนทั่ว ๆ ไป อันอาจหมายถึงภาษาของชาวนบพ

๗. นักภาษาบางคนเชื่อว่า คำว่า ปาลี มาจากคำว่า ปมฺกติ โดยผ่านขบวนการวิวัฒนาการทางภาษา คือ ปมฺกติ → ปมฺติ → ปมฺฎิ → ปมฺติ → ปฤติ → ปาลี หรือ ปมฺกติ → ปฤติ → ปฤฎิ → ปฤติ → ปาลี

คำว่า ปมฺกติ หมายถึงแนว หรือ แถว แห่งพระไตรปิฎก หรือบางทีก็หมายถึงตัวพระไตรปิฎกเอง ในเบื้องต้น คำว่า ปาลี ตามรากศัพท์มาก ปมฺกติ หมายถึงแนวแห่งพระไตรปิฎกและงานที่เกี่ยวข้องกันด้วย เมื่อเวลาผ่านไป ภาษาของงานด้านนี้ จึงได้นำมาว่า ปาลี^๕

๑. Ibid. P. 195.

๒. Anomdarshi Barua (Bhikshu), Op.Cit. p. xix.

๓. P.D. Gune, Op.Cit. p. 195

๔. Anomdarshi Barua (Bhikshu), Op.Cit. P. xviii.

๕. S.C. Banerji. An Introduction to Pali Literature. (Calcutta; Punthi Pustak, 1964), p. 44

๘. นักภาษาบางคนให้ทัศนะว่า ภาษาของชาวเมืองปาฏลีบุตรอาจจะเป็นที่มาของภาษาบาลีก็ได้ เพราะคำว่า ปาฏลี กับ ปาลี มีเสียงใกล้เคียงกัน แต่ปาฏลีบุตร เป็นชื่อของเมืองหลวงในแคว้นมคธ โดยทั่ว ๆ ไปภาษาที่ใช้พูดกันนั้น มักจะมาจากชื่อหมู่บ้าน มิใช่มาจากเมือง ดังนั้น วิธีตั้งชื่อภาษาบาลีตามชื่อเมืองปาฏลีบุตร ดูเหมือนว่าจะเป็นไปได้ แต่ก็เป็นเรื่องที่น่าสังเกต ไม่ควรที่นักภาษาทั้งหลายจะละเลยเสีย การตั้งชื่อบาลีตาม ปลาสะ ซึ่งเป็นชื่อเก่าแก่ของภาษามคธ ก็ย่อมไม่มีเหตุผลเช่นเดียวกัน^๑

๙. นักไวยากรณ์ทั้งหลายได้วิเคราะห์คำบาลีตามหลักนิรุกติศาสตร์ โดยตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สทฺทตฺต ปาเลตฺติ ปาลิ แปลว่า ภาษาใด ย่อมรักษา ซึ่งความหมายของคำว่าไว้ได้ภาษานั้น ชื่อว่าบาลี^๒

๑๐. วิลเฮล์ม ไกเกอร์ (Wilhelm Geiger) กล่าวว่า คำว่า บาลี หมายถึงตำราหลักคือพระไตรปิฎก ถ้าหมายถึงภาษาก็คือภาษาบาลีซึ่งเป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน ภาษาบาลีนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ดันติภาษา หมายถึงภาษาที่มีระเบียบแบบแผน^๓

มติของนักปราชญ์เกี่ยวกับแหล่งกำเนิดบาลี ^๔

๑ Sten Konow, Grierson and Nalinaksha Dutt เชื่อว่า ถิ่นกำเนิดของภาษาบาลีคือบริเวณเทือกเขาวิन्ธีย โดยให้เหตุผลว่าภาษาไปศาคีปรากฏ มีความสัมพันธ์กับภาษาบาลีอย่างใกล้ชิดและมีรากฐานมาอย่างเดียวกัน ภาษาไปศาคีมีถิ่นกำเนิดที่บริเวณใกล้เทือกเขาวิन्ธีย กริสันกล่าวว่า โดยหลักฐานแล้ว ภาษาบาลีเป็นภาษาพูดของภาษามคธ ภาษาบาลีได้แพร่หลายไปยังเมืองคถกกลีลาในแถบตะวันตกเฉียงเหนือ อันเป็นถิ่นกำเนิดของภาษาไปศาคี โดยลักษณะนี้คำพูดทางตะวันออกที่แพร่หลายไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ได้ทั้งลักษณะคำพูดที่สำคัญ ๆ ของภาษาตะวันออกไว้ด้วย และในขณะเดียวกันก็รับลักษณะที่ดีเป็นจำนวนมากของภาษาถิ่นตะวันตกเฉียงเหนือ

๑. Ibid. p. 14

๒. Ibid. p. 14

๓. Wilhelm Geiger, Pali Literature and Language. (Delhi: Oriental Books Reprint corporation, 1968), p. 1

๔ พจน์ เพ็งผลา. บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๑๕ ก.พ. ๒๕, หน้า ๔๗ - ๔๘

๒. S.K. Chatterji ได้ให้ทัศนะว่า ระบบเสียงและลักษณะคำพูดของภาษาบาลีส่วนใหญ่เหมือนภาษาเศรเสนี มีรูปคำเก่าแก่จากภาษาถิ่นแถบตะวันตกเฉียงเหนือและภาษาถิ่นอารยัน

๓. B.M. Barua กล่าวว่า หลักฐานที่เป็นภาษาถิ่นสำคัญของภาษาบาลีนั้น อาจมีรูปคำมาจากถ้อยคำในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช เขาได้เปรียบเทียบพระพุทธรวณะกับอโศกวงณะ ว่า มีความคล้ายคลึงกันมากทีเดียว

๔. Sylvain Lewy and Herman Luder ได้ให้ข้อสังเกตว่า พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีปัจจุบัน ได้ให้ข้อชี้แจงที่ดีเป็นจำนวนมากว่ามีรากฐานมาจากพระไตรปิฎกฉบับเก่าแก่ที่แต่งเป็นภาษาถิ่นตะวันออก ดังนั้น พระไตรปิฎกฉบับแรกนั้น แต่งด้วยภาษาอรรธมคธี ภาษาปรากฏแต่เก่าแก่ทางตะวันออก

๕. P.V. Bapat กล่าวว่า ภาษาอรรธมคธีของศาสนาเซน เป็นรากฐานของภาษาบาลี

๖. T.W. Rhys Davids กล่าวว่า ภาษาบาลีมีรากฐานมาจากภาษาของชาวโกศล โดยให้เหตุผลว่า สถานที่ประสูติของพระพุทธเจ้าอยู่ที่แคว้นโกศล พระพุทธรวณะได้เกี่ยวข้องกับ ๒อาณาจักร คือ อาณาจักรโกศล และอาณาจักรมคธในอินเดียตอนเหนือ ศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาอยู่ที่ ๒ อาณาจักรนี้ ยิ่งไปกว่านั้น กรุงกบิลพัสดุ์ เมืองหลวงของมหาชนรัฐสักกะ อันเป็นสถานที่ประสูติของพระพุทธเจ้า อยู่ในแคว้นโกศลเหมือนกัน โดยธรรมชาติ ภาษาแม่ของพระพุทธเจ้าก็คือภาษาของชาวโกศล ดังนั้น พระพุทธเจ้าอาจทรงแสดงธรรมของพระองค์ด้วยภาษาหนึ่งที่พูดกันในแคว้นโกศลและแคว้นมคธ เช่นเดียวกันกับภาษาฮินดีที่ใช้พูดกันในรัฐอุตตรประเทศและรัฐพิหารในปัจจุบัน

๗. Geiger and Windish ได้สนับสนุนความเชื่อแบบเก่า ๆ ที่ว่า ภาษาบาลีคือภาษาอรรธมคธี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเทศนาสั่งสอนแก่เวไนยสัตว์ เขาได้อ้างถึงพระภิกษุที่มาจากวรรณะพราหมณ์ ๒ รูป ในพระวินัยปิฎก จุลวรรค ตามที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว

ประเพณีโบราณเชื่อกันว่า^๑ ภาษาที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศอินเดีย ได้แก่ภาษาไวทิกะ

๑. เสฐียรพงษ์ ปุณณณฺโณ, พระมหา, โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒๕ ส.ค. ๒๕๑๔, หน้า ๔ - ๑๐

ซึ่งเป็นภาษาที่มีระเบียบแบบแผน สมบูรณ์ ใช้อย่างระมัดระวัง (อุกเวท) ท่องจำสืบต่อกันมา ในระหว่างชนชั้นสูง หรือวรรณะพราหมณ์ ครั้นตกมาถึงยุคกลาง มีหลักฐานระบุว่า ได้เกิดมีภาษาที่ใช้พูดกันมากมายหลายภาษา พระพุทธโอส พระอรธกถาจารย์นามอุโฆษ แห่งเถรวาท กล่าวว่า มีถึง ๑๐๑ ภาษา (คงหมายความว่า “มาก” ไม่จำเป็นต้องมีจำนวนเท่านั้นจริง ๆ) ภาษาเหล่านี้แบ่งเป็นสองตระกูล คือ สันสกฤต ตระกูลหนึ่ง ปรากฤต ตระกูลหนึ่ง สันสกฤตถือกันว่าสืบสายมาจากภาษาไวทิกะดั้งเดิม แปลตามศัพท์ว่า ภาษาที่ร้อยกรองไว้ดีแล้ว หรือภาษาที่มีกฎเกณฑ์ถูกต้องสมบูรณ์ ตรงกันข้ามกับปรากฤต ภาษาที่ปล่อยให้เป็นไปตามธรรมชาติ (ปรากฤต ปฺรฤติ = ธรรมชาติ) ภาษาของชนชั้นต่ำ หรือภาษาตลาด นั่นเอง

ภาษาตระกูลปรากฤต มีหลายภาษา เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ ตามที่นักไวยากรณ์โบราณจำแนกไว้ มีอยู่ ๖ ภาษา คือ

๑. มาคธี ภาษาของมคธรัฐ
๒. อรรฐมาคธี ภาษาถิ่นมาคธี
๓. เศราเสนี ภาษาของสุเรเสนรัฐ
๔. มหาราษฎรี ภาษาของมหาราษฎร์รัฐ
๕. ไปศาจี ภาษาปีศาจ หรือภาษาของชนชั้นต่ำ ไม่มีระเบียบแบบแผน
๖. อปภังศ ภาษาถิ่นหลัง ซึ่งไวยากรณ์ได้เปลี่ยนไปจนหมดรูปแล้ว

เนื่องจากความคิดที่ว่า ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาสูงกว่าภาษาปรากฤตทุกภาษานักวรรณคดีอินเดีย เมื่อแต่งบทละคร (ซึ่งนิยมกันแพร่หลายในยุคนั้น) จึงมักเกณฑ์ให้ตัวละครพูดภาษาต่างกัน ตามฐานะ เช่น ตัวเอกของเรื่อง (ส่วนมากเป็นกษัตริย์ หรือเจ้าชาย) ให้พูดภาษาสันสกฤต สตรีวิฑูษกะ (ตัวตลกที่เลียดคนสนิทของพระเอก) ตัวโกง และตัวละครชั้นต่ำ พูดภาษาปรากฤต แม้ภาษาปรากฤต ก็ยังแบ่งออกไปอีก วิฑูษกะ และสตรี ให้พูดเศราเสนี บทร้องของตัวละครฝ่ายหญิงเป็นภาษามหาราษฎรี ส่วนตัวโกง และตัวละครชั้นต่ำ ให้พูดภาษามาคธี ในทางศาสนาเล่า ศาสนาเชนได้รับเอาภาษาอรรธมาคธี เศราเสนี และมหาราษฎรี มาใช้จารึกพระสูตร หลักคำสอนของมหาเวระ

ถึงแม้ท่านมิได้ระบุถึงภาษาบาลี แต่เมื่อพระอรธกถาจารย์ท่านยืนยันว่า ภาษาบาลีก็คือภาษามาคธี (หมายเลข ๑) ก็เป็นอันยุติในชั้นหนึ่งก่อน ต่อไปนี้ขอให้เรามาศึกษาว่า นักปราชญ์ทั้งหลาย มีความเห็นอย่างไรเกี่ยวกับความเป็นมาของภาษาดังกล่าว ซึ่งจะขอ

ประมวลมาโดยย่อ ดังต่อไปนี้

๑. มติส่วนใหญ่เห็นว่า ภาษาบาลี มีรากฐานมาจากภาษามาคธี มตินี้เป็นที่ยอมรับทั่วไปในกลุ่มชนที่นับถือพระพุทธศาสนา และถือกันว่า ภาษาบาลีเป็นมูลภาษา ภาษาหลัก หรือภาษาแรกที่สุดของมวลมนุษย (The primary speech of all men)^๑ เป็นสภานิรุตติ คือภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัส และใช้เป็นสื่อสั่งสอนพุทธบริษัท^๒ มีถิ่นกำเนิดที่แคว้นมคธ ดินแดนที่พระพุทธองค์ทรงประกาศพระศาสนา

มีข้อความที่น่าสนใจอยู่ตอนหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ ในพระวินยปิฎก เล่าเรื่องภิกษุจำนวนหนึ่งเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลให้พระองค์ทรงอนุญาตให้สาวกแปลพระพุทธรวณะเป็นฉันทะ (หรือฉันทะ) (เชื่อกันว่า คือ ภาษาสันสกฤต) แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามทำเช่นนั้น ทรงบัญญัติให้เหล่าสาวกเล่าเรียนพระพุทธรวณะโดย สภานิรุตติ (ภาษาบาลีหรือ มาคธี) พระพุทธคำรัสต่อนี้ว่า

๑. น ภิกขเว อนฺuhanami พุทฺธวณํ ฉนฺทโส อโรเปตุ โย อโรเปยฺย
อาปตฺติ ทฺถกฺกสฺส.

๒. อนฺuhanami ภิกขเว สกย นีรุตฺติยา พุทฺธวณํ ปรียาปฺนิตุ.

คำแปล

๑. ภิกษุทั้งหลาย เราไม่อนุญาตให้ภิกษุทรวณะขึ้นสู่ ฉันทะ ภิกษุใดพึงยก
ขึ้น ภิกษุนั้นต้องทุกกฏ

๒. ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุเล่าเรียนพระพุทธรวณะโดยสภานิ
รุตติ

๑. สกลชนสาขาวณาย มูลภาษา สา มคธี มูลภาษา นราย อาทิ กปฺปิ กา-วินยวินิจจยฎีกา (Quoted in Buddhadasa's Manuals pp. 14 Kaccayana's Pali Grammar) สภานิรุตติยา มาคธีกย สพุทฺธตฺตานํ มูลภาษา-วิสุทธิมรรค ในรูปสิทธิปกรณ์ท่านแต่งเป็นคาถาว่า

สา มคธี มูลภาษา

นรา ยายาทิกปฺปิกา

พฺรหฺมาโน จสฺสตาปา

สมฺพุทฺธา จาปิ ภาสเร

ภาษามาคธีเป็นภาษาแรก พูดกันมาแต่ปฐมกัลปี โดยมนุษย์ พรหม

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย และแม้ผู้ที่ไม่เคยสดับคำพูดของมนุษย์ชาติเคย

ประเพณีที่เชื่อกันว่าภาษาของตนเก่าแก่ที่สุดในโลก มีอยู่ทุกศาสนา เพื่อให้เห็นว่าภาษาที่จารึก

พระคัมภีร์ของตนศักดิ์สิทธิ์ เช่น ศาสนายูดาห์ กล่าวว่า ภาษาฮีบรูเป็นภาษาแรกของมนุษยชาติ

๒. เอตฺถ สกานิรุตฺติ นาม สมฺมาสมฺพุทฺธเน รุตฺตปฺปกาโร มาคธีโก โวหาโร - สมฺมตปาสาทิกกา

พระพุทธโฆส ผู้แต่งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อธิบายว่า พระพุทธเจ้าไม่อนุญาตให้เหล่าสาวกแปลพระพุทธรวจนะเป็นภาษาสันสกฤต อนุญาตให้เรียนเฉพาะภาษามาคธี ซึ่งเป็นภาษาของพระพุทธเจ้า มตินี้มีอิทธิพลต่อความเชื่อถือของชาวพุทธฝ่ายเถรวาทรุ่นหลังมากพอควร ถึงกับรังเกียจพระไตรปิฎกฝ่ายมหายาน ที่ซึ่งเรียกเป็นภาษาสันสกฤตว่าไม่ถูกต้อง เพราะขัดพุทธประสงค์ ในที่นี้มีข้อควรพิจารณาอยู่ ๒ ประเด็น คือ:-

ก. ห้ามยกพระพุทธรวจนะขึ้นสู่ ฉันทสะ คือ ห้ามแปลห้ามแต่งเป็นภาษาฉันทสะ

ข. อนุญาตให้เรียน โดยสถานิรุตติ

ฉันทสะ และ สถานิรุตติ คืออะไร ?

พระพุทธโฆสชี้แจงว่า ฉันทสะ คือ ภาษาสันสกฤต (สฤทฏภาษา) สถานิรุตติ คือ ภาษามาคธี น่าสังเกตว่า คำว่า สฤทฏภาษา ที่พระพุทธโฆสใช้เป็นคำรุ่นหลังปาณินิ และแม้พระพุทธกาลด้วยซ้ำ ปาณินิมิได้ใช้ถ้อยคำนี้เลยในอัสถุรยาบี (Astadhyayi) ปาณินิจำแนกภาษาไว้ ๒ ประเภทคือ:-

๑. ไวทิกะ ภาษาพระเวท หมายถึงภาษาฉันทสะ

๒. เลากิกะ ภาษาที่พูดกันอยู่ในปัจจุบัน (ในสมัยปาณินิ)

กล่าวสั้น ๆ ภาษาไวทิกะคือภาษาตาย ที่เลิกใช้กันแล้ว ภาษาเลากิกะ คือภาษาที่มีชีวิตอยู่ในสมัยปาณินิ การที่พระอรรถกถาจารย์ลงความเห็นว่ พระพุทธเจ้าตรัสภาษามาคธีใช้ภาษานี้สั่งสอนประชาชน และห้ามเรียนห้ามแปลพุทธรวจนะเป็นภาษาอื่น ดูค่อนข้างจะจำกัดให้พระพุทธองค์เป็นคนใจแคบ ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ ด้วยเหตุผลง่าย ๆ ดังนี้

เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่ชาวอมร หากทรงเป็นเชื้อสายสากยะในเมืองกบิลพัสดุ์ ในปกครองของรัฐโกศล ภาษา “น้านม” ของพระองค์ต้องไม่ใช่ภาษามาคธีแน่ แต่เพราะเหตุที่ทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ประกาศพระศาสนาในแคว้นอมร พระองค์จึงทรงใช้ภาษาของชนดินนั้น แต่คงมิได้หมายความว่าพระองค์ทรงใช้เฉพาะภาษามาคธี ถ้าเสด็จไปเมืองมาตุภูมิ พระองค์ก็คงใช้ภาษาของชาวกบิลพัสดุ์ และถ้าเสด็จไปแคว้นอื่น ๆ ก็คงใช้ภาษาของดินนั้น ๆ เช่นกัน เพราะฉะนั้น พระองค์จึงได้พระนามยกย่องอีกอย่างหนึ่งว่า นิรุตติโกวิท = ผู้ฉลาดในภาษาต่าง ๆ และความเป็นผู้ฉลาดใช้ภาษาถูกต้องตามกาลเทศะ ก็เป็นคุณสมบัติที่ทรงยกย่องอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ สถานิรุตติก็น่าจะมีคามหมายตรงกันข้ามกับที่พระพุทธโฆสนิยามไว้ คือแทนที่จะหมายถึงภาษาถิ่นของพระพุทธองค์ กลับหมายถึงภาษาถิ่นของพระสาวกนั้น ๆ และแทนที่จะทรงห้ามเรียนห้ามแปล กลับทรงอนุญาต

แต่ทรงห้ามอย่างเดียว คือห้ามแปลเป็นภาษาฉันทะ (ไวทิกะ) หรือภาษาที่ตายแล้ว ส่วนจะแปลเป็นภาษาที่มีชีวิตอยู่ภาษาใดภาษาหนึ่งนั้น ไม่ทรงห้าม ข้อสันนิษฐานนั้นนอกจากจะสมกับคำนิรุตติปฏิสัมพันธ์ ความแตกฉานในภาษาต่าง ๆ อันเป็นคุณสมบัติที่ทรงยกย่อง^๑ ยังสนับสนุนพระดำริที่มีให้ติดอยู่ในภาษาถิ่นภาษาใดภาษาหนึ่งโดยเฉพาะ พระพุทธพจน์นั้นมีในอรณวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย ดังต่อไปนี้^๒

“ข้อที่เรากล่าวคั้งนี้ ไม่พึงยึดมั่นภาษาถิ่น^๓ ไม่พึงล่วงเลยคำพูดสามัญเสีย นั้นเราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ถูกก่อนภิกษุทั้งหลาย คืออย่างไรเล่าเป็นการยึดมั่นภาษาถิ่นและเป็นการล่วงเลยคำพูดสามัญ ถูกก่อนภิกษุทั้งหลาย ภาษะนั้นแลในโลกนี้ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า ปาติ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า ปัตตะ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า ปิฏฐะ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า สรวะ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า หโลสะ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า โปณะ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า ณะ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า ปิปละ ภิกษุพูดยึดมั่นถือมั่นตามที่ชนทั้งหลายหมายรู้เรื่องภาษะนั้นกันคั้งนี้ ในชนบทนั้น ๆ ตามกำลัง และความเชื่อมั่นว่า นี่เท่านั้นจริง อันแปลว่า อย่างนี้แลข้อว่าเป็นการยึดมั่นภาษาถิ่น และเป็นการล่วงเลยคำพูดสามัญ ถูกก่อนภิกษุทั้งหลาย ภาษะนั้นแลในโลกนี้ ในบางชนบทเขาหมายรู้ว่า ปาติ ฯลฯ ภิกษุพูดตามที่ชนทั้งหลายหมายรู้เรื่องภาษะนั้นกันคั้งนี้ ในชนบทนั้น ๆ ไม่ยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นอันเท่านั้นผู้มีอายุทั้งหลายพูดแก่ข้าพเจ้า หมายถึงภาษะนั้น ถูกก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้ อย่างนี้แลข้อว่าเป็นการไม่ยึดมั่นภาษาถิ่น และเป็นการไม่ล่วงเลยคำพูดสามัญ”^๔

ตามพระพุทธพจน์นี้ ทำให้เข้าใจว่า เราอยู่ในถิ่นไหน ก็ควรพูดภาษาถิ่นนั้น ไม่พึงยึดมั่นภาษาถิ่นใดถิ่นหนึ่ง ว่าถูกต้อง ภาษาอื่นผิด เช่นคำว่า ถ้วย ในภาษาไทย บางท้องถิ่นเรียกว่า ปาติ บางแห่งเรียก ปัตตะ บางแห่งเรียก ปิฏฐะ บางแห่งเรียก สรวะ บางแห่งเรียก หโลสะ บางแห่งเรียก โปณะ บางแห่งเรียก ปิปละ เมื่อไปอยู่ในถิ่นที่เขาเรียก ปัตตะ

๑. อรรถบรมบทคาถาที่ ๓๔๒

๒. ดู History of Literature by B.C.Law, introduction อ้างมติของ Dr.Barou ในอรณวิภังคสูตร

๓. พระไตรปิฎกภาษาไทยแปลว่า “ไม่พึงปรักปรำภาษาชนบท” เห็นว่าไม่ตรงความหมายของคำว่า อภินิเวสเยย ซึ่งตามปรกติแปลกันว่า ยึดมั่นถือมั่น เช่น สัพพ ฆมฺมา นาถ อภินิเวสยา = ถึงทั้งหลาย ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น

๔. อรณวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปณาสกั พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๔ ข้อ ๖๖๒

ก็ควรเรียกตามเขา หาไม่คงพูดกันไม่รู้เรื่อง พระพุทธทระจนะก็เช่นกัน ควรเรียนการสอนในภาษาถิ่นที่ตนอยู่ แต่เมื่อไปต่างถิ่นก็ควรใช้ภาษาของถิ่นนั้น ๆ นี่คือความหมายของคำว่า สกานีรุตติ ภาษาของตน

๒. อีกมติหนึ่งว่า ภาษาบาลี ไม่ใช่ภาษามาคธี หรือมีรากฐานจากภาษามาคธี ผู้ที่ควรกล่าวถึงก็คือ เบอรัณอฟ (Burnouf) และลาสเสน (Lassen) ^๑ นักปราชญ์ทั้งสองนี้ให้เหตุผลว่า ภาษาทั้งสองนี้มีความแตกต่างกันในลักษณะที่สำคัญ ๆ หลายอย่าง อาทิ

๑. ในภาษามาคธี มี ล อักษรเดียว ร เดิมในภาษาสันสกฤต จะกลายเป็น ล หหมด แต่ในภาษาบาลีมีทั้ง ร และ ล ในบางกรณี ร อาจกลายเป็น ล ได้บ้าง แต่ก็ไม่ใช่อกฏตายตัว เช่น ลุขขติ เอลณฺท ททฺหฺล ลุทฺท อนุตฺติกฺข มาลฺลท กุมภีล

๒. ในภาษาบาลี ไม่มีเสียง ส เสียง ฮ ในภาษาสันสกฤต เมื่อเขียนเป็นมคธี จะกลายเป็น ศ หหมด แต่จะคงรูปเป็น ฮ ตามเดิมในภาษาบาลี

๓. นัยกลับกัน ศ ในภาษาสันสกฤต จะกลายเป็น ฮ ในภาษาบาลี แต่คงรูปเดิมในภาษามาคธี

๔. ย ระหว่างสระทั้งสอง (Intervocalic Ya) จะคงรูปไว้ไว้ในภาษาบาลีแต่จะเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นในภาษามาคธี เช่น แปลงเป็น ช หรือไม่ก็ลบทิ้งเสีย

๕. อ การันต์ ปฐมวิภักติ เอกพจน์ ทั้งปุงลึงค์และเนปุงสกลึงค์ ในภาษามาคธีจะลงท้ายด้วยเสียง เอ แต่ในภาษาบาลี ปุงลึงค์มีรูปเป็น โอ เนปุงสกลึงค์มีรูปเป็น อ นาน ๆ ครั้งจะปรากฏมีเสียง เอ บ้าง แต่ก็มิใช่อกฏตายตัว และดูเหมือนนักไวยากรณ์เจ้าถิ่น (Native Grammarians) ไม่ยอมรับข้อนี้ จึงบัญญัติว่า เสียง เอ ที่ปรากฏนั้น ที่จริงเป็นสัตตมีวิภักติ (Locative) แต่ให้แปลความอย่างเดียวกับ ปฐมวิภักติ (Nominative) เรียกตามภาษาไวยากรณ์ว่า สัตตมีปัจเจกตะ คือ สัตตมีวิภักติใช้ในความหมายแห่ง ปฐมวิภักติ และ เอ แทนโอ ในคำอื่นที่มีใช้ ปฐมวิภักติ เช่น อนุเตปรุ ปุเรตร ฯลฯ

ก็เมื่อภาษาทั้งสองนี้ เข้ากันไม่ได้ในลักษณะที่สำคัญ ๆ ดังกล่าวมา นักปราชญ์ที่กล่าวนามมาข้างต้น จึงไม่เห็นด้วยกับประเพณีที่เชื่อถือกันมาแต่เก่าก่อนว่า ภาษาบาลีคือ ภาษามาคธี

๑. อ้าง Essai sue le Pali, Paris, 1826

๓. อีกพวกหนึ่ง อาทิ เวสเตอร์การ์ด (Westergaard)^๑ คูห์น (E.Kuhn)^๒ ตันนิชฐานว่า ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี คือ เมืองอุชเชนี พวกนี้อ้างหลักฐานในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่ค้นพบ โดยเฉพาะ Girna Inscriptions ว่าภาษาที่ใช้ในศิลาจารึกละม้ายคล้ายคลึงกับภาษาบาลี ในส่วนสำคัญ ๆ และตามประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาก็บ่งว่า พระมหินทเธระโอรสพระเจ้าอโศก ผู้ไปสืบศาสนายังลังกาทวีป ประสูติและเจริญเติบโตที่กรุงอุชเชนี ย่อมเป็นที่แน่นอนว่า เมื่อท่านไปประกาศพระศาสนา ก็จักต้องประกาศโดย ภาษา “น้านม” ของตน ฟรังเก (R.O.Franke) ตันนิชฐานว่า มาตุภูมิของภาษาบาลี คงอยู่ระหว่างบริเวณตั้งแต่ใจกลางของประเทศจดเทือกเขาหิมาลัยตะวันตก (ซึ่งความจริงก็รวมเอากรุงอุชเชนีเข้าไปด้วย) ส่วน โคโนว์ (Sten Konow) นั้นพยายามเปรียบเทียบระหว่างภาษาไปสาคีกับภาษาบาลี เห็นความละม้ายคล้ายคลึงของสองภาษานี้ จนแน่ใจว่า มีรากฐานความเป็นมาอย่างเดียวกัน และกำหนดเขตมาตุภูมิของภาษาบาลีไว้ที่แถบเทือกเขาวินธัยเหมือนกัน และยืนยันว่า ภาษาไปสาคี มีถิ่นกำเนิดอยู่แถบเทือกเขาวินธัย หาใช่แถบตะวันตกเฉียงเหนือดังที่เกียร์สัน (Geirson) เข้าใจไม่

๔. นักปราชญ์อีกท่านหนึ่ง นาม โอลเดนเบอร์ก (Oldenberg)^๓ มีความเห็นว่า ภาษาบาลีถือกำเนิดที่กาลิงครัฐ ภาคใต้ของประเทศอินเดีย นักปราชญ์ท่านนี้ปฏิเสธพงศาวดารเรื่องพระมหินทเธระไปสืบศาสนาที่เกาะลังกา ว่าเป็นเรื่องแต่งขึ้น ไม่มีตัวจริงในประวัติศาสตร์ ทั้งยังค้านมติของ เวสเตอร์การ์ด คูห์น และ ฟรังเก ที่ว่า ภาษา “น้านม” ของพระมหินทเธระคือ ภาษาชาวอุชเชนี โอลเดนเบอร์กล่าว่า พระมหินทเธระเกิดที่เมืองวิทิส (หรือ Bhilsa) อโศกกุมารครองเมืองอุชเชนีอยู่ ๑๐ ปี เมื่อพระราชบิดาสวรรคตได้ย้ายจากอุชเชนี ไปครองปาฏลีบุตร มหินทกุมารได้ติดตามบิดาไปอยู่ปาฏลีบุตรแต่บัดนั้นเมื่ออายุครบ ๒๐ ปี ได้บวชในพระพุทธศาสนา ระยะเวลาที่มหินทกุมารอยู่ที่อุชเชนีกับปาฏลีบุตร จึงไล่เลี่ยกัน ครั้นบวชแล้วก็ได้เล่าเรียนพระพุทธพจน์อยู่ที่ปาฏลีบุตร ถ้าสองแควนี้พูดภาษาต่างกัน พระมหินทเธระก็น่าจะต้องเรียนพระศาสนาในภาษาของชาวปาฏลีบุตรมากกว่าภาษาชาวอุชเชนี แต่เมื่อ โอลเดนเบอร์ก ไม่ยอมรับตำนานเรื่องสืบศาสนา

๑. อ้าง Über den ältesten Zeitraum der indischen Geschichte, pp. 87.

๒. Beitr, pp. 6 ff. Cf. Muir, Original Sk. Texts 2, pp. 356.

๓. The Vinayapitakam I, London, 1897

ของพระมหินทระที่เกาะลังกาว่า เป็นเรื่องจริง หากเห็นว่าเป็นเรื่องแต่งขึ้น เพื่อให้เห็นว่าการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในเกาะลังกาเป็นเรื่องเอ็กเกริกเลิกลอย โดยดึงเอาบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ เช่นพระเจ้าอโศก มาเกี่ยวข้อง ข้อเสนอนของ เวสเตอร์การ์ด กูห์น และ ฟริงเก จึงเป็นอันตกไป นอกจากนี้ โอลเดนเบอร์ก ยังกล่าวอีกว่า ค่อม่าได้มีผู้ค้นพบศิลาจารึกหลักหนึ่งแล้ว *Bhilsa*^๑ (เข้าใจกันว่าเมืองวิท) เมืองมาตุภูมิของมารดาพระมหินทระ ปรากฏว่า ภาษาในศิลาจารึกต่างจากภาษาบาลีที่เราู้กันในปัจจุบันลิบลับทีเดียว

มดเกี่ยวกับกำเนิดของภาษาบาลี ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ จนกระทั่งบัดนี้ไม่ยุติลงได้ นักปราชญ์ทางศาสนาและประวัติศาสตร์ ต่างแสดงหลักฐานข้อขัดแย้งไปคนละทางสองทาง ซึ่งล้วนมีเหตุผลน่าพิจารณาทั้งนั้น ความยุ่งยากประการหนึ่งก็เห็นจะอยู่ที่ชื่อของภาษา นี้ไม่ปรากฏว่าเป็นชื่อของภาษาถิ่น (Dialect) ใด ๆ มาก่อนในสมัยพระพุทธเจ้า คำนี้พระอรรถกถาจารย์ที่จะนำมาใช้เรียกพระพุทธพจน์ ก็คือเมื่อพระพุทธศาสนาได้แผ่มาถึงเกาะลังกาแล้ว ในขณะเดียวกัน ท่านใช้คำนี้ในความหมายสองประการ คือ “ตำราหลัก” หรือพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก (Text) ตรงกันข้ามกับอรรถกถา หรือตำราที่เขียนทีหลัง (ซึ่งเขียนในภาษาเดียวกัน) นี่ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง หมายถึง ภาษาถิ่น (Dialect) โดยเฉพาะในความหมายนี้ ท่านว่า บาลี เป็นภาษาเดียวกับ มาลธี หรือ มาลธิโกวหาร ที่เข้าใจว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัส

คำที่พระอรรถกถาจารย์ท่านใช้นี้ก็น่าพิจารณาอยู่ ที่ว่าน่าพิจารณา ก็เพราะว่าท่านใช้คำแปลดังนี้ สมุมาสมุพุทเธน วุตตปุปกาโร มาลธิโก วหาโร = *ภาษามาลธี แบบที่พระพุทธเจ้าตรัส* (ปการ = แบบ ชนิด อย่าง สไตล์) คงหมายความว่าพระองค์ทรงใช้ภาษามาลธี (หรือภาษาใดภาษาหนึ่งที่ใช้พูดกันอยู่ในแคว้นมคธ) แน่แน่นอน แต่เนื่องจากพระองค์มิใช่ชาวมคธโดยกำเนิด สำเนียงพูดของพระองค์อาจผิดเพี้ยนจากชาวพื้นเมืองมคธ และอาจทรงใช้ศัพท์ ใช้คำอันเป็นอารามิกโวหารบรรยายคำสอน อันเป็นแบบหรือสไตล์ของพระองค์โดยเฉพาะ ตัวอย่างที่เห็นได้ง่ายในปัจจุบันนี้ เวลาพระท่านเทศน์ โดยใช้ภาษาเดียวกับเรา เราก็มองเห็นว่าเป็นภาษาหนึ่งต่างหาก ที่มีวิธีการพูด และใช้ศัพท์ใช้คำเต็มไปด้วยอารามิกโวหารยากที่จะเข้าใจ เพราะฉะนั้น ภาษามาลธีแบบที่พระพุทธเจ้าตรัส จึงเป็นอีกแบบหนึ่งของภาษาชาวอมคธ ไม่ใช่มาลธิบิสุทธิ (Pure Magadhi) และได้กลาย

๑. See Cunningham - The Bhilsa Tope, pp. 95.

เป็น *Lingue France* หรือภาษากลาง เป็นสื่อในการประกาศศาสนาอย่างกว้างขวางต่อมา (แม้ภาษา อารข หรือ มาคธี จารึกสูตรของศาสนาเซนแบบมหาวิระ ซึ่งมีลักษณะร่วมกันหลายอย่างกับมาคธีแบบพระพุทธเจ้า ภายหลังมีผู้เรียกว่า อรรธมาคธี “กึ่งมาคธี” ก็คงเนื่อง จากเหตุผลอย่างเดียวกัน)^๑

ครั้นล่วงไป ภาษามาคธีแบบพระพุทธเจ้า ได้วิวัฒนาการไปตามสมัย ได้ทรงจำถ่ายทอดกัน มาโดยมุขปาฐ (Oral Tradition) กว่าจะได้จารึกลงเป็นลายลักษณ์อักษรก็ได้กลายเป็นภาษา ตาย เลิกพูดกันแล้ว^๒ ข้อมจักแปลกไปจากลักษณะเดิมมากเป็นธรรมดา เพราะผลแห่งวิวัฒนาการ เมื่อนักปราชญ์รุ่นหลัง เอาภาษาบาลีแบบปัจจุบันไปเปรียบเทียบกับภาษามาคธี จึงได้เห็น ความแตกต่างในลักษณะที่สำคัญหลายอย่าง จนไม่ยอมรับประเพณีที่เชื่อถือต่อกันมา ว่า ภาษาบาลีเป็นภาษาเดียวกับภาษามาคธี

อย่างไรก็ตาม ถ้าเราเชื่อว่า พระมหินทเธระได้นำเอาศาสนาที่ทรงจำกันมาในภาษา มาคธีแบบพระพุทธเจ้าไปประดิษฐานยังลังกาทวีปจริง ภาษาบาลีในพระไตรปิฎก ที่เราได้รับ เป็นมรดกตกทอดมาจนปัจจุบันนี้ แท้ที่จริงก็คือภาษามาคธีนั่นเอง แม้ภาษาทั้งสองนี้จะไม่ มีลักษณะร่วมกันในบางสิ่งบางอย่างก็ตาม

ทำไมบาลีจึงกลายมาเป็นภาษา ^๓

เมื่อบาลีมีใช้ภาษาแล้ว ทำไมเราจึงเรียกว่า ภาษาบาลี ดังที่เข้าใจกันอยู่ทุกวันนี้ ก่อนที่จะอธิบายถึงเรื่องนี้ ใครที่จะสืบสาวหาต้นตระกูลของภาษาบาลีเสียก่อนว่า ภาษา บาลีนี้มาจากตระกูลอะไร ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจไว้ในเบื้องต้นเสีย ก่อน

ตระกูลของภาษาใหญ่ ๆ ในโลกนี้มีอยู่ ๕ ตระกูลด้วยกัน

๑. ตระกูลโคเคเซีย

๒. ตระกูลมองโกเลีย

๓. ตระกูลนิโกร

๑. Pali Literature and Language by Wilhelm Geiger, English translated by B. Ghosh.

๒. The Pali Literature of Ceylon by G.P. Malalasekera

๓. อุดรคณาธิการ, พระ. (ชวินทร์ สรรค์). ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย. โรงพิมพ์การ ศาสนา ๑ ม.ค. ๐๔, หน้า ๕๕๐ - ๕๕๕

๔. ตระกูลมาเลย์

๕. ตระกูลอเมริกันอินเดีย

ตระกูลโคเคเชียน ยังแบ่งออกไปเป็นสาขาใหญ่ ๆ อีก คือ อารยัน เซมิติก อีธิโอเปีย และ ติวราเนียน

ตระกูลอารยันแบ่งออกไปเป็นสาขาใหญ่ ๆ อีก คือ ยูโรเปียน และ เอเชียติก ภาษาบาลี จัดอยู่ในสาขาเอเชียติก ซึ่งมาจากต้นตระกูล โคเคเชียน สาขาอารยัน ภาษาสาขาอารยัน หรืออินโดอารยันแบ่งออกไปอีกเป็น ๓ ยุค คือ

๑. ยุคเก่าแก่ (Old Indo Aryan = O.I.A.)

๒. ยุคกลาง (Middle Indo Aryan = M.I.A.)

๓. ยุคใหม่ (New Indo Aryan = N.I.A.)

ภาษาบาลีจัดอยู่ในยุคกลาง แต่สมัยนั้นยังมิได้เรียกกันว่าเป็นภาษาบาลี อาจเป็นภาษามคธหรือภาษาใดภาษาหนึ่งที่ใช้พูดกันอยู่ในสมัยนั้น และภาษาเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็น ภาษาใด ๆ หรือเขียนด้วยอักษรใดก็ตาม ถ้าหากพระคัมภีร์มหาราชได้นำมารวบรวมเรียบเรียงไว้ ในพระไตรปิฎก ก็รวมเรียกว่า บาลี ฉะนั้นเมื่อพูดว่า ภาษาบาลี ก็หมายถึงภาษาที่เขียนไว้ในพระไตรปิฎกนั่นเองเพราะบาลี คือตัวปิฎก มิใช่ภาษา ต่อมาเราเข้าใจว่าบาลีเป็น ภาษา และได้ใช้เรียกกันมาจนทุกวันนี้

พระพุทธองค์ตรัสภาษาอะไร?

พระพุทธองค์คงจะตรัสด้วยภาษามคธแน่ เพราะภาษามคธนั้นเป็นภาษาประจำท้องถิ่น เป็นภาษาพูดของคนในดินนั้น ๆ คงจะไม่ตรัสด้วยภาษาเวดิก (ไวทีกะ ภาษาพระเวท) เพราะเวดิกเป็นภาษาสงวนของพวกพราหมณ์ วรรณคดีของพราหมณ์ก็เขียนด้วยภาษาเวดิกประชาชนทั่วไปไม่มีโอกาสจะศึกษาถ่มถักพระเวทและรู้ภาษาเวดิกได้ดี เพราะเป็นภาษาวรรณคดี มิใช่ภาษาพูด ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงคงตรัสด้วยภาษามคธ เพื่อทรงมุ่งหวังให้ประชาชนเข้าใจและได้ประโยชน์ โดยไม่ต้องเสียเวลาไปศึกษาเวดิก

พระพุทธองค์คงจะตรัสได้หลายภาษา เพราะทรงเป็นนิรุติปฏิบัติสัมภิทา คือทรงแตกฉานในภาษา พระพุทธองค์ได้เสด็จไปประเทศในรัฐต่าง ๆ ถึง ๘ รัฐ ประชาชนในรัฐนั้น ๆ ก็พูดภาษาไม่เหมือนกัน พระพุทธองค์เมื่อเสด็จไปถึงรัฐไหนก็ตรัสด้วยภาษาของคนในรัฐนั้น เพราะภาษาเหล่านั้นแม้จะไม่เหมือนกันที่เดี๋ยวกแต่ก็ไม่ต่างกันมากนัก ดังจะเห็นได้จาก

ภาษาในอินเดียทุกวันนี้ มีอยู่ประมาณ ๔๐๐ ภาษา ประชาชนในรัฐเดียวกันก็พูดภาษาไม่เหมือนกัน แต่ภาษาเหล่านี้ก็ใกล้เคียงกันมาก เมื่อรู้ภาษาหนึ่งแล้วก็พอจะฟังหรือพูดอีกภาษาหนึ่งได้ คนอินเดียทุกวันนี้ พูดและฟังภาษาอินเดียที่ใช้พูดกันในรัฐต่าง ๆ นั้น ได้หลายภาษา บางคนพูดได้ถึง ๑๐ กว่าภาษา

อย่างในประเทศไทยของเรา ภาษาของไทย ภาคกลาง ภาคอีสาน ภาคเหนือ และภาคใต้ไม่เหมือนกัน แต่คนไทยภาคกลางก็อาจฟังภาษาไทยภาคอีสาน ภาคเหนือ หรือภาคใต้ได้ และชาวไทยภาคอีสานก็อาจฟังภาษาไทยภาคอื่น ๆ ได้เช่นกัน ฉะนั้น ในฐานะที่

๑. พระพุทธองค์ทรงอุปติที่เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ซึ่งขึ้นอยู่กับแคว้นโกศล พระพุทธองค์ก็อาจตรัสภาษาของชาวโกศล

๒. พระพุทธองค์ทรงแสวงหาโมกขธรรม และทรงประกาศพระพุทธศาสนาอยู่ในแคว้นมคธ พระองค์ก็อาจตรัสภาษาของชาวมคธ

๓. พระพุทธองค์ทรงเป็นนิรุตติปฏิสัมภิทา พระพุทธองค์ก็อาจตรัสได้หลายภาษา **อักษรที่ใช้เขียนบาลี**

นักศึกษาวรรณคดีบาลี นอกจากจะต้องมีความรู้หลักภาษาบาลี สามารถแปลได้ดีเป็นเบื้องต้นแล้ว ยังจะต้องเรียนตัวอักษรของชาติต่าง ๆ ที่ใช้เขียนภาษาบาลีอีกด้วย เพื่อใช้เป็นกุญแจสำหรับไขคัมภีร์บาลี ซึ่งมีอยู่ในภาษานั้น ๆ และเพื่อเปรียบเทียบกับสอบทานต้นฉบับซึ่งอาจมีคลาดเคลื่อนกันบ้าง ตามธรรมชาติของการนำไปเผยแผ่ในที่องดินต่าง ๆ กัน ตัวอักษรที่ใช้ในการเขียนบาลีเท่าที่ควรศึกษาเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าว คือ พราหมี, เทวนาครี, สีสล, พม่า, มอญ, ขอมหรือเขมร, ไทย, ลาว และโรมัน

บทที่ ๕

วิวัฒนาการภาษาบาลีในยุคต่าง ๆ^๑

ภาษาบาลีเท่าที่รู้จักกัน เป็นภาษาผสม มีศัพท์และภาษาถิ่นอื่น ๆ ปนอยู่มาก รูปไวยากรณ์ส่วนมากคล้ายกับภาษาสันสกฤต จึงมีผู้เข้าใจว่า ภาษาบาลี วิวัฒนามาจากภาษาสันสกฤตก็มี แท้ที่จริงแล้ว กฎไวยากรณ์บางอย่างสืบสาวต้นตอไปถึงภาษาไวทิกะเสียด้วยซ้ำ เช่น เยหิ เตหิ (ย ต สรรพนาม ดติยวิภัติ พหูพจน์) แจกวิภัตติคล้ายกับ เยหิ เตหิ ในภาษาไวทิกะ ไม่มีรูปเป็น ไย : ไต : อย่างสันสกฤต จึงน่าเข้าใจว่า บาลีถือกำเนิดแก่แก่พอ ๆ กับสันสกฤต ถ้าไม่ก่อนนั้น แต่เพราะสันสกฤตเป็นภาษาที่นักประพันธ์ใช้ร้อยกรองวรรณคดีอย่างแพร่หลาย จึงมีอิทธิพลต่อภาษาบาลีในยุคต่อ ๆ มา ทั้งในด้านคำศัพท์ และกฎเกณฑ์ไวยากรณ์ ยิ่งกว่านั้น พระอรธกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ศาสนาพุทธหลัง ๆ ล้วน แต่แตกฉานภาษาสันสกฤตกันทั้งนั้น พระพุทธโฆสนั้นถึงกับมีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่งมีผู้ประมาทว่า รู้แต่ภาษาบาลี หารู้สันสกฤตไม่ เพื่อตัดข้อกังขานี้ จึงได้แสดงพระธรรมเทศนาเป็นภาษาสันสกฤตก่อนกลับภูมิลำเนา^๒ อย่างไรก็ตาม ภาษา

๑. เสฐียรพงษ์ ปุณณณโณ, พระมหา, โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕ ส.ศ.

๒๔๑๔ หน้า ๒๔ - ๖๑

๒. ดูรายละเอียดในวิสุทธิธรรมรังษณัง เล่ม ๖ ส. ธรรมกถิตี จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๘ ว่าด้วยพุทธโฆสนิทาน หน้า ๓๒๗-๒๘ พุทธโฆสนิทานนี้ กล่าวกันว่า พระมหาสุมังคลแต่ง ถ้าคัดลอกกันมาถูกต้องก็แสดงว่าผู้แต่งไม่ชำนาญภาษาสันสกฤตเท่าใดนัก ด้วยใช้คำบาลี สันสกฤตปนกันยุ่งไปหมด

บาลีก็มีลักษณะจำเพาะตน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือ มี พจน์ (Number) เพียงสอง ใน ขณะที่สันสกฤตมีสาม คือ เพิ่ม ทวิพจน์ (Dual) เข้าด้วย บางท่านกล่าวว่า เดิมทีบาลี ก็คงมีสามพจน์เช่นเดียวกับสันสกฤต แต่ได้หายไปภายหลัง เพราะผลแห่งวิวัฒน์ แต่ถ้าดู ใน กัจจानะ ตำราไวยากรณ์อันเก่าแก่ที่สุดซึ่งเชื่อว่า ประพันธ์โดย มหากัจจानะ อรหันต์ แห่งวันตี สมัยพุทธกาล^๑ แล้วจะเห็นว่า ท่านวางพจน์ไว้เพียงสองเท่านั้น ๒ แม้ เทว เทว อุโห ที่บางท่านว่าเป็นทวิพจน์ที่หลงเหลืออยู่ในภาษาบาลีนั้น ก็หาเป็นเช่นนั้นไม่

๑. ดู G.P. Malalasekera. *Pali Literature of Ceylon* หน้า ๑๘๒ แต่ ไกเกอร์ มีความเห็นว่าเป็นคนละ คน ตำรานี้แต่งหลังสมัยพระพุทธโอส (Pali Literature and Language, English Translated by B. Ghosh หน้า ๒๖) ดี อัลดิส (D'Wlwis) มีความเห็นทำนองเดียวกันว่า ถ้าตำรากัจจานะมีมาก่อน สมัยพระพุทธโอส ก็น่าที่จะถูกอ้างบ้าง เมื่อท่านกล่าวถึงตำรานิรุติศาสตร์ในอรรถกถาอังคุตตร-นิภาย (ดู Introduction to his edition of Kaccayana) ข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง พระพุทธโอส ไม่เคยใช้ศัพท์ไวยากรณ์เหมือนกัจจานะเลย เช่น ศัพท์เกี่ยวกับวิภัติทั้ง ๗ ดังนี้

วิภัติ	พุทธโอส	กัจจานะ
ที่หนึ่ง	ปัจจุต	ปฐม
ที่สอง	อุปโยค	ทุติยา
ที่สาม	กรณ	ตติยา
ที่สี่	สมุปทาน	จตุตถิ
ที่ห้า	นิสสุกก	ปณจมี
ที่หก	สามิ	ฉฐี
ที่เจ็ด	ภุมม	สตตมี

๒. ลี โย อิติ ปฐม อี โย อิติ ทุติยา นา หิ อิติ ตติยา ส น อิติ จตุตถิ สุมมา หิ อิติ ปณจมี ส น อิติ ฉฐี สุมิ ส อิติ สตตมี หรือเขียนให้ดูง่ายดังนี้

วิภัติ	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐม	ลี	โย
ทุติยา	อี	โย
ตติยา	นา	หิ
จตุตถิ	ส	น
ปณจมี	สุม	หิ
ฉฐี	ส	น
สตตมี	สุมิ	สุ

เพราะจำนวน สอง หรือ ทั้งสอง ถือเป็นพหูพจน์ในภาษาบาลี เมื่อโยค (คืออ้างถึง) คำนาม คำนามที่อ้างถึงต้องเป็นพหูพจน์เสมอ เช่น เทว ชนา = คนสองคน อุโก อนฺ ตา = ที่สุดทั้งสอง ไม่เป็น เทว ชเนา อุโก อนฺเตา ดังนี้เป็นต้น ลักษณะเหมือนอื่น ๆ ทั้งในด้านคำศัพท์และกฎเกณฑ์ไวยากรณ์นั้น ก็เป็นผลแห่งกฎวิวัฒนาการของภาษา ซึ่งก็เหมือนกับสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายที่ต้องวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและสิ่งแวดล้อม คำศัพท์บางคำถึงแม้จะสืบได้ว่าขี้นมาจากภาษาอื่น แต่เมื่อใช้นานเข้าก็กลายเป็นคำบาลีไปโดยอัตโนมัติ แม้คำบาลีสันสกฤต เช่น โภสถ วิหาร พระ สามเณร วิฑู โทรทัศน์ ไพรษณีย์ ประปา ฯลฯ เราก็ถือว่าเป็นคำไทยไปแล้ว ฉะนั้นใดก็ฉนั้น บางทีก็พ้องกันโดยบังเอิญ ซึ่งเราไม่ได้ว่าอย่างไหนเถียนแบบอย่างไหนกันแน่ คำศัพท์ของภาษาสันสกฤต-บาลี-อังกฤษ ซึ่งมีเค้าว่าจะเป็นคำเดียวกันมีมากมาย จะขอยกมาให้ดูพอเป็นตัวอย่างดังนี้

บาลี	สันสกฤต	อังกฤษ	ความหมาย
ลส	ลษ	Lust	ความโลภ กาม ปราภณา
วิส	วิษ	Risk	เบียดเบียน ทำอันตราย เสี่ยงภัย
สพฺพ	ศฺรพ	Serpent	งู ตัวเลื้อยคลาน
สิท	สฺวิท	Sweat	เหงื่อออก เหงื่อไหล
ตส	ตฺษ	Thirst	กระหาย อยากดื่ม
พณฺธ	พณฺธ	Bond	ผูกมัด
ลภ	ลภ	Love	ความรัก ความโลภ อยากได้
มิสฺส	มิสฺร	Mix	ระคน ผสม
สิว	สิว	Sew	เย็บ
เถน	สฺเตน	Steal	ลัก ขโมย
ถภิ	ศฺตฺภ	Stop	หยุด ห้าม ไม่เคลื่อนไหว
ทมฺ	ทมฺ	Tame	ฝึก ทำให้สงบ
วมฺ	วมฺ	Vomit	อาเจียน คายออก
ฯลฯ	ฯลฯ	ฯลฯ	

หรือมองให้ใกล้เข้ามาอีกระหว่าง บาลี-สันสกฤต-สันสกฤต ดังนี้

บาลี	สันสกฤต	สันสกฤต	ความหมาย
กโรติ	กโรติ	กรณวา	กระทำ
การาเปติ	กาชติ	กรวนวา	สั่งให้เขาทำ
ยาคิ	ยาคิ	ยณวา	ไป
ยาเปติ	ยาปยติ	ยวนวา	ให้เป็นไป
กณฺหาติ	กฤณฺหาติ	คณฺนวา	ถือเอา
กณฺหาเปติ	ครุณฺหาติ	คณฺนวา	ให้ถือเอา
อกฺขร	อกฺษร	อกร อกฺรุ	อักษร
องฺคณา	องฺคณา	องฺคน	ผู้หญิง
อศฺก	อศฺร	อค	ขอด เลิศ
กสฺยา กสฺวา	กษาย	กสฺฏ กสฺฏ	น้ำฝน
กฺณป	กฺณป	กฺณ	ซากศพ
ปาปิจฺฉ	ปาปิจฺฉ	ปวิฏฺฐ	ปรารณาลามก
อาปตฺติ	อาปฺราปฺติ	อาวตฺ	อาบัติ
กปฺถ	กปฺถ	กวฺถ กปฺถ	กบฏ โกง
ฯลฯ	ฯลฯ	ฯลฯ	

พูดถึงความเปลี่ยนแปลงของภาษาบาลี อาจสังเกตได้จากการอ่านตำรา และวรรณคดี บาลี ที่แต่งขึ้นในยุคต่าง ๆ ถ้าจะกล่าวกว้าง ๆ แบ่งได้ ๔ ยุค ดังนี้

๑. ยุคร้อยกรอง (Gatha Language) ภาษาบาลีที่ใช้ในยุคนี้ ได้แก่ ภาษาที่ท่าน ประพันธ์เป็นคาถา หรือคำร้อยกรอง ส่วนมากคำศัพท์ก็มีลักษณะเหมือนภาษาอินเดียโบราณทั่วไป โดยเฉพาะภาษาไวทิกะ และภาษาสันสกฤต จะต่างบ้างก็อักขรวิธีและ โครงสร้างประโยค ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะของภาษาบาลีโดยเฉพาะ ทั้งนี้ เพราะ ภาษาร้อยกรองส่วนมากต้องมีครุ ลหุ บางขณะจำต้องตัดต้องต่อคำเพื่อความไพเราะ และสะดวกในการออกเสียง (ซึ่งสมัยนี้เรียกว่า คณะฉันท) รูปคำเก่า ๆ ของภาษาไวทิกะ เช่น สมฺมุตฺเตส ปจฺจยาเส ปณฺทิตาเส (นาม) จรามเส ลิกฺขิตามเส (กริยา) ปหาตเว อุนฺนเมตเว สมฺปยาตเว (นามกิตก์) ฯลฯ มักจะพบดาษดื่นในภาษาร้อยกรอง ซึ่งไม่ค่อย

จะพบในยุคคลัง ๆ

๒. ยุคร้อยแก้ว (Prose Language) ได้แก่ ภาษาร้อยแก้ว ที่มีในพระไตรปิฎก ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่า พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าส่วนมากเป็นประเภทคำร้อยกรองหรือคติพจน์สั้น ๆ แม้พระสูตรที่ยาว ๆ ก็เป็นภาษาประเภท “กลอนเปล่า” ที่กะทัดรัด กินความมาก ซึ่งเป็นลักษณะของภาษาร้อยกรอง นักปราชญ์ส่วนมากมีความเห็นว่า บทร้อยแก้วในพระไตรปิฎกนั้น เดิมเข้ามาในภายหลัง โดยพระธรรมสังคากาจารย์ ผู้รวบรวมพระพุทธพจน์ ภาษาร้อยแก้วนี้ มีลักษณะคงเส้นคงวา มีโครงสร้างไวยากรณ์แน่นอน คำศัพท์เก่า ๆ ไม่ค่อยจะพบนัก

๓. ยุคร้อยแก้วระยะหลัง (Post-canonical Prose Language) ได้แก่ บทร้อยแก้วที่แต่งขึ้นทีหลัง โดย พระอรธกถาจารย์ต่าง ๆ หรือจะเรียก ร้อยแก้วรุ่นอรธกถา ก็เห็นจะได้ เช่น เนตติปกรณ์ เปฏโกปเทส มิลินทปัญหา วิมุตติมรรค วิสุทธิมรรค ฯลฯ ภาษาที่ใช้ไม่ต่างจากภาษาร้อยแก้วในพระไตรปิฎกเท่าใดนัก เว้นแต่คำศัพท์เก่า ๆ ได้หายไปเกือบหมดสิ้น

๔. ยุคร้อยกรองประดิษฐ์ (Artificial Poetry) ภาษาในยุคนี้มีลักษณะแตกต่างจากยุคแรก ๆ มาก แม้ในยุคเดียวกัน ก็ยากที่จะตัดสินได้ ด้วยใช้ภาษาทั้งเก่าทั้งใหม่ปนกันยุ่งไปหมด ผู้แต่งบางทีก็ไม่รู้ภาษาบาลีดี อาศัยคำศัพท์ต่าง ๆ จากพจนานุกรมการใช้คำจึงเป็นไปตามใจชอบของผู้แต่ง ไม่เป็นไปตามธรรมชาติ เล่นศัพท์เล่นสำนวนความหมายคลุมเครือ บางทีผู้ประพันธ์ก็ประดิษฐ์คำขึ้นใหม่ อาศัยแนวจากภาษาสันสกฤต

ความแตกต่างแห่งภาษาระหว่างยุคทั้ง ๔ นั้นจะเห็นได้ชัดก็ยุคแรก กับยุคที่ ๒ ที่ ๓ ส่วนยุคสุดท้ายนั้นเป็นยุคที่ผสมผสาน บางทีก็มีทั้งคำและกฎเกณฑ์ที่เก่าแก่ที่สุดจนทำให้หลงไปว่าเป็นภาษาในยุคต้น แต่ในขณะเดียวกัน ก็ปรากฏคำศัพท์และโครงสร้างประโยคใหม่ ๆ เป็นการฟุ้งอยู่ในตัว ถ้าจะเปรียบก็เหมือนคนในยุคปัจจุบันนี้ พยายามแต่งโคลงฉันท์ โดยยืมคำหรือวลีที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเก่า ๆ เช่น ลิลิตยวนพ่าย คำสรวลศรีปราชญ์ มาใช้ ฉะนั้น

ต่อไปนี้ผู้เขียนใคร่ขอแนะนำตัวอย่างคำศัพท์ และกฎเกณฑ์ไวยากรณ์บาลีบางอย่างมาลงเปรียบเทียบไว้ เพื่อชี้ให้เห็นว่า ภาษาบาลีได้วิวัฒนาการมาในยุคต่าง ๆ อย่างใดบ้าง (ข้อความในนลลิจิตท้ายคำ หมายถึงที่มาของคำนั้น ๆ ในที่นี้มีได้บอกหน้าไปด้วย เห็นว่าหยาบหยาบใช้เหตุ)

นามศัพท์ (Nouns)

๑. ภาษาขุร้อกรอง ตติยวิภัติ เอกพจน์ มักลงท้ายด้วยเสียง อา เหมือนกับ ภาษาไวทิกะ เช่น

สหตุลา	= ด้วยมือของตน	(ทิมนิทาย)
ปาทา	= ด้วยเท้า	(ชาดก ธรรมบท)
โยคา	= ด้วยความเพียร	(ธรรมบท)
สห วจนา	= พร้อมกับพูดจบ	(อุทาน)
มา โสกา ปหโต ภาว	= อย่างเป็นผู้อันความโสทรครอบงำ	
	เลข : อย่างเศร้าโศกไปเลย	(เถรคาถา)
ภิกขุสัณหา	= อันภิกขุสงฆ์	(วินัยปิฎก)

แต่ในขุร้อกรองแล้ว ส่วนมากจะลงท้ายด้วย เอน ตามกฎไวยากรณ์ เช่น

สหตุเลน

ปาเทน

โยเคน

สห วจนเนน

มา โสเกน ปหโต ภาว

ภิกขุสัณเณ

๒. ปฐมวิภัติ พหูพจน์ นปุงสกลิงค์ ภาษาขุร้อกรองลงท้ายด้วยเสียง อา เช่นเดียวกับไวยากรณ์ไวทิกะ เช่น

รูปา	= รูป	(เถรคาถา วินัยปิฎก ทิมนิทาย)
โสตา	= หู	(สุตตันตปิฎก)
เนตุตา	= ตา	(เถรคาถา)
ผลา	= ผลไม้	(วิมานวัตถุ ชาดก)
คินิสฺส ลกฺขณา กตุเต	= มีลักษณะ ๓ อย่าง	
	ในร่างกายเขา	(สุตตันตปิฎก)
โมฆา เต อสฺส ปรีณฺหิตานิ	= น้ำตาที่รินไหลริน	
	ลงเปล่า	(ชาดก)

ในบุรุษยแก้วคำเหล่านี้ จะลงท้ายด้วยเสียง อานี ตามกฎไวยากรณ์ เช่น

รูปานี

โศตานี

เนตุตานี

ผลานี

คีนีสุต ลกษณานี กตุเต

โมฆานี เต อสุสูนิ ปริผนุทิตานี

๓. ตติยวิภคติ เอกพจน์ ที่ลงท้ายด้วย อสา อย่างแบบ มโนคณะ มักจะพบบ่อย ๆ ในภาษาบุรุษยกรอง (ยุคแรก) บุรุษยแก้วสมัยต้น (ยุคที่ ๒) และบุรุษยกรองประดิษฐ์ (ยุคที่ ๔) แต่จะไม่ค่อยพบในบุรุษยที่สาม หรือยุค Post-canonical Prose) ตัวอย่างเช่น

พลสา	= ด้วยกำลัง	(เถรคาถา)
ทมสา	= ด้วยการข่มใจ	(สุตตนิบาต)
วาทสา	= ด้วยพหุชนะ	(เถรคาถา วินัยปิฎก ที่ฉนิกาย)
ปัทสา	= ด้วยเท้า	(ชาดก มหาวังส)
มุขสา	= ด้วยปาก	(แปดวัตถุ)
เวกสา	= โดยเร็ว	(ชาดก)

คำเหล่านี้ในภาษาร้อยแก้วสมัยหลัง (ยุคที่ ๓) จะมีรูปเป็น

พลณ

ทเมน

วาทน

ปัทน

มุขน

เวเคน

๔. ปฐมวิภคติ พหูพจน์ ลงท้ายด้วย อาเส * มีมากในภาษาบุรุษยกรอง (ยุค

๑. ผู้เขียนได้ถูกสอนมาว่า คำเหล่านี้ เขียนแยกกันเป็น อุปาสกา เส, ทุฏสา เส อาจารย์ท่านอธิบายว่า เส เป็นนิบาตให้แปลว่า ชี เช่น อุปาสกชี, ประทุษร้ายแก้วชี ฯลฯ แต่พิจารณาแล้ว ที่จะสอนกัน มาผิดกรรมัง

ที่ ๑) เหมือนกับ อาสสุ ในภาษาไวทิกะ (และเสียง เอ ที่ เส แสดงว่าอย่าง น้อยก็ได้อิทธิพลมาจากภาษามาคธี) เช่น

อุปาสกาเส	= อุปาสกทั้งหลาย	(สุตตนิบาต)
รุกขาเส	= ต้นไม้ทั้งหลาย	(ชาดก)
อริยาเส	= พระอริยเจ้าทั้งหลาย	(ชาดก)
ทุฏฐาเส	= เสียแล้ว ถูกประทุษร้ายแล้ว	(อิติวุตตก)
โคตมสาวกาเส	= เหล่าสาวกของพระโคตม	(ทีฆนิคาย)
คตาเส	= ไปแล้ว	(ทีฆนิคาย ชาดก)
อุปปนฺนาเส	= เกิดขึ้นแล้ว	(สังยุตนิคาย)
นิวิฏฐาเส	= ตั้งมั่นแล้ว	(สังยุตนิคาย)

ในชุดต่อ ๆ มา จะมีรูปตามปกติ คือ แจกตามลิงค์นั้น ๆ ถ้าเป็นปุงลิงค์ก็ลงท้าย ด้วย อา, อิตถิลิงค์ - อาโย และ อา, นปุงสกลิงค์ - อานิ เช่น

อุปาสกา (ปุ) อุปาสิกฺคาโย อุปาสิกฺกา (อิต)
 รุกฺขา (ปุ)
 อริยา (ปุ) อริยาโย อริยา (อิต)
 ทุฏฺฐา (ปุ) ทุฏฺฐาโย ทุฏฺฐา (อิต) ทุฏฺฐานิ (นปุ)
 โคตมสาวกา (ปุ) โคตมสาวิกฺคาโย โคตมสาวิกา (อิต)
 คตา (ปุ) คตาโย คตา (อิต) คตานิ (นปุ)
 อุปปนฺนา (ปุ) อุปปนฺนาโย อุปปนฺนา (อิต) อุปปนฺนานิ (นปุ)
 นิวิฏฺฐา (ปุ) นิวิฏฺฐาโย นิวิฏฺฐา (อิต) นิวิฏฺฐานิ (นปุ)

๕. ในชุดร้อยกรอง (ชุดที่ ๑) อิทธิพลไวยากรณ์สันสกฤต ยังทิ้งร่องรอยไว้ให้ เห็นบ้าง (ซึ่งชุดต่อมา ไม่พบคำศัพท์เช่นนี้) เช่น

ก. เสียง อาณ เครื่องหมายทศิยาวิภัติ พหูพจน์ อย่างสันสกฤต เช่น เวหาสถาน
 ในคำว่า เวหาสถานุปสงฺกามิ^๑ = ข้าพเจ้าเข้าไปยังอากาศ = เหาะขึ้นสู่
 อากาศ (เอเรคาตา)

๑. ศัพท์สันธิเช่นนี้อาจแยกเป็น เวหาสถานิ + อุปสงฺกามิ ก็ได้ ถ้าเช่นนั้นก็มีชื่อเสียง อาณ ทศิยาวิภัติ พหูพจน์ของสันสกฤต

ของเขาไปค้าของหอมต่างเมือง เขาได้ลักลอบได้เสียกับมารดาของตน เมื่อบิดากลับมากแล้ว ความลับจะแตก จึงวางแผนร่วมกับมารดาฆ่าบิดาของตนเสีย กลัวความผิดจะปรากฏจึงนำมารดาไปอยู่ที่เมืองปาฏลิบุตร ได้พบพระอรหันต์รูปหนึ่งซึ่งตนเคยบำรุงเมื่ออยู่เมืองมกุรา ที่เมืองปาฏลิบุตร กลัวท่านจะเปิดเผยความเป็นมาของตน จึงลอบฆ่าพระอรหันต์รูปนั้นเสีย หลังจากนั้นมารดาที่เป็นภรรยานั้น ได้ลักลอบเป็นชู้กับชายอื่น เขาโกรธมากจึงฆ่าเสียอีก หลังจากได้ทำบาปกรรมมามากแล้วเกิดความสลดใจ จึงไปขอบวชให้วัดกุกกุฏาราม เล่าเรียน พระปริยัติธรรมจนมีความรู้แตกฉานเป็นนักเทศน์มีชื่อเสียง มีคนเคารพนับถือและบริวารมาก ต้องการจะได้ลาสิกขาการเพิ่มขึ้น จึงได้กล่าววาทดุดติมนุสสรณ์ว่าตนเป็นพระอรหันต์ ทำให้คนเคารพนับถือและได้ลาสิกขาการเพิ่มขึ้น เพื่อจะเอาใจพวกศิษย์ของตนจึงได้พยากรณ์ว่าคนนั้นเป็นโสดาบัน พระสัททาคามิ พระอนาคามิ และพระอรหันต์ เป็นต้น

ต่อมาท่านนอนหลับฝันอสุจิเคลื่อน เมื่อลุกศิษย์นำผ้าไปซักเห็นเข้าถึงถามว่า
“อาจารย์บอกว่าเป็นพระอรหันต์แล้ว แต่ทำไมพระอรหันต์จึงยังนอนฝันอสุจิเคลื่อนเล่า”

“พระอรหันต์ทั้งหลายอาจถูกมารยั่ววน จนอสุจิเคลื่อนได้ในเวลาหลับ” พระมหาเทวะตอบ ศิษย์ที่ท่านบอกว่าตนเป็นพระอริยบุคคลนั้น มีความรู้สึกที่ท่านเองไม่ค่อยรู้เรื่องอะไรเอามาก ๆ แต่ทำไมอาจารย์จึงบอกว่าตนเป็นพระอริยบุคคล จึงเข้าไปเรียนถามว่า

“ท่านอาจารย์บอกว่ากระผมเป็นพระอรหันต์ แต่ทำไมกระผมไม่ค่อยรู้เรื่องอะไรทั้ง ๆ ที่ผู้เป็นพระอรหันต์น่าจะรู้ทุกสิ่งตามความเป็นจริง มิใช่หรือ ?”

“พระอรหันต์อาจมีอัญญาณ คือความไม่รู้ในบางสิ่งได้” พระมหาเทวะชี้แจง

“ในเมื่ออาจารย์บอกว่าเป็นพระอรหันต์ แต่ทำไมกระผมจึงยังมีความสงสัยอยู่เล่า ?”

“พระอรหันต์อาจมีกัมขา คือความสงสัยในบางสิ่งได้” พระมหาเทวะกล่าว

“ตามธรรมดาท่านที่จะเป็นพระอรหันต์ จะต้องเกิดญาณรู้ด้วยตนเองมิใช่หรือว่าตนบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว แต่ทำไมผมจึงไม่มีความรู้เช่นนั้น ยังต้องอาศัยการพยากรณ์จากอาจารย์อยู่เล่า” ศิษย์ถาม

“ผู้ที่จะรู้ว่าเป็นพระอรหันต์ ต้องอาศัยการแนะนำพยากรณ์จากคนอื่น” พระมหาเทวะตอบ

หลังจากทำเรื่องนอกกริตนกรอยหลายอย่างเข้า พระมหาเทวะเกิดความไม่สบายใจ รู้สึกว่าจะอยู่ในอิริยาบถใดก็มีแต่ความเร่าร้อน คิณหนึ่ง รู้สึกว่าเร่าร้อนมากจนนอนไม่หลับ

นวนทนทก ทาน ทิยุติ = ให้ทานชนิดใหม่, ให้ทานด้วยความเต็มใจอย่าง
ใหม่ (ขาดก)

แทนที่จะเป็น

สุป ทุกูป ชิวสตุตม

ย อวิตกก อวิจารณ์ ต ปณิตตร

ย โลกามิสุสโยชน ต วนุต

นวนทนทก ทาน ทิยุติ

ก. เสียง อุโน ฉฐฐีวิภคติ พหุพจน์ ของภาษามาคธี ก็มีปรากฏบ้าง เช่น

ปณจ กมนุโน สทานิ = กรรม ๔๐๐ (ทีมนิกาย) แทนที่จะเป็น ปณจ กมนาน
สทานิ

คุณศัพท์ (Adjectives)

ก. เฉพาะคุณศัพท์ที่ลงท้ายด้วย วนตุ มนตุ^๑ ปัจจัย (หรือ ที่สันสกฤตเรียกพยัญชนะ
การันต์ วต มต นั่นเอง) ในภาษาขุร็อกกรอง (ยุคที่ ๑) การกระจายคำยังคงรักษา
กฎเกณฑ์แน่นอน เช่น แจก สีสวนตุ ดังนี้

	เอกพจน์	พหูพจน์
ปฐมา	สีลวา (สีลวนโต)	สีลวนโต (สีลวนตา)
ทุติยา	สีลวนุต	สีลวนโต (สีลวนเต)
ตติยา	สีลวตา (สีลวนเตน)	สีลวนเตหิ (สีลวนเตหิ)
จตุตถิ	สีลวโต (สีลวนตสุต)	สีลวต (สีลวนตานา)
ปัญจมิ	สีลวตา	สีลวนเตหิ (สีลวนเตหิ)
ฉฐฐิ	สีลวโต (สีลวนตสุต)	สีลวต (สีลวนตานา)
สัตตมิ	สีลวติ (สีลวนเต สีลวนตมหิ สีลวนตสุมิ)	สีลวนเตสุ
อาดป/น	สีลว สีลวา (สีลวนุต)	สีลวนโต (สีลวนตา)

ถ้าอธิบายจนลึกลงไฉนนั้น เป็นการกระจายคำแบบ อ การันต์ ปุลิงค์ ซึ่งในยุคคาตา
หรือภาษาร็อกกรอง (ยุคที่ ๑) ไม่ค่อยจะมีใช้นัก เท่าที่ค้นพบก็มีไม่กี่ตัว เช่น

^๑ โปรดดู บทวิวยาकरण์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ หน้า ๕๗-๕๘ ประกอบ

ฉัฏฐี.	เอก. สีสนวนตสุต	(ธรรมบท)
สัตตมีย.	เอก. สีสนวนเต	(อรรถกถาชาดก ในคาถา)
ปฐมา.	นปฺ. เอก. วณฺณวนตฺ	(เถรคาถา)

นอกนี้เป็นรูปคำของภาษาบาลีหลังทั้งนั้น เช่น ในยุคร้อยแก้วเราจะพบที่แจกแบบนี้

บ่อย ๆ เช่น

ปฐมา.	เอก.	มหนฺโต	(มัชฌิมนิกาย)
ทุติยา.	พหุ.	มหนฺเต	(วินัยปิฎก)
ฉัฏฐี.	พหุ.	สีสนวนตาน	(อังคุตตรนิกาย)
		สตีมนฺตาน	()
		ธิติมฺตาน	(สุตตวิงค์)
		ภควฺตาน	(ทีฆนิกาย)

ข. ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย วนฺตฺ มนฺตฺ ปัจจยฺ ที่ตัด อนุตฺ ออก เหลือแต่ วม มีใช้เฉพาะปฐมาวิภคิต กับทุติยาวิภคิต และปรากฏอยู่เฉพาะในภาษาบาลีร้อยกรองเท่านั้น เช่น

ทุติยา.	เอก.	สตีมิ	=	มีสตี	(สุตตนิบาต)
		ภาณุมิ	=	มีแสงสว่าง, พระอาทิตย์	(สุตตนิบาต)
		หิมวี	=	มีหิมะ, ภูเขาหิมาลัย	(ชาดก)
ปฐมา.	พหุ.	มุตติมา	=	มีปัญญา, ฉลาด	(ชาดก)
ปฐมา.	เอก. อิต.	กิตฺติมา	=	มีเกียรติ, มีชื่อเสียง	(ชาดก)

กริยาภิกทก์หมวดปัจจุบัน (Present Participles)

กริยาภิกทก์หมวดปัจจุบัน หรือ Present Participles กระจายคำแบบเดียวกับคุณศัพท์ที่ลงท้ายด้วย วนฺตฺ มนฺตฺ ปัจจยฺ แต่มีแปลกเฉพาะยุคร้อยกรอง ปฐมาวิภคิต เอกพจน์มีรูปเป็นอ ส่วนมาก เช่น

ชีว	=	เป็นอยู่	<	ชีวติ	(สุตตนิบาต)
กุพฺพ	=	กระทำอยู่	<	กุพฺพติ	(ชาดก)
วิหฺร	=	อาศัยอยู่	<	วิหฺรติ	(เถรคาถา)
ภณ	=	กล่าวอยู่	<	ภณติ	(สุตตนิบาต)
ชาน	=	รู้	<	ชานาติ	(มัชฌิมนิกาย)

ปสุส = เห็นอยู่ < ปสุสติ (มัชฌิมนิกาย)

น้อยนักที่จะพบลงท้ายด้วย อนุโต เท่าที่พบก็มี

กนฺทนฺโต = คร่ำครวญอยู่ < กนฺทติ (เถรคาถา)

กเวสนฺโต = แสวงหาอยู่ < กเวสติ (เถรคาถา)

ปตฺตณฺโต = ปรารถนาอยู่ < ปตฺตติ (เถรคาถา)

แต่ในยุคหลัง ๆ มักลงท้ายด้วย อนุโต ทั้งนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งยุคร้อยแก้วสมัยหลัง จะพบอยู่ดาษดื่น ตรงกันข้ามที่ลงท้ายด้วย อฺ หายากลงทุกที ดังจะเห็นตัวอย่างคำศัพท์ในภาษาขุทฺธกถาเป็น นิพนฺ (ขาดก) อรรถกถาจะแก้เป็น นิพนฺอนุโต (ขาดกฏฺฐกถา) ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง การกระจายคำเหล่านี้ ในสองยุคแรกก็มักรักษากฎเกณฑ์ในไวยากรณ์ไว้เสมอ (โปรดดูตัวอย่างในข้อ ก. ประเภทคุณศัพท์) เช่น

คติยา. เอก. อิจฺจตา อิจฺจติ = ปรารภนา (เถรคาถา)

จตุตฺถิ. เอก. วสโต วสติ = อยู่ (ขาดก)

ฉฺฉฐิ. พหุ. วิขานตฺ วิขานติ = รู้ (เถรคาถา)

วาทฺ วาทติ = พูด (วิมานวัตถุ)

ฉฺฉฐิ. เอก. ปสุสโต ปสุสติ = เห็น (มัชฌิมนิกาย)

วิหโรโต วิหโรติ = อาศัยอยู่ (มัชฌิมนิกาย)

สรรพนาม (Pronouns)

สำหรับ ต สรรพนาม (บุรุษสรรพนาม) ปฐมวิภคิตี เอกพจน์ ปุงลิงค์รูป ส มีใช้น้อยกว่า โส ยิ่งในภาษาขุทฺธร้อยแก้วด้วยแล้ว แทบไม่จำเป็นต้องใช้เลย จะ ปรากฏมีบ้างประปรายก็เฉพาะยุคคาถา อาจเป็นเพราะ ส ออกเสียงง่ายกว่า โส และสะดวก แก่คณะฉันท์ก็เป็นได้ เช่น ส เว วนฺตมโล ธีโร, ส เว นิพฺพานสนฺติเก, ส วนฺตโทโส เมธาวิ ออกเสียงง่ายกว่า โส เว วนฺตมโล ธีโร, โส เว นิพฺพานสนฺติเก, โส วนฺตโทโส เมธาวิ ดอกกระมังถึงกระนั้นเมื่อเทียบกันแล้ว โส ยังปรากฏใช้มาก ลองนับดูในสุตตนิบาต ส ปรากฏใช้อยู่เพียง ๔๐ ครั้ง แต่ โส มีถึง ๑๒๔ ครั้งใน ๕๐๐ คาถา แรกของเถรคาถา มี ส เพียง ๔ ครั้ง โส มีถึง ๒๗ ครั้ง

ในสองยุคแรกนั้น ส นอกจากจะใช้เป็นบุรุษสรรพนามธรรมดาแล้ว ยังใช้เพื่อบ่ง

สรรพนามอื่นอีก ทำนองวิสสันสรรพนาม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ก. ใช้นำหน้าบุรุษสรรพนาม (Personal Pronoun) เช่น

โส อหฺ (สุดตนิบาต) สุวาทฺ (ชาตก) = ข้าพเจ้านั้น

ตํ ตํ (ตํ ตวํ) (ชาตก) = ท่านนั้น

เตสํ โว (อังกุตรนิกราย) = ของท่านนั้น

บางทีก็มีสรรพนามเดียวถึงสองครั้ง เช่น เตสํ โว ภิกขเว ตุมหากํ เตสํ โน อมหากํ ถ้าจะแปลก็เห็นจะแปลได้ว่า พวกท่าน ๆ เหล่านั้น พวกเรา ๆ เหล่านั้น กระมัง

ข. โส ใช้แทนสรรพนาม (ซึ่งลบทิ้ง) ในรูปประโยค ทั้ง อมฺห สรรพนาม และ ตุมฺห สรรพนาม ส่วนจะหมายถึงอย่างไรนั้น ให้สังเกตกริยา เช่น

โส กโรหิ (ธรรมบท)

ในที่นี้เรารู้ว่า โส อ้างถึง ตวํ เพราะ กโรหิ เป็นมัชฌิมบุรุษ เอกพจน์

โส ตโต จโต อมฺตร อุตฺปาติ (ทีฆนิกาย)

โส อ้างถึง อหิ สังกศได้จากกริยาเช่นกัน

ค. ใช้หลัง ย สรรพนาม (Relative Pronoun) ในความหมายว่า "ใครก็ตาม...เขาผู้นั้น" เช่น

ยา สา สีมา ตํ สีมํ (มัชฌิมนิกาย)

เย เต ฐมฺมา ตถารูปสุตฺ ฐมฺมา (มัชฌิมนิกาย)

ง. ใช้นั้นนิยมนสรรพนาม อยู่ (Demonstrative Pronoun)

ตยิทํ (ตํ อิทํ) (ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย)

สุวายํ (โส อยํ) (วินัยปิฎก)

ลิงค์ (Genders)

เรื่องลิงค์ หรือเพศของนาม ดูเหมือนจะสับสนมาแล้วตั้งแต่ยุคแรก ๆ เพราะฉะนั้นจึงไม่น่าแปลกที่บางทีเราพบปกติสังขยาจำนวนสองหรือสาม ที่เป็นปุงสกลิงค์ ใช้อย่างนามที่เป็นปุงลิงค์ หรืออดีตลิงค์ เช่น

สขิโย ตีณิ ขนิโย = สตรีเพื่อนกันสามคน (เถรีคาถา)

ไม่เป็น สขิโย ติสฺสุโส ขนิโย

ความสับสนของลิงค์ทั้งสาม จะเห็นทุกพจน์ทุกวิภคิตี เช่น

ธมฺเม สุตฺวาน	เป็น	ธมฺมานิ สุตฺวาน (ธรรมบท ชาตก)
วณฺหติ ปาเท	เป็น	วณฺหติ ปาทานิ (วิมานวัตถุ)
เปเต ปฺุตฺเต	เป็น	เปตานิ ปฺุตฺตานิ
สพฺพหา	เป็น	สพฺพหานิ (ชาตก)
กฺขุณฺณิสฺมิ	เป็น	กฺขุณฺณิย (ชาตก)
ธตฺโว	เป็น	ธตฺวโ (ธรรมสังคณี)
มตฺตฺตฺต	เป็น	มตฺตฺตฺตา (ชาตก)

นปฺงสกลิงค์ที่ลงท้ายด้วย อสฺ ในสันสกฤต ก็ใช้คำขยายผลลึงค์อยู่บ่อย ๆ ในบาลี เช่น

ยตุถ เม นิรฺโต มโน	=	ใจข้าพเจ้ายินดีในหัวใจ (ชาตก)
สมกฺคานํ ตโป สฺว	=	คบะของผู้พร้อมเพรียงกันให้เกิดสุข (ธรรมบท)
สุขโม รโฆ ปฏฺวาทมฺว จิตฺโต	=	เหมือนฤดูละเอียดยกที่ชักทวนลม (ธรรมบท)
มหาเวเคน อากฺโต นทีโสโต	=	กระแสน้ำพัดมาด้วยกำลังแรง (สุตตนิบาต)

แทนที่จะมีรูปเป็น

ยตุถ เม นิรฺต มโน
สมกฺคานํ ตโป สฺว
สุขโม รโฆ ปฏฺวาทมฺว จิตฺต
มหาเวเคน อากฺต นทีโสโต

การที่นามศัพท์ หรือแม้วลีขยายคำ (Predicate) สับลึงค์กันนี้ โดยมากมักปรากฏในกาถา หรือภาษาขุกร้อยกรอง อาจเป็นด้วยเหตุผลหลายประการด้วยกัน อาทิ

- ก. ต้องการคำเพื่อให้ครบคณะฉันท จะเห็นได้จากกาถาในธรรมบทว่า เอว ธมฺมานิ สุตฺวาน นั้น ถ้าใช้คำให้ถูกไวยากรณ์เป็น เอว ธมฺเม สุตฺวาน แล้วจะขาดคณะฉันทที่ไป และข้อความในบาทนี้ก็สมบูรณ์ในตัวแล้ว จะเติมคำอย่างอื่นมาก็เกะกะเปล่า ท่านจึงยอมผิดไวยากรณ์เพื่อรักษาความ (จะว่าไปแล้ว กฎไวยากรณ์ต่าง ๆ ไม่ว่าของภาษาใด บัญญัติขึ้นทีหลังทั้งนั้น ภาษาขอมเป็นไปตามธรรมชาติ

นักไวยากรณ์เพียงแต่มาจัดถ้อยคำเหล่านั้นมาเข้าหมวดเข้าหมู่ได้ ตามกฎเกณฑ์
ที่ตนสร้างขึ้น เมื่อพบบางศัพท์บางคำที่ไม่สามารถจะจัดเข้าหมวดหมู่ได้ ก็หมาย
เหตุไว้ว่า นี่ผิด หรือ วิปัลลัส ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้า)

ข. ต้องการสัมผัส หรือความไพเราะแห่งฉันทลักษณ์ จะเห็นได้จากตัวอย่างข้างบนนั้น
ยตุถ เม นิรโต มโน

สมกุกานํ ตโป สุโข

สุโขโม รโห ปฏิวาตมิว จิตฺโต

ได้เสีย โธ สัมผัสใน ฟังไพเราะกว่า นิรโต มโน ตโป สุโข สุโขโม รโห แม้ว่าอย่าง
หลังนี้จะถูกกฎเกณฑ์ไวยากรณ์ก็ตาม การทิ้งกฎเกณฑ์ไวยากรณ์เพื่อรักษาความอ่อนไหว
ไพเราะแห่งกวีนิพนธ์ หรือทิ้งคำเพื่อรักษาความ กวีทุกยุคทุกสมัยก็ปฏิบัติกัน

ตกมาถึงนักไวยากรณ์ผู้จัดระเบียบภาษา เมื่อเห็นคำที่ท่านใช้อย่างนั้น ไม่สามารถจะ
จัดเข้าในหมวดหมู่ไหนได้ ก็หมายเหตุไว้ว่า วิปัลลัส หรือวิปัลลัส คือผิดหลักไวยากรณ์
ยกถวายโบราณจารย์ไป แต่หามักภาษารุ่นหลังแต่งอย่างนั้น ถ้าแต่งตามนั้น ถือว่าใช้ไม่
ได้ วิปัลลัส นั้น ท่านวางไว้ ๖ ชนิด คือ

๑. ลิงควิปัลลัส ผิดลึงค์ เช่น

ก. เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน วิปฺปสีทฺหนฺติ ปณฺชิตา

บัณฑิตทั้งหลาย ฟังธรรมเช่นนั้นแล้ว ย่อมเลื่อมใส

ข. สิวิปุตฺตานิ จาวุหย.

พูดกับบุตรแห่งสิวิ

คำว่า ธมฺมานิ ปุตฺตานิ ในสองประโยคนี้นี้ จัดเป็นลิงควิปัลลัส เพราะตามกฎไวยากรณ์
ถือว่า สองศัพท์นี้เป็นได้เฉพาะบุรุษลิงค์เท่านั้น

๒. วิภัตติวิปัลลัส ผิดวิภัตติ เช่น

ก. อสกุทฺตา จตุสม ธนฺนุชยาย

เราทั้งหลาย เป็นผู้อันธมณฺชยัไม่เคารพแล้ว

ธนฺนุชยาย เป็นจตุตถวิภัตติ คือ แปลง ส เป็น อาย เมื่อมาใช้กับ อสกุทฺตา
ควรเป็นตติยวิภัตติ คือ ธนฺนุชเยน จึงจะถูกหลักไวยากรณ์

ข. ปุณฺณาย สุคติ ынฺติ จาคาย วิปสํ ธนํ

ท่านทั้งหลาย ถึงสุคติด้วยบุญ ได้ทรัพย์ด้วยจาคะ

บุญญ เป็นปงฺลึงค์ จาค เป็นปงฺลึงค์ ที่มีรูปเป็น บุญญาย จาคายนั้น เป็น
จิตตติและผิตวิภคิตติ ที่ถูกต้องเป็น บุญญเณน จาเคน

วิรมถายสุมนฺโต มม วจนาย

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย จงคเว้นตามคำของข้าพเจ้า

วจน เป็น นปฺสกลิงค์ และที่เป็น วจนาย เป็นจิตตติวิภคิตติ จิงวิปัลลาส ที่ถูก
เป็น วจนโต

๓. วจนวิปัลลาส ผิตวจนะ เช่น

นคา นคฤเคสุ วิรุฬหมานา

อุทกุกเมเมน นเวน สิตตา

วิเวกคามสุส อรณฺณสณฺณิโน

ชนฺเต ภิชฺชโย อุตฺถาสฺส กฺลยตํ

ต้นไม้ในป่า เจริญงอกงามบนจอมเขา ถูกเมฆฝนจากฟากฟ้าตกกรใหม่ ๆ

ย่อมยังความชุ่มชื้นให้เกิดแก่บุคคลผู้ประเสริฐ ผู้ชอบความสงบวิเวก ชอบอยู่ป่า

ในคานานี้ นคา เป็นพหูพจน์ ตัวประธานของประโยค แต่กริยาคือ ชนฺเต เป็นเอกพจน์
ฉะนั้น จึงเป็นวจนวิปัลลาสไป ที่ถูกท่านว่า ชนฺเต ควรเป็นชนฺนติ

๔. กาลวิปัลลาส ผิตกาล เช่น

ก. จพฺพสุตฺตานิ นาม มุคฺคยฺสกุสฺสตุตฺถยฺสกุสฺสกลายยฺสกุสฺสหาเรณฺณยฺสกาทินิ ปสฺตปสฺตมตฺตเตน
ยาเปสฺสติ

พระโฆสีศัคว์ ให้อิศภาพเป็นไป ด้วยอาหารเพียงฟ่ายมือหนึ่ง ๆ แห่งเขี้ยวเขี้ยว
เขี้ยวคำ และเขี้ยวหัว ๆ ไป ตลอด ๖ ปี

ยาเปสฺสติ ตามรูปศัพท์เป็น ภวิสสันติวิภคิตติ (อนาคตกาล) แปลว่า จัก แต่ใน
ที่นี้ท่านว่าเป็นกาลวิปัลลาส เพราะฉะนั้น ให้ถือเหมือนปัจจุบันกาล^๑

ข. กถํ หิ นาม ตฺวํ โมฆปฺปฺริสฺส เอวํ สุวากุขาเต ธมฺมวินเย ปพฺพชิตฺวา น
สกุขิสฺสสฺสิ ยาวชฺชํ ปริบุญฺณํ ปริสุทฺธํ พุทฺทมจฺฉริยํ จริตฺว เ้าคนเปลา่ประไพขันธ์
โฉนเรอบวชในพระธรรมวินัยที่เรากล่าวไว้แล้วเช่นนี้ ยังไม่อาจประพฤติ
พรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ตลอดชีวิตเล่า (วินัยปิฎก)

๑. ปราชญ์ไทยสอนให้แปลเป็นอดีตว่า “แล้ว” แต่ศัพท์นิต ให้แปลเป็นปัจจุบัน

น สกขิสฺส เป็นกาลาติปัตติวิภัตติ (อนาคตกาล) ผิดกาล ในที่นี้ท่านให้แปล เป็นเหมือนปัจจุบันกาล

๕. ปุริสวิภัตตาส ผิดบุรุษ หมายถึงผิดวิภัตติอาขยาต หรือ Person เช่น
 - ก. ปุตุตฺ ฌถ วรท ขำพเจ้าพิง ไ้บุตฺรผู้ให้คุณอันประเสริฐ ตัวอย่างนี้ ประธาน คือ อหฺ อุดมบุรุษ (Third Person) แต่วิภัตติหาบุรุษเป็นปฐมบุรุษ (First Person) ไป จึงเป็นบุรุษวิภัตตาส ที่ถูกต้องควรเป็น ฌถยฺย
 - ข. มา ตฺว ภายิ มหาราช ขำแต่่มหาราช พระองค์อย่างใดกัด้วยเลย ภายิ เป็น อี อัษษัตตนีวิภัตติ (Aorist) ปฐมบุรุษ แต่มาใช้กับ ตฺว ซึ่งเป็น มัธยมบุรุษ (Second Person) จึงผิดบุรุษ ที่ถูกต้องควรเป็น ภายิสฺส
๖. อักษรวิภัตตาส ผิดอักษร เช่น
 - ก. ยถา พลาถโยนิมุหิ น วิชฺชติ ปุโม สทา ในกำเนคนกกระยาง ไม่มีนก กระยางตัวผู้ โยนิ เป็นอดีตติลลิก์ สัตตมวีวิภัตติ ควรเป็น โยนิย แต่ท่านเขียนเป็น โยนิมุหิ เพื่อรักษานันท์ถกษณ์ เครื่องหมายวิภัตติ มุหิ ตามธรรมเนียมเฉพาะปึงลิก์ เมื่อมาใช้กับอดีตติลลิก์ จึงเป็นอักษรวิภัตตาสไป

อาขยาต (Verbs)

ก่อนจะพูดถึงวิวัฒนาการแห่งภาษาบาลีในด้านนี้ ขอประมวลความโดยย่อพอเป็นแนวศึกษาดังต่อไปนี้

อาขยาตบาลี ประกอบด้วย วิภัตติ กาล บท พจน์ บุรุษ วาก บังญัติ เหมือนสันสกฤต วิภัตติ เป็นเครื่องหมายให้รู้ กาล บท พจน์ บุรุษ แบ่งออกเป็น ๘ หมวด น้อยกว่า สันสกฤต (ในสันสกฤตมี ๑๐ หมวด) คือ

๑. วัตตมานา (ส.วรุตมานา ปา.ลฏ) ^๑	= Present
๒. ปัญจมี (ส.ปญฺจมี ปา.โลฏ)	= Imperative
๓. สัตตมี (ส.สปฺตมี ปา.ลิจ)	= Optative or Potential
๔. ปโรกขา (ส.ปโรกฺษา ปา.ลง)	= Perfect

๑. ส. หมายถึง สันสกฤต ปา. หมายถึง ปาณินิ

๕. หิยัตตนิ (ส. หุยตฺตนิ ปา.ลิจฺ) = Imperfect
๖. อัชชัตตนิ (ส. อทุยตฺตนิ ปา.ลฺ) = Aorist
๗. ภวิสสันติ (ส. ภวิษฺยนติ ปา.ลณฺ) = Future
๘. กาลาติปัตติ (ส. ฤริยาติปตฺติ ปา.ลณฺ) = Conditional
๑. วัตตมานา^๑ หรือปัจจุบันกาล แบ่งเป็น ๓ คือ ปัจจุบันกาลแท้ สมเด็จพระมหาสมณฯ ทรงบัญญัติคำแปลว่า “อยู่” ๑ ปัจจุบันกาลอดีต แปลว่า “ยอม” ๑ ปัจจุบันกาลอนาคต แปลว่า “จะ” ๑
๒. ปัญจมี คือ หมวดต้องการ มีเนื้อความเป็น ๓ อย่าง คือ
- ก. ความบังคับ คือ บงการ แปลว่า “จง”
- ข. ความหวัง หรือมุ่งหมายอยากให้เป็นไป แปลว่า “เถิด”
- ค. ความอ่อนวอน หรือขอร้อง แปลว่า “ขอ ... จง”
๓. สัตตมี หรือหมวดความจำนง มีเนื้อความเป็น ๓ อย่าง คือ
- ก. ความขอมตาม ได้แก่กิริยาที่แนะหรือชี้ช่อง แปลว่า “ควร”
- ข. ความกำหนด ได้แก่กิริยาคาดคะเน แปลว่า “พึง”
- ค. ความรำพึงรำพัน แปลว่า “หึง”
๔. หมวดอดีตทั้ง ๓ หมวด มีความหมายต่างกันดังนี้
- ก. อดีตหมวดที่หนึ่ง (ลฺ) หมายถึงเอาอาการที่ลงมือทำไปแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จ
- ข. อดีตหมวดที่สอง (ลฺ) หมายถึงเอาอาการที่ทำแล้วในเวลาที่มีกำหนด
- ค. อดีตหมวดที่สาม (ลฺ) หมายถึงเอาอาการที่ทำแล้วในเวลาไม่มีกำหนด
๕. หมวดอนาคต แบ่งเป็น ๒ คือ
- ก. ภวิสสันติ (ลณฺ) หมายถึงเอาอาการที่จักทำในเวลาไม่มีกำหนด แปลว่า “จัก”
- ข. กาลาติปัตติ (ลณฺ) หมายถึงเอากิริยาที่คาดคะเนไว้ ไม่ได้ลงมือทำจริง ๆ แปลว่า “จัก ... แล้ว”

๑. ในภาษาสันสกฤต กริยาปัจจุบันกาล ถ้ามีนิบาต สม อยู่ท้าย กลายเป็นอดีตไป เช่น วิหติ สม-
อยู่แล้ว กริยาติ สม = กระทำแล้ว ในบาลีไม่ปรากฏโครงสร้างแบบนี้ จะมีเฉพาะกริยาอนาคตที่
นักบาลีประเทศนี้ สอนให้แปลเป็นอดีต (แต่ศัพท์นี้ให้แปลเป็นปัจจุบัน) เช่น น สกฺขิสฺสลิ -
ห่าน ไม่อาจแล้ว ในกรณีเช่นนี้ นักไวยากรณ์ถือว่า เป็นวิปัสสาล ดูตอนว่าด้วยวิปัสสาล

บุรุษมี ๓ คือ ปฐมบุรุษ มัชฌิมบุรุษ อุดมบุรุษ พจน์มี ๒ พจน์ คือ เอกพจน์ พหูพจน์
เหมือนนาม

วิภคตินั้นแบ่งเป็น ๒ บท คือ ปรัสสบท (ปรสุไมบท) อัคตโนบท (อาตุมนบท)

ก. ปรัสสบท แปลว่า บทเพื่อผู้อื่น ใช้เมื่อผลของการกระทำตกแก่ผู้อื่น เช่น กริติ =
เขาทำ (เพื่อผู้อื่น) ขชติ = เขาบูชาขัตติ (เพื่อผู้อื่น)

ข. อัคตโนบท แปลว่า บทเพื่อตน ใช้ประกอบกริยา เมื่อผลของการกระทำตก
แก่ตน เช่น ภูเรเต = เขาทำ (เพื่อตน) ขชเต = เขาบูชาขัตติ (เพื่อตน)

วิภคติทั้ง ๘ หมวด นั้น แบ่งเป็นหมวดละ ๑๒ คือ ประจำปรัสสบท ๖ อัคตโนบท ๖
ดังนี้

๑. วัตตมานา

	ปรัสสบท		อัคตโนบท	
	เอก.	พหู.	เอก.	พหู.
บุรุษ	ติ	อนติ	เต	อนเต
ปฐม	ลี	ถ	เส	วูเห
มัธยม	มิ	ม	เอ	มุเห

๒. ปัญจมี

	ปรัสสบท		อัคตโนบท	
	เอก.	พหู.	เอก.	พหู.
บุรุษ	ตุ	อนตุ	คัม	อนคัม
ปฐม	หิ	ถ	ตุตุ	วโห
มัธยม	มิ	ม	เอ	อามุหเส

๓. ลัตตมี

	ปรัสสบท		อัคตโนบท	
	เอก.	พหู.	เอก.	พหู.
บุรุษ	เอย	เอยย	เอ	เอว
ปฐม	เอยยาสี	เอยยาด	เอโ	เอยยวโ
มัธยม	เอยยามิ	เอยยาม	เอยย	เอยยามเห

๔. ปโรกขา

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
บุรุษ	เอก.	พหู.	เอก.	พหู.
ปฐม	อ	อุ	ตุถ	เร
มรรยม	เอ	ตุถ	ตุโถ	วูโ
อุคม	อ	มูห	อ	มเห

๕. หิยัตตนิ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
บุรุษ	เอก.	พหู.	เอก.	พหู.
ปฐม	อา	อุ	ตุถ	ตุฏ
มรรยม	โอ	ตุถ	เส	วูห
อุคม	อ	มูห	อ	มูหเส

๖. อัชชัตตนิ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
บุรุษ	เอก.	พหู.	เอก.	พหู.
ปฐม	อ	อุ	อา	อุ
มรรยม	โอ	ตุถ	เส	วูห
อุคม	อ	มูหา	อ	มูเห

๗. ภวิสสันติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
บุรุษ	เอก.	พหู.	เอก.	พหู.
ปฐม	สุสติ	สุสนุติ	สุสเด	สุสนุเด
มรรยม	สุสสิ	สุสถ	สุสเส	สุสวเห
อุคม	สุตามิ	สุตาม	สุส	สุตามูเห

๘. กาลาติปัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
บุรุษ	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ปुरु	สุตา	สุตฺต	สุตถ	สุตฺต
มัชฌม	สุเส	สุตถ	สุสเส	สุตฺวเห
อุคม	สุตฺ	สุตฺตามหา	สุตฺ	สุตฺตามุเส

ธาตุ แบ่งเป็น ๘ หมวด (น้อยกว่าสันสกฤต ๒ หมวด) คือ

๑. หมวด ฎ ธาตุ ลง อ เอ ปัจจัย
๒. หมวด รุห ธาตุ ลง อ เอ ปัจจัย และลงนิคหิตอาคมหน้าพยัญชนะที่สุดธาตุด้วย (เช่น รุห > รุห + เอ > รุหเรติ เป็นต้น)
๓. หมวด ทิฏ ธาตุ ลง ย ปัจจัย
๔. หมวด สุ ธาตุ ลง ณ ณา ปัจจัย
๕. หมวด กี ธาตุ ลง นา ปัจจัย
๖. หมวด คหุ ธาตุ ลง ณา ปัจจัย
๗. หมวด ทน ธาตุ ลง โอ ปัจจัย
๘. หมวด จรุ ธาตุ ลง ณ ฌย ปัจจัย

วาก มี ๕ คือ

๑. กัตตุวาก บ่งถึงผู้ทำ เช่น สุตโธ โธทน์ ปจติ = พอครัวหุงข้าว
๒. กรรมวาก บ่งถึงสิ่งที่ถูกเขาทำ เช่น สุตเทน โททโน ปจียเต = ข้าวถูกพอครัวหุง
๓. กาววาก บ่งถึงควมมีความเป็น วากนี้ไม่ค่อยมีใช้นัก เช่น เทน ญยเต = เขาเป็นอยู่ กริยาภาววากต้องมีรูปเป็นปुरुมนุรุษ เอกพจน์อย่างเดียว ส่วนตัวกัตตาจะเป็นบุรุษอื่นก็ได้
๔. เหตุกัตตุวาก บ่งถึงคนหนึ่งใช้อีกคนหนึ่งทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สามิโก สุตโธ โททน์ ปาจาเปติ = นายไขให้พอครัวหุงข้าว
๕. เหตุกรรมวาก บ่งถึงสิ่งที่ถูกคนหนึ่งทำ โดยได้รับคำสั่งจากอีกคนหนึ่ง เช่น สามิเกน สุตเทน โททโน ปาจาปิยเต = ข้าวถูกพอครัวหุงที่ถูกนายสั่งหุง

กัตตุวาก ใช้วิภัติหมวดปรัศสพ กรรมวากใช้หมวดอัตตโนบท ภาววาก ใช้หมวดอัตตโนบทเช่นกัน ตัวอย่าง

โส กมฺมํ กโรติ = เขาทำกรรม (กัตตุ)

เตน กมฺมํ กรียเต = กรรมถูกเขาทำ (กรรม)

เตน ภูยเต = เขาเป็นอยู่ (ภาว)

เหตุกริยา คือ กริยาที่ลงมือจับเหตุกัตตุวาก ในความหมายใช้ให้คนอื่นทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อนำมาใช้กับตนเอง คือสั่งให้ตัวเองทำ กริยาต้องประกอบวิภัติหมวดอัตตโนบท แทนปรัศสพ เช่น คำกริยา "โรห" ให้ขึ้น ตามปกติลงวิภัติหมวดปรัศสพ (เพราะสั่งให้คนอื่นขึ้น) แต่เมื่อมาใช้กับตัวเอง คือให้ตนเองขึ้น ต้องใช้วิภัติหมวดอัตตโนบท เช่น คโห โรหเต ขัณ (ยังตัวเองให้) ขึ้น

ทั้งหมดนี้ กล่าวตามกฎไวยากรณ์ที่ท่านวางไว้ว่า จะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ แต่ภาษาเป็นเหมือนสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ย่อมเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัย กฎเกณฑ์ที่นักไวยากรณ์วางไว้ บางกฎไม่เป็นที่ยอมรับ หรือไม่ถูกใช้เลยก็มี ในวิภัตติอาขยัตทั้ง ๘ หมวดนั้น นับเป็นสิบ ๆ ตัว หรือบางทีทั้งหมดเลยก็มีที่มิได้ใช้จริง ๆ เป็นแต่มีอยู่ตามตำราเท่านั้น ถึงจะพยายามประกอบวิภัตติเหล่านั้นเข้ากับธาตุตัวใดตัวหนึ่ง ก็ย่อมทำได้ แต่ก็คงไม่มีใช้อยู่นั่นเอง

ต่อไปนี้ ขอยกตัวอย่างคำกริยาบางคำ หรือที่ประกอบวิภัตติบางหมวดมาลงไว้เพื่อแสดงให้เห็นว่า รูปคำหรือกฎเกณฑ์ไวยากรณ์อย่างไหนมีที่ใช้มาก หรือเลิกใช้ไปในยุคไหน สมัยไหน เพราะผลแห่งการเปลี่ยนแปลงและระสนิยมของผู้ใช้ภาษา (เฉพาะส่วนที่ควรกล่าวถึง ในทัศนะของผู้เขียนเท่านั้น) ดังต่อไปนี้

๑. อุดมบุรุษ เอกพจน์ ปรัศสพ แทนที่จะลงท้ายด้วย อามิ (ลง มิ วิภัตติ แล้วที่จะสระท้ายคำกริยา เป็น อามิ) แต่ปรากฏเป็น อํ บ่อย ๆ ในภาษาขุร็อกยกรอง เช่น ตสฺสาหํ สนฺติกํ คจฺฉํ = ข้าพเจ้าจะไปยังสำนักของเขา

๒. ในขุร็อกยกรอง มักนิยมวิภัตติหมวดอัตตโนบท (และขุร็อกยกรองประดิษฐ์ก็เลียนแบบบ้างเหมือนกัน แต่การใช้ศัพท์ใช้คำไม่เป็นธรรมชาติ) ไม่ว่าชาตินั้น ๆ จะลงวิภัตติหมวดอัตตโนบทได้หรือไม่ ทั้งนี้อาจเพราะต้องการความสะดวก และไพเราะทางฉันทลักษณ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

รเม	= เรย็นตี	(สังขัตนิบาต)
กุบุเป	= เราโกรธ	(ชาดก)
อนุบุจฺเจส	= ท่านถาม	(วิมานวัตถุ)
ลภเส	= ท่านได้	(ชาดก)
ลภเต	= เขาได้	(เถรคาถา)
โสภเต	= เขวาม	(เถรคาถา)
ภาสเต	= เขาพูด	(สุตตนิบาต)
โรจเต	= มัน (เป็นที่) ชอบใจ	(เถรคาถา)
ณฺพฺพนฺเต	= พวกเขาแขวน (สิ่งของ)	(เถรคาถา)
หณฺณฺนฺเต	= พวกเขาถูกเบียดเบียน	
	ถำบาก	(สุตตนิบาต)

บุกร้อยแก้วไม่ว่าสมัยไหน ไม่นิยมใช้กริยาแบบนี้ เท่าที่พบก็มีแค่ มณฺเฏ = เขาคิด (อรรถกถาชาดก)

๓. อนฺติ วิกตฺติ มีรูปเป็น เร อเร มักมีแค่บุกร้อยกรองเท่านั้น เช่น

โสจเร	แทน โสจฺนฺติ	= พวกเขาโศกเศร้า	(สุตตนิบาต)
ขาหาร	„ ขาทฺนฺติ	= พวกเขาเคี้ยวกิน	(ชาดก)
ชาเยเร	„ ชาเยนฺติ	= พวกเขาเกิด	(สุตตนิบาต)
มียฺเยเร	„ มียฺเยนฺติ	= พวกเขาตาย	(สุตตนิบาต)
ชีเยเร	„ ชียฺนฺติ	= พวกเขาแก่	(ชาดก)

๔. โครงสร้างประโยคแบบหนึ่งของภาษาไวทิกะ เรียกว่า Subjunctive (ปริกัป) ยังหลงเหลืออยู่ในภาษาบาลีบุกร้อยกรอง โครงสร้างประโยคแบบนี้ ประกอบวิกตติเหมือนหมวดปัจจุบัน เป็นแต่ที่ขสมสหลังคำกริยา เช่น ภวถ เป็น ภวถ วิกรสฺสิ เป็น วิกราสฺสิ และให้แปลความหมายเหมือนกริยาหมวดต้องการ (Imperative) หรือ หมวดจำนง (Optative) (หรือจะพูดให้นักบาลีประเทศนี้เข้าใจง่ายก็ว่า คำกริยาที่ประกอบวิกตติหมวดวัดคมนา ให้แปลเหมือนหมวดปณฺจมี หรือสัคคมี ก็ได้) ดังตัวอย่างดังต่อไปนี้

อตุตานํ วิกรหาสิ เอตฺถ = เธอจง (ฟัง) ตีเตยฺนตนฺในเรองนี้ (ชาดก)
(อรรถกถาชาดกแก้เป็น อตุตานเมว กรเหยฺยาสิ)

อาตปิโน สเวคิโน ภวาด^๑ = พวกเธอเอง (ฟัง) มีความเพียร รู้สำนึกตน (ธรรมบท)

อภินิพพุชชียถ = พวกเธอเอง (ฟัง) จดเว้น (สุตตนิบาต)

ต จ ฐมฺมิ ธราถ = พวกเธอเอง (ฟัง) ทรงธรรมนั้นไว้ (สุตตนิบาต)

อธมนสา ภวาด = พวกเธอเอง (ฟัง) มีใจยิ่ง (ใจสูง) (สุตตนิบาต)

ปาปานิ กมฺมานิ วิวชฺชยถ = พวกเธอเอง (ฟัง) จดเว้นกรรมชั่ว (วิมานวัตถุ)

ธมฺมานุโยคณฺจ อธิญฺสหาถ = พวกเธอเอง (ฟัง) ตั้งใจบำเพ็ญธรรมเนื่อง ๆ (วิมานวัตถุ)

Subjunctive หรือปริกัปปมาลา (ส. ปริกัลป -) ที่กล่าวมานี้ เป็นแบบภาษาไวทิกะ ซึ่งมีหลงเหลืออยู่ในภาษาสันสกฤตและภาษาบาลี แต่ปริกัปปมาลาที่แท้จริงในบาลีมักมีนิบาต เจ หรือ สเจ อยู่หน้าประโยค ในความหมายปริกัปป คือการคาดคะเน หรือแบ่งรับแบ่งสู้ เช่น

สเจ กามยาสิ = ถ้าเธอชอบ ... (ขาดก)

จชาสิ เจ = ถ้าเธอสละ ... (ขาดก)

(ส่วนที่ มูลเลอร์ว่า ททาสิ ททาสิ (= ให้) เป็น Subjunctive ด้วยนั้น คงเป็นเพียงการสร้างคำกริยาเลียนแบบสันสกฤตว่า ททาสิ ททาสิ ด้วยในคัมภีร์โมคคัลลานะมีสูตรว่า ธาตุส 'โท = แปลงธา เป็น ท ไ้' คำประเภทนี้มีมาก เช่น นิหิตทณฺโท นิหิตสตุโธ สมฺมาปณฺหิต (๑๔๙)

๕. สำหรับวิกัตติหมวดปัญจมี สตุ วิกัตติ มัชฌมนุรุษ เอกพจน์ อัคคโนบถ มีใช้มากที่สุดในยุคร้อยกรอง และยุคร้อยแก้วสมัยต้น โดยไม่คำนึงว่า ภาษานั้น ๆ จะประกอบวิกัตติหมวดอัคคโนบถได้หรือไม่ อาทิ

อุสสุ	= อง ไ้	(เถรีคาถา)
ภาสสุ	= องกล่าว	(สุตตนิบาต มัชฌิมนิคาय)
ชหสุ	= องละ	(สุตตนิบาต)
ภิกฺขุสสุ	= องขอ	(เถรีคาถา)

๑. คำนี้อาจลง ถ สัตตมวิกัตติ พหุพจน์ ก็ได้ ที่มีจะเป็น อ เพราะอำนาจฉันทลักษณ์ ต้องการรูปที่ ๖ ถ้าเช่นนั้น ก็มีไ้

ลิขสุสุ	= จงศึกษา	(อังคุตรนิกาย)
ปิริสุปัสสุ	= จงเข้าใจ, บวงสรวง	(มัชฌิมนิกาย)
นิวัตตสุสุ	= จงกลับ	(วินัยปิฎก)
ปาตุภาวสุสุ	= จงปรากฏ	(มิลินทปัญห)

๖. เป็นที่น่าสังเกตว่า วิภคติหมวดสัคคมี ที่ลงท้ายด้วยเสียง เอ มีใช้ทั้งปฐมบุรุษ มัธยมบุรุษ และอุดมบุรุษ เอกพจน์ ในสัททนีติ ดังสูตรไว้ว่า สพุพา เหยยา เสุยา เมยุยาน-เม สพุพาหิ ธาตุหิ เอยุยาสิ เอยุยามิ เอยุช อิจฺเจตาส วิภคตินิ เอตฺต โหติ แปลง่าย ๆ ว่า ให้ ดบ ยุยาสิ ยุยามิ ยุช ที่ เอยุยาสิ เอยุยามิ เอยุช เหลือไว้แต่ เอ แล้วท่านยกตัวอย่างดังนี้

โส ปุริโส กร	= บุรุษนั้นพึงทำ	(ปฐม)
ตุวํ ปุณฺณ กร	= ท่านพึงทำบุญ	(มัธยม)
อหํ กร	= เราพึงทำ	(อุดม)

สูตรไวยาकरण์ท่านวางกันทีหลัง เพื่อจัดภาษาให้เข้าหมวดเข้าหมู่ ความจริง ในสมัยก่อนท่านคงไม่คำนึงถึงกฎเกณฑ์อะไรนัก คงใช้ไปตามที่เห็นว่าเหมาะสมและไพเราะเสียงลงท้ายด้วย เอ ทั้ง ๓ บุรุษนี้ มีมาก่อนกฎเกณฑ์ไวยาकरण์แล้วตั้งแต่บุกร้อยกรอง โดยเฉพาะปฐมบุรุษ และมัธยมบุรุษ เคยเห็นผ่านคาอยู่บ่อย ๆ อาทิ

อุดม.	ปสุเส	= ข้าพเจ้าพึงเห็น	(ชาดก)
	สุณ	= ข้าพเจ้าพึงฟัง	(ชาดก)
	สัวเส	= ข้าพเจ้าพึงอยู่ร่วม	(ชาดก)
	อานเ	= ข้าพเจ้าพื้งนำมา	(ชาดก)
	ชีเว	= ข้าพเจ้าพื้งเป็นอยู่	(สุตตนิบาต)
ปฐม.	อิจฺเจ	= เขาพื้งปรารธนา	(เถรคาถา)
	หน	= เขาพื้งฆ่า	(สุตตนิบาต)
	มาตเ	= เขาพื้งสั่งให้ฆ่า	(ธรรมบท)
	ภเช	= เขาพื้งคบ	(ธรรมบท)

รูปกริยาแบบนี้ เป็นลักษณะเฉพาะของภาษาบาลียุคกลางหรือร้อยกรอง ตกลงมาถึงบุกร้อยแก้วสมัยคัน และสมัยหลัง ท่านพยายามหลีกเลี่ยงการสร้างคำแบบนี้ คงเกรงจะสับสน ขาดแก่การจำความแตกต่าง ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อภาษาคำดาเป็น ภเช อุทพุพเพ ภาษา

ร้อยแก้วจะอธิบายความเป็น ภาษยฺย อุตพุพเพยฺย ดังนี้เป็นต้น

๗. ธาตุบางหมวด ประกอบกริยาได้สองรูป เช่น โจเรติ โจรยติ จินฺเตติ จินฺตยติ ลกฺขเติ ลกฺขยติ (ดังที่นักไวยากรณ์ประเทศนี้ เรียกว่า สกฺยจยต่างกัน) ทั้งสองรูปนี้ มีใช้มากพอ ๆ กันในยุคร้อยกรอง แต่เข้าใจว่ารูปเต็ม (Uncontracted forms) เป็นโครงสร้างที่เก่ากว่า ในยุคถัดมามักนิยมใช้แบบย่อ (Contracted forms) กันเป็นพื้น จะขอนำรูปกริยาทั้งสองแบบมาลงไว้ ดังต่อไปนี้

รูปกริยาแบบเก่า

วัตตมานา

อุดม. เอก.	สวามิ	= เราจะประกาศ	(สุตตนิบาต)
	อามนฺตยามิ	= เราจะเตือน	(ทีฆนิกาย)
	ปตฺถเย	= เราปรารภนา	(เถรีคาถา)
มัธยม. ๑๐ก.	ปตฺถยลล	= ท่านปรารภนา	(สุตตนิบาต)
	มกฺคยลล	= ท่านแสวงหา	(เถรีคาถา)
ปฐม. เอก.	ปตฺถยติ	= เขาปรารภนา	(สุตตนิบาต)
	การยเต	= เขาให้กระทำ	(ชาดก)
อุดม. พหุ.	จปยาม	= พวกเราตั้งไว้, ดำรงอยู่	(ทีฆนิกาย)
มัธยม. พหุ.	ภมยถ	= พวกท่านหมุ่น	(สุตตนิบาต)
ปฐม. พหุ.	ทตฺสยฺนฺติ	= พวกเขาปรากฏ, แสดง	(ธรรมบท)
	วาทยฺนฺติ	= พวกเขาให้กล่าว, บรรเลง	(สุตตนิบาต)
	รมยฺนฺติ	= พวกเขารินดี, รื่นรมย์	(เถรีคาถา)

ปัญจมี

มัธยม. เอก.	สวาย	= ท่านจงประกาศ	(ชาดก)
	นินฺยาทยาหิ	= ท่านจงมอบให้	(เถรีคาถา)
	ปวิพฺพชยตฺต	= ท่านจงละเว้น	(วิมานวัตถุ)
มัธยม. พหุ.	กปฺปยวโ	= พวกท่านจงดำริ, ตระ-	
		เตรียม	(สุตตนิบาต)

สัตตมมี

อุดม. เอก.	โปโปเถยย	= เราพึงเขียนดี	(ชาดก)
ปฐม. เอก.	ปูชเย	= เขาพึงบูชา	(ธรรมบท)
	การเย	= เขาพึงให้กระทำ	(มิลินทปัญหา)
	ปสุสเย	= เขาพึงเห็น	(สุตตนิบาต)
	กถเยยฺย	= เขาพึงกล่าว	(สุตตนิบาต)
อุดม. พหุ.	สาธเยมเส	= พวกเราพึงให้สำเร็จ	(ชาดก)

รูปกริยาแบบใหม่

วัตตมานา

อุดม. เอก.	กเถมิ	= เรากล่าว	(ปรมัตถทีปนี)
มัธยม. เอก.	กเถสิ	= ท่านกล่าว	(อรรถกถาชาดก)
ปฐม. เอก.	กเถติ	= เขากล่าว	(อรรถกถาชาดก)
	ทสุเสติ	= เขาแสดง	(อรรถกถาชาดก)
อุดม. พหุ.	ปเวเทม	= พวกเราแจ้งให้ทราบ	(มัชฌิมนิกาย)
	นิสาเมม	= พวกเราตั้งใจ สงบใจ	(วินัยปิฎก)
มัธยม. พหุ.	โสภเถ	= พวกท่านงาม	(อรรถกถาธรรม- บท)
ปฐม. พหุ.	คเณนฺติ	= พวกเขานับ	(สุตตนิบาต)
	ปญฺญาเปณฺติ	= พวกเขาบัญญัติ	(ทีฆนิกาย)
	ปูเชนฺติ	= พวกเขาบูชา	(ทีฆนิกาย)
	กเถนฺติ	= พวกเขากล่าว	(อรรถกถาชาดก)

ปัญจมี

มัธยม. เอก	การเหิ	= ท่านจงให้ทำ	(ชาดก)
	กเถหิ	= ท่านจงกล่าว	(อรรถกถาชาดก)
ปฐม. เอก.	เทเสตุ	= เขาจงแสดง	(มัชฌิมนิกาย)
	ธารेतฺตุ	= เขาจงทรงไว้	(วิมานวัตถุ)

สัตว์ตม	มัธยม. พหู. ภาวเณ	= พวกท่านจงบำเพ็ญ	(เถรคาถา)
	ปลด	= พวกท่านจงหนีไป	(วิมานวัตถุ)
	ปฐม. พหู. อาคเมนตุ	= พวกเขาสองคอย	(สุตตนิบาต)
	ปาเลนตุ	= พวกเขารักษา	(อรรถกถาชาดก)
	อุดม. เอก. มนุเตยฺย	= เราพึงปรึกษา	(สุตตนิบาต)
	มัธยม. เอก. อารโจะยาสี	= ท่านพึงบอก	(มัชฌิมนิกาย)
	ธเรยฺยาสี	= ท่านพึงทรงจำ	(มิลินทปัญหา)
	ปฐม. เอก. ขาเลยฺย	= มันพึงสว่างไสว	(มัชฌิมนิกาย)
	ทสฺเสยฺย	= เขาพึงแสดง	(มิลินทปัญหา)
	อุดม. พหู. สเวเชยฺยาม	= พวกเราพึงสลดใจ	(สุตตนิบาต)
	สาธะยฺยาม	= พวกเราพึงให้สำเร็จ	(อรรถกถาชาดก)
	มัธยม. พหู. ปาเสยฺยาด	= พวกท่านพึงสวด	(อรรถกถา- ธรรมบท)
	ภเถยฺยาด	= พวกท่านพึงกล่าว	(อุทาน)
	ปฐม. พหู. วาเจยฺย	= พวกเขาพึงบอก พูด	(ทีฆนิกาย)
	ตาเสยฺย	= พวกเขาพึงหว่านถั่ว	(มิลินทปัญหา)

๔. หมวดปโรกขา (Perfect) ดูเหมือนจะมีแต่ในกฎไวยากรณ์ ไม่มีที่ใช้จริง ๆ ไม่ว่ายุคไหนสมัยไหน เท่าที่พบก็มีแต่ อาห = กล่าวแล้ว (เอก.) กับ อาหุ (พหู.) เท่านั้น (ส่วนอาหสู ที่ใช้เป็นพหูพจน์นั้น เป็นคำสร้างขึ้นใหม่ ในยุคหลัง ๆ)

๕. หมวดหิยัตตนิ (Imperfect) กับ อัชัตตนิ (Aorist) นั้นปนกันยุ่งไปหมด จนกลายเป็นกาล (Tense) เดียว แต่ก็ได้ความว่า อัชัตตนิมีใช้มากกว่าหิยัตตนิ และจัดเป็นอดีตที่แท้จริงของบาลี อ อาคม หน้ากริยานั้น บางทีก็คงไว้ บางทีก็ลบทิ้ง มีนักปราชญ์บางท่านตั้งข้อสังเกตไว้ ดังนี้

ก. เมื่อธาตุคำกริยามีตัวเดียว มักคง อ อาคมไว้ เช่น อคา อท อุปฺปจฺจคา (อุป+อติ+อ+คา)

ข. ถ้าคำกริยามีสามอักษร คง อ อาคมไว้ เช่น อทสฺสาตี อุปฺปจฺจิสฺสุ

ก. หมวด S Aorist คือธาตุที่ต้องเพิ่ม ส อาคมมาข้างหลังก่อนลงวิภัติ กง อ อาคมไว้ เช่น อกาสิ อทาสิ อโหลสิ

ที่ว่ามานี้ หาใช่กฎที่จะพึงยึดถือตายตัวไม่ เพราะการคง หรือ คัด อ อาคมหน้าธาตุ เป็นไปตามใจชอบของผู้ใช้ภาษา และดูเหมือนส่วนมากในยุคร้อยกรองมักเอา อ อาคมไว้ แต่ยุคร้อยแก้ว ท่านมักคัด อ ทั้ง เช่น เทเสสุ กณียสุ ภินุทิ ลภี ถ้าจะถือว่ายุคร้อยกรองกับ ยุคร้อยแก้วต่างกันตรงนี้ ก็เห็นจะได้

ทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นการวิวัฒนาการ หรือเปลี่ยนแปลงของภาษาบาลีในยุคนั้น ๆ ใน ด้านอาขยาต หรือรูปกริยาเพียงอย่างเดียว ส่วนในด้านความหมายของศัพท์ต่าง ๆ นั้น มีกว้างขวางมากมาย ขากที่จะประมวลมาได้หมด (สมควรเขียนไว้อีกต่างหาก) ดังที่เราารู้อยู่แล้ว ภาษาบาลีเป็นภาษาผสม ได้รับอิทธิพลจากภาษาถิ่นอื่น ๆ หลาย ภาษา คำศัพท์ที่ใช้จึงมีทั้งคำบาลีแท้และบาลีเทียม และความหมายของคำก็ออกหรือหด แล้วแต่กาลสมัยและความนิยมของผู้ใช้ ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างมาให้ดูพอสังเขป

๑. อาสว เดิมหมายถึงสิ่งที่หมักดองนาน ๆ ทั่วไป แล้วขยายมาเรียกสภาพ ของจิตใจหมักหมมเช่นนั้น ในยุคหลัง คำนี้กลายเป็นศัพท์เฉพาะ เรียก อาสวะ ๓ หรือ ๔ ชนิด คือ กาม ภพ ทิฐิ อวิชชา
๒. อุปธิ หมายถึงวัตถุสิ่งของธรรมดา ระยะเวลาใช้หมายถึงความยึดมั่นถือมั่นใน วัตถุสิ่งของเหล่านั้น แบ่งออกเป็น อุปธิ ๑๐ ชนิด คือ กิเลส กรรม ทุจจิต อาหาร ปฏิจะ กาม ทิฐิ สีสพรต อัตวาท
๓. อุปาทาน หมายถึงเอาการยึดถือทั่ว ๆ ไป ภายหลังมาแยกประเภทออกเป็นความ ยึดมั่น ๔ แขนง คือ กาม ทิฐิ สีสพรต อัตวาท
๔. โธม เดิมหมายถึงเพียงกิเลสทั่ว ๆ ไป ต่อมาความหมายได้ขยายกว้างไกลไป เรือใบ ในอังคุตตรนิกายพูดถึง กาโมฆ ในสุตตนิบาต พูดถึงโธม ในความหมาย ของ เศร ในสุตตนิบาตเหมือนกัน แบ่งโธมเป็น ๔ โธมา (พหูพจน์) เป็นศัพท์ เฉพาะ หมายถึงเอาอาสวะ ๔ ชนิด เหมือนในข้อ ๑
๕. ปุริส คำนี้เป็นศัพท์ดั้งเดิมของอุปนิษัต (ปุรุษ หรือ ปุรุช) บาลีขี้นเอามาใช้ ใน ความหมายที่แคบกว่าเดิม และส่วนมากในภาษาร้อยกรอง ใช้รูปย่อเป็น โปส (ปุรุช > ปุสสุ > โปสสุ > โปส) แต่ในยุคร้อยแก้วหันมาใช้ ปุคฺคฺล แทน

- เช่น ในธรรมสังคณีเป็นต้น คงเพื่อให้แตกต่างจาก ปุรุช หรือ ปุรุช ของอุปนิษัท
๖. กิลีส เป็นคำใหม่ มีใช้พุ่มเพื่อยเฉพาะบุคร้อยแก้ว เช่น กิลีสกุชย กิลีสาวรณ กิลีสปทาน กิลีสปุณช ความหมายต่างจาก อุปกิลีส ซึ่งเชื่อว่าเป็นศัพท์ที่เก่าแก่กว่า
๗. ขนฺธ เดิมพูดถึงธรรมชั้นที่ ๓ คล้าย ๆ กับ สกนฺธ ๓ ในอุปนิษัท แล้วต่อมาเพิ่ม อีกหนึ่งเป็น ๔ (ศีล สมาริ ปัญญา วิมุตติ) ต่อมากำนี้นำนามาใช้เป็นศัพท์เฉพาะเรียกอุปาทานชั้นที่ ๕ ชนิด
๘. ตณฺหา เป็นศัพท์เฉพาะทางศาสนา ไม่ใช่ในทางปรัชญา หรือจิตวิทยา ส่วนมากมีใช้ในภาษาร้อยกรอง บุคต่อมาดูเหมือนจะใช้ โสภ มฺแทน
๙. ทณฺหา ในความหมายความทารุณโหดร้าย การเบียดเบียน เป็นศัพท์ที่เก่าแก่และมีใช้มากในบุคคาถา เป็นศัพท์เฉพาะเหมือนกับในศาสนาเซน ทั้งในด้านสะกด การันต์และความหมาย
๑๐. ทิฏฺฐิ เดิมหมายเอาความเห็นธรรมดา ระยะเวลาหลังความหมายถูกจำกัดเป็นความเห็นผิด หรือความเห็นนอกศาสนา
๑๑. อภิณฺญา หมายเอาความรู้แจ้งทั่วไป ต่อมาความหมายได้ขยายออกมาเรียกความรู้พิเศษ หรืออานุภาพพิเศษ ๖ ชนิด คืออิทธิฤทธิ์ หูทิพย์ กำหนดใจผู้อื่นได้ ตาทิพย์ ระลึกชาติหนหลังได้ รู้ทำอาสวะให้สิ้นไปได้
๑๒. อภิธมฺม ความหมายดั้งเดิมคือ เรื่องเกี่ยวกับพระธรรม ซึ่งตรงข้ามกับ เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย มิได้บ่งถึง ความยิ่ง หรือ พิเศษ แต่ประการใด ในบุคหลังนำเอากำนี้นมาใช้ในความหมาย "ธรรมอันยิ่งยวด" หรือ "ปรมัตถธรรม"
๑๓. อมต เป็นศัพท์เฉพาะ ใช้มากในบุคร้อยกรอง หมายถึงนิพพาน แต่ในบุคร้อยแก้วนิยมใช้ นิพฺพาน ซึ่งเป็นศัพท์เก่าแก่พอ ๆ กัน
๑๔. อนาคามิ เดิมคำนี้ ใช้แสดงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ๓ คน (อรหันต์ ปุณฺณ อนาคามิ) ส่วนใครละสังโยชน์หยาบละเอียด มากน้อยเพียงใด เพิ่งจะมาแบ่งกันทีหลัง และศัพท์เฉพาะเช่น อันตรปารินิพพายี อุปหัจจปารินิพพายี สสังขารปารินิพพายี อุทธังโสโต อกนิฏฺฐคามิ เป็นศัพท์จำแนกความแตกต่างของอนาคามิในภายหลัง

สรุปความว่า ภาษาบาลียุคแรก ๆ ก็คงมีกฎเกณฑ์และลักษณะพิเศษเฉพาะตนอยู่ ต่อมา กฎเกณฑ์บางอย่างได้เลิกละทิ้ง มีอย่างใหม่เข้ามาแทน เพราะผู้ใช้ภาษาในยุคหลัง ๆ มักได้รับอิทธิพลจากสันสกฤต จะเห็นได้จากโครงสร้างประโยค โดยเฉพาะรูปศัพท์บาลีปนสันสกฤต (Sanskritized Pali) ยิ่งนักไวยากรณ์ด้วยแล้ว บางท่านถึงกับเอากฎเกณฑ์บางอย่างของสันสกฤตมาใช้ เช่น โมคคัลลานะ ขอมรับสระ ไอ เอา ของสันสกฤตมาใช้ในบาลี และผู้แต่งพจนานุกรมเอาอย่าง อมรโกษ เป็นต้น วิกัตติอาชยาด หมวดอิตฺตโนบทเลิกละทิ้งไปเกือบหมดสิ้น หันมาใช้ปรัสสทแทน ทั้งที่ธาตุบางหมวดประกอบวิกัตติหมวดปรัสสทไม่ได้ กริยาภิกตํ มีใช้มากขึ้น โดยเฉพาะการสร้างประโยคยาว ๆ โดยใช้กริยาภิกตํ (Past Participles) แทนกริยาคุมพากย์ (Finite Verbs) มีมากในยุคหลัง วิกัตติหมวดหิยัตตนิ (Imperfect) กับหมวดอชฺชัตตนิ (Aorist) ปนเปกกันจนกลายเป็นกาล (Tense) เดียวโดยอัตโนมัติ ส่วนหมวดปโรชฺชา (Perfect) นั้นแทบไม่มีใช้เลย เนื่องจากบาลีไม่มีรากหมวด Root Class อย่างในภาษาไวทิกะ หรือภาษาสันสกฤต ที่ประกอบกริยาโดยเติมวิกัตติอาชยาดลงที่รากศัพท์ (Athamatic Stems) เมื่อรากศัพท์เหล่านี้ถูกนำมาใช้ในภาษาบาลี จึงเติม อ ที่รากก่อนลงวิกัตติอาชยาด (Thamatic Stems) เช่น ลิทฺ ชาติ = (เลีย) ภาษาไวทิกะเป็น เลธิ ลิหนติ (Ledhi Lihanti) ภาษาบาลีเป็น เลหติ เลหนติ (Leh-a-ti-Leh-a-nti) นั้นนับเป็นวิวัฒนาการแห่งภาษาบาลีอย่างหนึ่ง ปรีกัปปมาลาหรือ Subjunctive Mood อย่างภาษาไวทิกะ มีใช้อยู่ประปรายในภาษาบาลียุคร้อยกรอง ความสับสนเรื่องลิงค์ของคำนาม เริ่มมีมาตั้งแต่ยุคร้อยกรอง และมากขึ้นในยุคต่อมาโดยเฉพาะปึงลิงค์กับอิตฺตลึงค์ จนนักไวยากรณ์รุ่นหลังต้องบัญญัติใหม่ว่า ศัพท์เหล่านี้เป็นได้ทั้งสองลิงค์เพื่อตัดความยุ่งยาก คำศัพท์บาลีส่วนมากยืมมาจากภาษาไวทิกะ แต่ก็แสดงให้เห็นร่องรอยแห่งวิวัฒนาการด้านความหมายและการผสมสร้างคำใหม่ ๆ คำใหม่ ๆ ที่นักบาลีสร้างขึ้น ภาษาสมัยใหม่ นำเอามาใช้ในความหมายอย่างเดียวกันก็มี เช่น กทฺฐติ = สภา ฐ (สันสกฤต-กฐติ) ภาษาปัญจาบีเป็น กทฺฐ ภาษาฮินดีเป็น กรุเห เป็นต้น

อิทธิพลภาษาบาลีต่อภาษาไทย

เคยมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า ประเทศไทยนับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท มีคัมภีร์จารึกพระพุทธวจนะเป็นภาษาบาลี ทั้งภิกษุสงฆ์ผู้ศรัทธาทายาท ก็เล่าเรียนภาษาบาลีมีความรู้แตกฉาน แปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทย สั่งสอนประชาชนประเทศนี้มาเป็นเวลา

นาน โฉนภาษาบาลีไม่มีอิทธิพลต่อภาษาไทยมากเท่าที่ควร เมื่อเทียบกับภาษาสันสกฤตซึ่งไม่ค่อยมีใครรู้จักเท่าใดนัก แต่คำศัพท์ภาษาไทยส่วนมากยืมมาจากภาษาสันสกฤตแทบทั้งนั้น จะสังเกตได้จากชื่อ สกุล ของบุคคลต่าง ๆ เช่น

กิตฺติธร์ ปราโมข ไทยปนบาลีและสันสกฤต (กิตฺ = ไทย กิตฺติธร์ = สันสกฤต ปราโมข = สันสกฤตปนบาลี)

ถนอม กิตติขจร ไทยปนบาลี (ถนอม = ไทย กิตติขจร = บาลี)

ประภาส จารุเสถียร บาลีปนสันสกฤต (ประภาส เสถียร = สันสกฤต จารุ = บาลี และสันสกฤต)

พจน์ สารสิน ไทยปนบาลีและสันสกฤต (พจน์ = สันสกฤต สาร = บาลีและสันสกฤต สิน = ไทย)

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ สันสกฤตล้วน

แม้จนชื่อสถานที่ บริษัทห้างร้าน ถ้าสังเกต จะเห็นว่า น้อยนักจะเป็นคำศัพท์บาลี ทั้ง ๆ ที่ผู้ตั้งชื่อ (โดยมากพระภิกษุ) บางที่ไม่ได้ร่ำเรียนภาษาสันสกฤตด้วยซ้ำ แต่เวลาคิดชื่อกลับใช้คำศัพท์สันสกฤต ยิ่งเวลาแปลบาลีเป็นไทยด้วยแล้ว คำแปลส่วนมากยังคงเป็นคำศัพท์สันสกฤตอยู่ตามความเคยชิน เช่น

สตุถา	แปลว่า	พระศาสดา
มหาปุริส	แปลว่า	พระมหาบุรุษ
อุปนิสา	แปลว่า	คัมภีร์อุปัชฌ์
ภิกขุปริสา	แปลว่า	ภิกษุบริษัท
สฤต	แปลว่า	สวรรค์
เขม	แปลว่า	เกษม
สตุตุ	แปลว่า	ศัตถุ
สุตุต	แปลว่า	สุตร
สิกุขา	แปลว่า	ศึกษา
โสตุถิ	แปลว่า	สวัสดิ์
ปณณ	แปลว่า	ปราชญ์
เปต	แปลว่า	เปรต

ปุตต	แปลว่า	บุตร
โกธ	แปลว่า	โกรธ
กปฺปรุกข	แปลว่า	กัลปพฤกษ์
ขตุติย	แปลว่า	กษัตริย์
อาณา	แปลว่า	อาชญา
อิทุริ	แปลว่า	ฤทธิ์
กิตฺติ	แปลว่า	เกียรติ

แม้จะไม่แปล เขียนศัพท์เฉย ๆ ยังต้องเขียนแบบสันสกฤตเช่น ศาสนา ศากย-บุตร พระศรีอารย ธรรมจักร ศรีทธา สัต พต พรหมจรรย์ ศิลปศาสตร์ เทสนา ไม่เขียน ศาสน ศากยปุตตะ ลีวริยะ รัมมจักกะ ลัทธา สัต วัด พรหมจริยะ ลิปปลัตตะ เทสนา ดังนี้ เป็นต้น การที่เมืองไทยมิใช่เมืองพุทธฝ่ายอุดรนิคาย ในวงการคณะสงฆ์ก็ได้สนับสนุนการเรียนภาษาสันสกฤตอย่างจริงจัง แต่คำศัพท์สูง ๆ ในทางศาสนา และวรรณคดีไทย จนชั้นชื่อนุคคลและสถานที่มีคำสันสกฤตปนอยู่มาก เช่นนั้นนับว่าน้อยศรัทธา บางท่านให้เหตุผลว่าเป็นเช่นนั้น เพราะคำสันสกฤตออกเสียงง่าย มีเสียงกล้ำ เหมาะแก่ลิ้นไทย ๆ ฟังไพเราะดีอย่าง ประภาส เสนาะกว่า ปภาส ธรรมศาสตร์ ดีกว่า รัมมสัทธ คิกฤทธิ เพราะกว่า คิกอิทธิ เป็นต้น เมื่อมีผู้มาขอให้ตั้งชื่อให้บุตรหลาน ผู้เขียนเคยตั้งทั้งชื่อบาลีและสันสกฤต และแม้คำเดียวกันก็สะกดการันต์ไว้สองแบบให้เขาเลือก บาลีแบบหนึ่ง สันสกฤตแบบหนึ่ง ปรากฏว่าเขาเลือกเอาคำสันสกฤตมากกว่าคำบาลี เมื่อถามเหตุผลก็บอกง่าย ๆ ว่า ฟังเพราะดี เวลาเขียนก็ดูดีกว่า สวยกว่า เพียงแค่นี้ไม่น่าจะเป็นเหตุผลเพียงพอ ก็เมื่อภาษาสันสกฤตมิได้รับการศึกษาถ่ายทอดกันมาอย่างแพร่หลายเช่นบาลี แต่เหตุไรเล่าจึงมีอิทธิพลต่อภาษาไทยอย่างเหลือล้นเช่นนี้? หรือว่าภาษาสันสกฤต ได้ฝังรากแก้วลงในภาษาไทยตั้งแต่เมื่อไร?

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนากล่าวว่า^๑ พระพุทธศาสนาแรกเข้ามาสู่เมืองไทยเป็นลัทธิเถรวาท แต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระธรรมทูตไปประกาศศาสนายังประเทศต่าง ๆ พระโศณะกับพระอุตตระ ได้มายังสุวรรณภูมิ เมืองทวารวดี (นครปฐม ปัจจุบัน

๑. ข้อความเหล่านี้ กล่าวตามความในตำนานพุทธเจดีย์สยาม พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำราวงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๖๔

นี้) มีหลักฐานปรากฏ เช่น คิดทำเป็นรูปธรรมจักร อย่างที่ชาวอินเดียนิยมสร้างกันก่อนสมัยมีพระพุทธรูป กับคาถาหัวใจพุทธศาสนา จารึกเป็นภาษามครหรือบาลีว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภา เตสํ เหตุ ตถาคโต (อาห)
 เตสญฺช โย นิโรธो จ เอวํวาทิ มหาสมโณ

สิ่งที่เกิดจากเหตุ พระตถาคตตรัสเหตุกับความดับเหตุของสิ่งนั้น
 พระมหาสมณะตรัสเพียงเท่านั้น

ต่อมา เมื่อพุทธศาสนาลัทธิมหายานแพร่หลายในอินเดีย พวกอินเดียก็นำลัทธิมหายานมาสอนยังประเทศต่าง ๆ ดังที่เคยมา ครั้นนี้ได้มายังเกาะสุมาตรา เกาะชวา แล้วแพร่ไปถึงประเทศกัมพูชา ครั้นตกราว พ.ศ. ๑๓๐๐ กษัตริย์ผู้ปกครองกรุงศรีวิชัย ในเกาะสุมาตราองค์หนึ่ง มีอำนาจมาก แผ่อำนาจเขามาถึงแหลมมลายู ในราว พ.ศ. ๑๔๕๐ กษัตริย์เชื้อวงศ์ศรีวิชัยองค์หนึ่ง ขึ้นมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ไปครองเมืองลพบุรี แล้วราชบุตรของกษัตริย์นั้นได้ไปครองประเทศกัมพูชา เป็นเหตุให้สยามประเทศกับประเทศกัมพูชารวมอยู่ในอำนาจราชวงศ์เดียวกันมาช้านาน ศาสนาแบบกัมพูชา รวมทั้งวิชาต่าง ๆ ได้แผ่มาถึงประเทศสยามแต่บัดนั้น กษัตริย์ราชวงศ์กัมพูชาบางองค์ก็เลื่อมใสศาสนาพราหมณ์ บางองค์ก็นับถือทั้งพุทธทั้งพราหมณ์ ขนบธรรมเนียมประเพณีพราหมณ์จึงปนมากับพุทธศาสนาแต่ครั้งนั้น ยุคนั้นเป็นยุคที่พุทธศาสนาลัทธิมหายานเจริญรุ่งเรืองมาก ประเทศสยามจึงได้เปลี่ยนมาใช้ภาษาสันสกฤตจารึกพระพุทธรูปแทนภาษามคร เมื่อครั้งพระเจ้าอโนรธามังช่อ (อนุรุธมหาราช) แห่งพุกามเรืองอำนาจ ได้แผ่อำนาจเข้ามายังประเทศลานนา ลงมาถึงเมืองลพบุรี และนำเอาพระพุทธศาสนาแบบพุกามมาเผยแพร่ด้วยนั้น ก็ปรากฏเจริญแพร่หลายเฉพาะในแถบเหนือ ซึ่งอยู่ใกล้ไปมาสะดวก แต่ทางใต้ คือเมืองลพบุรี ราชวงศ์กัมพูชาก็ยังคงฝังรากมั่นคงอยู่ ระหว่างนี้ชนชาติไทยได้อพยพลงมาสู่ประเทศสยาม คงขอให้พวกขอมปกครองเป็นประเทศราชขึ้นกับพุกาม ลัทธิมหายานที่นับถือกันมาตั้งแต่เมื่อล่วงสมัยอนุรุธมหาราช อำนาจเมืองพุกามเสื่อมลง พวกไทยมีอำนาจขึ้นในประเทศสยาม แผ่อำนาจเขามาถึงสุโขทัย ซึ่งพวกขอมได้ขึ้นไปตั้งอยู่ช้านาน ชาติไทยเป็นชาติที่รู้จักผสมผสาน แก้ไขดัดแปลงขนบธรรมเนียมบางอย่างของพวกขอมภายใต้ปกครอง ที่ตนเห็นว่ามีประโยชน์ก็ได้รับเอามาแก้ไขดัดแปลงให้เป็นของตน รวมถึงการใช้อักษรขอม และภาษาสันสกฤตจารึกพระคัมภีร์ศาสนาก็คงปฏิบัติกันมาแต่สมัยนั้น ต่อมาลัทธิเด-

ภาพแบบลังกาหรือนิยายลังกาวงศ์ ได้มาเจริญรุ่งเรืองในประเทศนี้ ลัทธินิกายานที่นับถือกันมาช้านานก็ค่อย ๆ เสื่อมสูญ พระสงฆ์ได้เปลี่ยนมาใช้ภาษามคธแบบลังกาแทนภาษาสันสกฤต เข้าใจว่าการเปลี่ยนดังกล่าวนี้ คงต้องใช้เวลาไม่น้อย

ภาษาสันสกฤตเป็น “ภาษาศาสนา” ก่อนที่ลังกาจะเข้ามาช้านาน จะให้หายไถ่ไปง่าย ๆ นั้น คงเป็นไปได้ยาก ย่อมจักต้องมีอิทธิพลหลงเหลืออยู่ต่อภาษาไทยเป็นธรรมดา จะเห็นได้จากพิธีบรรพชาอุปสมบทกุลบุตร เมื่อให้ใครสวดมนต์แบบมคธ (พุทฺธํ สรณํ คจฺจามิ) แล้ว ยังต้องให้แบบสันสกฤต (พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺจามิ) อีก ผู้เขียนยังทันบรรพชาแบบนี้ เพิ่งจะมายกเลิกเมื่อไม่กี่ปีมานี้เอง นี่แสดงให้เห็นว่า ภาษาสันสกฤตนั้น ถึงแม้บัดนี้จะไม่มีการเรียนมีสอนกันอย่างจริงจัง รากฐานที่เคยตั้งมั่นแล้วในคัมภีร์ศาสนาและวรรณคดีไทยสมัยก่อนโน้น ยังคงเหลืออยู่และถูกนำมาใช้ โดยที่ผู้ใช้เองบางทีก็ไม่ว่าว่าเป็นภาษาสันสกฤต ภาษาสันสกฤตได้ถูกหล่อหลอมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับภาษาไทยจนยากที่จะแยกได้ เพราะฉะนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่คำศัพท์สันสกฤตมีปรากฏอยู่ในภาษาไทยมากกว่าภาษาบาลี อย่างหลังนี้ คงต้องกินเวลานานกว่าจะกลายเป็น เป็น “อันหนึ่งอันเดียวกับภาษาไทย” เหมือนกรณีภาษาสันสกฤต ทั้งนี้และทั้งนั้น ต้องขึ้นอยู่กับสนธิของผู้ใช้ภาษาอีกโสดหนึ่งด้วย

ต่อไปนี้ ขอนำคำศัพท์สันสกฤต - บาลี - ไทย มาลงไว้ เพื่อเป็นข้อเปรียบเทียบว่า ระหว่างบาลีกับสันสกฤต อย่างไรเป็นที่ยอมรับใช้มากกว่ากันในภาษาไทย ได้คัดเลือกเฉพาะคำศัพท์ที่ภาษาไทยยืมเอามาใช้ ที่พอมองเห็นรากเดิมของคำอยู่ ไม่ต้องแปลก็ทราบความหมาย ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่การสืบสาวหาต้นตอของคำนั้น ๆ ว่ามาจากภาษาไหนอีกด้วย

เทียบสันสกฤต - บาลี - ไทย

สันสกฤต	บาลี	ไทย
อक्षร	อคุขร	อักขร
อคุนิ	อคุนิ	อักนิ อักคี
องก	องก	องก์
องค	องค	องค์

สันสกฤต	บาลี	ไทย
อङกนา	อङกนา	อังกนา
อङการ	อङการ	อङการ
อङคุลี	อङคุลี	อङคุลี
อณฺชลี	อณฺชลี	อณฺชลี
อณฺท	อณฺท	อณฺท
อริปติ	อริปติ	อริปติ
อริษฐาน	อริฏฺฐาน	อริษฐาน
อนङก	อนङก	อนงค์
อนนุต	อนนุต	อนันต์
อนาทร	อนาทร	อนาทร
อนามย	อนามย	อนามัย
อนุกฺรม	อนุกฺกรม	อนุกรม
อนุจร	อนุจร	อนุจร
อนุช	อนุช	อนุชา
อนุศย	อนุศย	อนุสัย
อนฺตราย	อนฺตราย	อันตราย
อนฺตรธา, อนฺตรธาน, อนฺตรธิ	อนฺตรธาน	อันตรธาน
อนฺธการ	อนฺธการ	อันธการ
อปฺสรสฺ	อจฺจรา	อัปสร
อกบ	อกบ	อกัษ
อภิชาติปฺตุร	อภิชาติปฺตุต	อภิชาติบุตร
อภิขฺณา	อภิขฺณา	อภิขฺญา
อภิธาน	อภิธาน	อภิธาน
อภิธฺยา	อธิปฺปาย	อภิปฺรายน
อภิวาท	อภิวาท	อภิวาท

สกฤต	บาลี	ไทย
อมร	อมร	อมร
อมาตย	อมจุจ	อำมาตย์, อมาตย์
อมิตร	อมิตฺต	อมิตร
อมฤต	อมต	อมฤต อมต
อมฺพร	อมฺพร	อัมพร
อรณฺย	อรณฺย	อรัญ, อรัณย์
อรุณ	อรุณ	อรุณ
อรุณว	อรุณว	อรรณพ
อรุถ	อรุถ	อรรถ
อรุทศาสฺตฺร	อรุทศตฺต	อรรทศาสตร์
อลังการ	อลังการ	อลังการ, อลงการ
อวยว	อวยว	อวัยวะ
อวิหฺยา	อวิหฺยา	อวิหยา
อโศก	อโศก	อโศก
อศฺว	อศฺส	อัศว
อศฺร	อศฺร	อศฺร
อสุติ	อสุติ	อัฐิ
อหังการ	อหังการ	อหังการ
อากร	อากร	อากร
อากรุป	อากรุป	อาถิป (กิริยา)
อาการ	อาการ	อาการ
อากาศ	อากาศ	อากาศ
อาทิจฺรณ	อาทิจฺรณ	อาทิจรณ
อาชฺยาค	อาชฺยาค	อาชยาค
อาจารย์	อาจารย์	อาจารย์

สกฤต	บาลี	ไทย
อาชานน	อาชานี	อาชานน
อาชญา	อาณา	อาชญา
อาตุร	อาตุร	อาตุร
อาตุมน	อตุต	อาตมา, อัตตา
อาทิกุช	อาทิจุจ	อาทิกย์
อาทุขาน	ฌาน	ฌาน
อาณนุท	อาณนุท	อาณนท์
อาภรณ	อาภรณ	อาภรณ์
อามิษ	อามิส	อามิส
อายุสุ	อายุ	อายุ
อาราม	อาราม	อาราม
อารุช	อยุช, อริช	อริยะ, อารยะ
อาลย	อาลย	อาลย์
อาศษ อาศุรช	อาศษ	อาศัย
อาสีวิษ	อาสีวิส	อสรพิษ
อาศุจรัช	อจุจรัช	อัศจรรย์
อาศุรม	อสุสม	อาศรม
อาษาต	อาสาพุท	อาสาฬห
อาสน	อาสน	อาสน
อาสว	อาสว	อาสว
อาหาร	อาหาร	อาหาร
อินทุร	อินทุ	อินทร์
อินทุริช	อินทุริช	อินทริย์
อีรุณข	อิสฺสา	ริษขา
อิศฺวาร	อิสฺสว	อิศวร, อิสระ

สกฤต	บาลี	ไทย
อุจจาร	อุจจาร	อุจจาระ
อุคฺคม	อุคฺคม	อุคฺม
อุคฺคมางฺก	อุคฺคมางฺก	อุคฺคมางค์
อุคฺตร	อุคฺตร	อุคฺร
อุคฺตฺราสฺงฺก	อุคฺตฺราสฺงฺก	อุคฺตราสงค์
อุคฺคฺปคฺติ	อุคฺคฺปคฺติ	อุคฺคิ
อุคฺคฺพล	อุคฺคฺพล	อุคฺค
อุคฺคฺสาห	อุคฺคฺสาห	อุคฺคสาห, อุคฺคส่าห์
อุทก	อุทก	อุทก
อุทร	อุทร	อุทร
อุทาร	อุทาร	อุทาร
อุทาหาร	อุทาหารณ	อุทาหารณ์
อุทุมฺพร	อุทุมฺพร	อุทุมพร
อุทฺธาน	อุทฺธาน	อุทฺธาน
อุปนิษทุ	อุปนิสา	อุปนิษัฏ
อุปมา	อุปมา	อุปมา
อุปสฺรฺก	อุปสฺรฺก	อุปสฺรรค
อุปาทาน	อุปาทาน	อุปาทาน
อุปาฐฺยาย	อุปฐฺยาย	อุปฐฺฌาย์
อุรฺสุ	อุร	อุร, อุรา
ฤคฺ	ฤคฺ	ฤค
ฤษี	อิสิ	ฤษี, ฤษี
เอก	เอก	เอกา
โอราวณ	เอราวณ	เอราวณ
โชน	โชน	โชน

สกฤต	บาลี	ไทย
โอชตุ	โอชา	โอชา
โอฆฐ	โอฆุช	โอฐ, โอษฐ์
เอารส	โอรส	โอรส
เอาษร	โอสถ, โอสร	โอสถ, โอสร
กฐิน	กจิน	กฐิน
กณฐ	กณฺช	กัณฐ กัณฐา
กถา	กถา	กถา
กนิษฐา	กนิฏฺฐ	กนิษฐา
กนฺथा	กณฺธยา	กัณฺธยา, กัณฺथा
กपाल	กपाल	กบาล
กปี	กปี	กปี
กมล	กมล	กมล
กมุพฺล	กมุพฺล	กัมพล
กร	กร	กร
กรฺณา	กรฺณา	กรฺณา
กรฺกฏก	กรฺกฏก	กรกฏ
กรฺณ	กรฺณ	กรรณ
กรฺณิกา	กรฺณิกา	กรรณิกา (ช่อฟ้า)
กรฺณิการ	กรฺณิการ	กรรณิการ์ (ดอกไม้ม)
กรฺปฺร	กรฺปฺร	การบูร

บทที่ ๖

ประวัติวรรณกรรมบาลีในประเทศไทย

วรรณกรรมบาลียุคก่อนสุโขทัย

จากหลักฐานที่มีปรากฏในหนังสือประวัติศาสตร์ศาสนา^๒ และพระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย^๓ พอเก็บความได้ดังนี้

เมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าอโศกได้ส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ ๘ สาย สายหนึ่งในจำนวน ๘ สาย นั้น มีพระสมณทูต ๒ รูป คือ พระโสณะและพระอุตตระ ได้เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่อาณาจักรสุวรรณภูมิ ศูนย์กลางอาณาจักรสุวรรณภูมิ คือ นครปฐมเดิมนี่ ซึ่งมีพวกมอญและละว้าเป็นคนพื้นเมือง

พระโสณะและพระอุตตระ เดินทางมาสุวรรณภูมิ ไม่เกิน พ.ศ. ๓๐๐ แต่นักประวัติศาสตร์บางคนเชื่อว่า พระพุทธศาสนาแพร่เข้าสู่สุวรรณภูมิ (ประเทศไทย ปัจจุบันนี้) ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๑ หรือ ๒ คือประมาณ พ.ศ. ๕๔๔ - ๗๔๓ หลักฐานที่ขุดค้นพบได้ คือสถูปโบราณ และโบราณสถานต่าง ๆ ซึ่งเป็นรูปร่างคร่าวๆ เดียวกันกับสมัย

๑. พัทธน์ เฟิงผลา. ประวัติวรรณคดีบาลี, มหาวิทยาลัยรามคำแหง, พ.ศ. ๒๕๒๔, หน้า ๒๗๔-๒๘๓
๒. สุชีพ ปุญญานุภาพ. ประวัติศาสตร์ศาสนา, พระนคร : เพ็ญอักษร, ๒๕๐๖ หน้า ๓๑๒
๓. เสถียร โพธิ์นันทะ. พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕, หน้า ๑ - ๓

พระเจ้าอโศก สดุดีโบราณมีพระสดุดีพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ซึ่งมีปรากฏอยู่ภายในพระ
 สดุดีองค์ใหญ่ที่เห็นอยู่บัดนี้ ตามรูปเดิมสร้างเป็นรูปทรงโอคว่ำอย่างพระสดุดีสัญจิใน
 ประเทศอินเดีย และภาพอุทลิกเจดีย์อื่น ๆ ที่ทำเป็นรูปพระธรรมจักรมีกวางหมอบอยู่
 บนแท่นเปล่า ๆ

ต่อมา เมื่อครั้งสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวชอยู่ได้เสด็จตรวจที่
 นครปฐมเนื่อง ๆ และได้พบแผ่นศิลาจารึกเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรครุฑ คือ จารึกกา
 เย ธรรมา ในถ้ำเขา ที่จังหวัดราชบุรี

ถ้าถือว่าศิลาจารึกกา เย ธรรมา มีมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรสุพรรณภูมิ ก็นับได้ว่า
 เก่าแก่ที่สุด ใช้เป็นหลักอ้างอิงประวัติวรรณคดีบาลีได้ แต่นักปราชญ์วรรณคดีบาลีชาว
 ไทยท่านหนึ่ง คือ ศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก แยม ประพัฒน์ทอง ไม่ได้กล่าวถึง
 ท่านได้กล่าวถึงวรรณคดีบาลีในประเทศไทยในหนังสือของท่านไว้ว่า

“แม้พระพุทธศาสนาจะได้แผ่มา และประดิษฐานอย่างมั่นคงในผืนแผ่นดินไทย
 เป็นเวลานาน มีการยอมรับนับถือทั่วไปในหมู่ประชาชนผู้อยู่เป็นหลักแหล่งในผืนแผ่นดิน
 มาแต่โบราณกาล ทั้งยังมีการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างแพร่หลาย ก็ยังยากที่จะมีท่าน
 ผู้รู้ที่สามารถรจนาพันธะหรือวรรณคดีภาษาบาลีตามรูปแบบต่าง ๆ อุปติขึ้นมากได้ ทั้งนี้
 พิจารณาจากผลงานที่ค้นพบในปัจจุบัน ซึ่งมีน้อยเหลือเกิน ทั้งนี้ อาจจะมีเหตุอื่น ๆ
 นอกจากนี้ เช่น ความสูญหายไปเองตามระยะเวลา หรือยังค้นหาไม่พบก็เป็นได้ ทั้งนี้
 หมายถึงเฉพาะวรรณคดีบาลีที่นักปราชญ์ได้รจนาขึ้นมาด้วยสติปัญญาของตนโดยตรง
 มิได้คัดลอกมาจากคัมภีร์พระบาลีหรืออรรถกถาใด ๆ ที่ปรากฏอยู่ก่อน ตามที่ค้นพบใน
 แผ่นดินไทยในปัจจุบัน โดยมากเป็นศิลาจารึก อาจกำหนดยุคได้ดังนี้ คือ ยุคแรก ยุค
 สุโขทัย ยุคอยุธยา และยุครัตนโกสินทร์” ๑

ยุคแรก พ.ศ. ๑๓๐๔ คือศิลาจารึกเนินสระบัว พบที่บริเวณเมืองพระรถ ตำบลโลกปี่
 อำเภอสรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันอยู่ที่วัดโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ผู้ค้นพบคือศาสตราจารย์
 ชิน อยู่ดี เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖ ลักษณะเป็นหินทรายสีเขียว สูง ๑๗๗
 ซม. กว้าง ๔๐ ซม. จารึกด้วยรูปอักษรปัลลวะ เป็นอักษรอินเดียได้ เกิดขึ้นในสมัย

๑ แยม ประพัฒน์ทอง, แยมบรรยาย. (พิมพ์ในงานฉลองปริญญาอักษรศาสตร์ คณะบัณฑิตกิตติมศักดิ์
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) พระนคร : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓ หน้า ๒๓

ราชวงศ์ปัลลวะรุ่งเรือง มี ๒๗ บรรทัด บรรทัดที่ ๑ ถึงบรรทัดที่ ๓ จารึกเป็นอักษรขอม หรือเขมรโบราณ บรรทัดที่ ๔ ถึง ๑๖ เป็นภาษาบาลีแต่งเป็นฉันท ๑๔ บรรทัดที่ ๑๗ ถึง ๒๗ เป็นภาษาเขมรโบราณ ผู้แปลคือ ศาสตราจารย์ ฉ่ำ ทองคำวรรณ ปีที่จารึกคือ พุทธศักราช ๑๓๐๔ ผู้รจนาศิลจารึกหลักนี้ นาวาอากาศเอก เข้ม ประพัฒน์ทอง สันนิษฐานว่า คงเป็นพระพุทธรสิริ เพราะท่านเป็นผู้ประดิษฐานศิลจารึกหลักนี้

ข้อความเฉพาะที่เป็นภาษาบาลี นาวาอากาศเอก เข้ม ประพัฒน์ทอง ได้ตรวจชำระ และวิเคราะห์แล้วจัดเข้าเป็นฉันทลักษณ์ใหม่ และแปลไว้ดังนี้

โธ สพุทโถมหิตโต กรุณาธิวาโส
โมกข์ กโรสิ อมลํ วรปญฺณจฺนุโท
เนยฺโยทโยนวิภูสํ สกถํ วิพุทฺโธ
โลกุตฺตโร นมถ ตํ สิริสา มุนเณทฺ(๑)
โสปาณมालมมตํ ติรณาลยตุส
สํสาราครสมุตฺตรณาย เสตุ
สมโพธิตรมปิจุตฺตรเขมมคุตํ
ธมฺมํ นมสฺสถ สทา มุนินา สปฺภูงฺ (๒)
เทยฺยํ ททณฺตุยมมียตฺตปสนฺนจิตฺตา
ทตฺวา นรา ผลมฺลํ รตนํ สรณฺติ
ตํ สพุทฺธา ทสพเลนปิ สุปฺปสฺสฺง
สงฺมํ นมสฺสถ สทามิตปฺปญฺณเขตฺตํ (๓)

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงเป็นผู้ที่ชาวโลกทั้งปวงเกิดบุญแล้ว ทรงมีพระมหากรุณา เป็นธรรมอยู่ประจำพระทัย ทรงกระทำความรอดพ้นให้ไม่มีผิดหิน ทรงเป็นคุณพระอันตรัสเต็มดวง ที่ประเสริฐ ทรงทราบแจ้งชัดถึงความเกี่ยวพันต่าง ๆ ทั้งยังทั้งหย่อน ของบุคคลที่พระองค์ควรทรง แนะนำทั้งสิ้น ทรงเป็นผู้ข้ามพ้นโลกได้ เชิญท่านทั้งหลายน้อมเศียรบไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์ นั้น ผู้เป็นจอมมุนีเทอญ

เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระธรรม ที่พระมุนีตรัสสรรเสริญไว้ว่า เป็นระเบียบบันได สำหรับทอดข้ามอาลัยไปสู่อมตธรรม เป้าสะพานเพื่อการเดินข้ามไปสะดวก ซึ่งห้วงน้ำคือสังสารวัฏ อีกทั้งยังเป็นมรรคอันเกษมที่ไผ่ขึ้นฝั่งแห่งพระสัมโพธิญาณ ทุกเมื่อ เทอญ

คนทั้งหลาย มีจิตเลื่อมใสแล้ว ในความที่พระสงฆ์สืบวงศ์จากพระอรหันต์ผู้ไม่มีความยึดถือว่าของเรา พวกกันถวายสิ่งที่ควรถวาย ครั้นถวายแล้วต่างระลึกถึงพระรัตนอันเป็นต้นเดิมแห่งผล (พระพุทธรัตนะ, พระธรรมรัตนะ) เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระสงฆ์นั้น ซึ่งแม้พระศพลก็ตรัสสรรเสริญเป็นอันดีในกาลทั้งปวง ว่าเป็นบุญเขตอันหาที่เปรียบมิได้ ทุกเมื่อ เทอญ^๑

บุตรรองลงมา คือศิลาจารึกวัดคอน จังหวัดลำพูน ซึ่งมีอายุระหว่าง พ.ศ.๑๖๓๖ - ๑๖๔๒ เป็นศิลาจารึก ๒ ด้าน แต่เดิมแต่ละด้านคงมีจารึก ๑๕ บรรทัด บรรทัดแรก ๖ บรรทัดครึ่งแต่งเป็นภาษามวลี ที่เหลือเป็นภาษามอญ จารึกหลักนี้แตกออกเป็น ๔ ชิ้น แต่ได้รวมกันเข้าแล้ว ตัวอักษรจารึกมีลักษณะคล้ายกับตัวอักษรที่ใช้ในเมืองญกามประเทศพม่า รัชกาลพระเจ้ากรุงศรี ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าอโนรธามังถ่อ

การอ่านจารึกหลักนี้ เป็นครั้งแรก อ่านจากรูปถ่ายที่ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้ส่งไปให้ศาสตราจารย์อัลลิเคย์ อ่าน ต่อมาได้ส่งกระดาษสำเนาอักษรจารึกไปยังกรุงลอนดอนอีกจึงสามารถอ่านจารึกหลักนี้ได้ดีขึ้น

ในความเข้าใจกันทั่วไป เรียกศิลาจารึกหลักนี้ว่า จารึกวัดกู่กุด หรือวัดจามเทวี ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดพระธาตุหริภุญไชยบดโน้ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ จัดเป็นจารึกมอญ พรรณนาถึงพระราชกรณียกิจของพระเจ้าสัพพสิทธิที่ทรงบำเพ็ญไว้ในพระพุทธศาสนาเป็นอเนกประการ

ข้อความในจารึกมีดังนี้

๑. สวาวธิ สิทธิ ยายย ฐฐิสุสเรน
๒. จววิสวสุสิน ปโยชิตน อูโปสถาคารวร
๓.มี มยา กตณฺ เชตวนาลยฺ ลยฺ ตีเสกวสุสิน
๔. มยา จ ตสุมี กโต หิโตทุธารวโส อาวาสิก ภิกขุ
๕. วรฺ สุสิล สทา จ.....กฺ เว สาปายิกฺ เหม มยณฺจ ธิ
๖. กตฺ พหุณฺ เตปิฏกฺ....เลขุขา มฺณจนฺตุ ทุกฺขา สุจิตา จ สตุตา-อิพ
๗. เณร รตนตฺตยสุมี ฯฯ.....

แปลตามภาษาฝรั่งเศสเป็นไทยได้ความว่า

กูข้ากษัตริย์แห่งรัฐประเทศนี้ มีนามว่า "สัพพสิทธิ" (สรรพสิทธิ) มีอายุ ๒๖ ปี

^๑อ้างแล้ว. เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๔-๔๖.

ได้สถาปนาศาสนสถาน...เขตวนาแห่งนี้ขึ้น เมื่อทูลเข้าอายุได้ ๓๑ ปี ได้สร้างกุฏิ เพื่อเป็นที่ทำนบกอย่างดีที่สุดของพระภิกษุสงฆ์ชั้นแห่งหนึ่งในที่นั้น ถวายแด่พระสงฆ์ผู้ทรงธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด

ทูลเข้าได้บัญชาให้เขียนคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นอันมาก (เป็นทอง) อันจักยังสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์ และถึงซึ่งความสุขด้วยอำนาจ...หมีต่อ...พระรัตนตรัย...

นาวาอากาศเอก เข้ม ประพัฒน์ทอง ได้ตรวจวิเคราะห์ข้อความจารึกนี้ แล้ว สรุปว่า จารึกวัดคอน จังหวัดลำพูน หลักนี้ เป็นวรรณคดีบาลีประเภทร้อยกรอง งดงามเป็นคำฉันท์แบบมิลสกกฉันท หรืออุปชาตฉันท เป็นฉันท ๑๑ ผสม ๑๒ เป็นกาถา ๓ กาถา ๑๒ บาท เข้าใจว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าสรพหาลิทธิ ทรงประพันธ์ด้วยพระองค์เอง

ข้อความในจารึกที่นาวาอากาศเอก เข้ม ประพัฒน์ทอง ตรวจชำระเรียบร้อยแล้วเป็นดังนี้.-

สพฺพาลิทธิทูลยาขยริสุสเรน

ฉพฺพิสวสุสิน ปโยชิตน

อุโปสถาคารวร มโนรม

มยา กตญฺเขตวนาลยฺธย (๑)

ติสเสกฺวสุสิน มยา จ ตสุมี

โกโต หิโตทฺถารณโกว อวโส

อวาสิกํ ภิกฺขุวรํ สุสิธ

สทา จ อุปฺภูสหนํ อกํ เว (๒)

สาปายิกํ เหมมยญจ เจตีย

กตํ พหุญเตปิฎกํ อเลกฺข

มฺจุจนฺตุ ทุกฺขา สุจิตา จ สตุตา

รติพฺพเลน รตนคฺตณยสุมี (๓)

แปลดังนี้.-

๑. เวียงชื่อ "เขตวนาลย" มีโรงอุโบสถงามประเสริฐ เป็นที่ยังใจให้ร่มร่ม อันทูลเข้าผู้มีอายุ ๑๖ ปี ได้รับอภิเษกเป็นผุ้ครองประเทศ เป็นจอมพลกรธ ปรากฏนามว่า สรพหาลิทธิ สร้างไว้แล้ว

๒. อนึ่ง อาวาสอันเป็นที่ปลูกฝังประโยชน์แก่อุตถายเดี่ยว อันฐำผู้มีอายุ ๓๑ ปี สร้างไว้แล้วในเวียงเขตวนาถันนั้น ฐำได้กระทำพระภิกษุผู้ประเสริฐ มีศีล ตั้งงามให้เป็นเจ้าอาวาส และได้กระทำกรำรบำร่งทุกเมื่อแฉ
๓. อนึ่ง พระเจดีย์ห่มทองคำ งามอรำมเรือง อันฐำได้สร้างไว้แล้ว ฐำได้ จำลองพระไตรปิฎกเป็นอันมำกไว้แล้ว ขอสัตว์ทั้งหลายจงพ้นทุกข์แฉมีความ สุขด้วยอำนำจความรักในพระรัตนตรัยเทอญ^๑

วรรณกรรมบาลีในยุคสุโขทัย

พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ได้สถาปนากรุงสุโขทัยเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ.๑๘๐๐ ต่อมา พ่อขุนรามคำแหงทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ.๑๘๒๖ รัชสมัยนี้ไม่ปรากฏมีหลักฐาน วรรณคดีบาลีเลยจนตลอดพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ด้วย แต่ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง มีการใช้ภาษาบาลีด้วย ผลงานวรรณคดีบาลี มีปรากฏเป็นหลักฐานเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ คือ พระเจ้าลิไท พระราชนัดดาของพ่อขุนราม- คำแหงมหาราช

วรรณคดีที่กล่าวถึงนี้ มีปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๑ เรียกว่า ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง เป็นอักษรขอม พระยารามราชภักดี (ใหญ่ ศรีลัมพ์) ขุดพบที่วัดป่ามะม่วง เมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ.๒๔๕๑ เป็นเรื่องราวของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท) เสด็จออกผนวช เมื่อวันพุธ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ.๑๘๐๕ ศิลาจารึกหลักนี้ชำรุดมาก ด้านที่ ๔ ทั้งด้าน ชำรุด จนอ่านไม่ออกเลย

ภาษาบาลีที่ปรากฏในหลักศิลาจารึกนี้ ได้ถอดเป็นอักษรไทยแล้ว มีดังนี้.-

ด้านที่ ๑

ปรีนิพพาน (โต) วสุส สตุนทวิสทสุโต

อุทฐ์ ปณจ อุ (สภ)(ทินก)

ตุติก มาสสุส กภาพภุขสุส อฏฐเม

พุทฺธวาระ (สุ) นภุขตุต

มฺหุตุตกรณาทิ (เก)

^๑อ้างแล้ว เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๒๔-๑๒๕

.....นตุราทิว ทาเน เวสุสนุโตโร ยถา.....าว

ปณฺณาย สีเล สีลวราทิว

ปัสสิตพุโพ วิญญูหิ ทกฺโข พุยากรณาทิเก

ติปิฏกสทาวณฺญ ราชชา ลีทยยนามโก

สาสนสุตฺต หิตํ สพุพ โลกสุตฺต จ หิตณฺ จรํ

รชเช จิโต ปิ ราชตุเต นิพุพินฺทนุโต คุณฺณากโร

นิกุขมุนินฺโน ชนโก ว ราชชา

ราชูหิ มจฺเจหิ จ นาคเรหิ

เทวฺจฺจณฺณา. หิ จ สุนฺทรีหิ

มิตฺตุเตหิ ฌาตีหิ นิวาริโต ปิ

สมุโพธิสตุเตหิ ชเนหิ จิณฺณ

สทาสทาจารมเปกฺขมาโน

กาสาवตฺถํ รุกตํ ว เตสํ

อจฺจุฉายิ ฉทिय ราชภารํ

ตํ ชณฺณเณว สํกมุปี ฐาเรตุ ฐรณิ ตทา

อสกุโกนฺทิว ตสุเสว คุณฺณภารํ สมฺนุโต

ปาฏิหาริยมนฺณณฺจ อาสิเนกวิธฺน ตทา

เอส ฐมฺมนิยาโม หิ โพธิสตุตาน กมฺมนิ

ปพุพชิตฺวาน โส ราชชา โอรูปฺพ สกมฺมทิวรา

สญฺชีวสุโส มหาเถโร ยถา สมนฺตินฺทริโย ตถา

ยุคมตฺตํ ว เปกฺขนุโต เนกปฺุชาหิ ฐุชิต

ฐทมนุโขชนเนหิ วรรณพวณ คโต

นानาทิชคณฺณากิณฺเณ วาอุการาสิสนฺนเต

ปวิตุเต ติ วิวิตุตฺตติ ชนนานมาสยารเห

อุปสมฺปชฺชิ โส ตตฺถ วสา อมฺพวเน เวเร ลพฺฐา

พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปลไว้ดังนี้.-

พระศาสดาเจ้า เข้าสู่พระปรินิพพานได้ ๑๕๐๔ พระวสา ในปีฉลุ วันพุธ เดือน

๑๒ แรม ๘ ค่ำ พระองค์ประกอบด้วยทานบารมี คล้ายกับพระเวสสันดร ด้วยปัญญาบารมี คล้ายกับ (พระนามขำรุค) และด้วยศีลบารมี คล้ายกับพระสีลวราช เป็นที่นักปราชญ์ทั้งหลาย ควรจะเข้าไปสรรเสริญ พระองค์ฉลาดในโหราศาสตร์มีคัมภีร์พยากรณ์เป็นต้น ทรงชำนาญใน สภาวะแห่งพระไตรปิฎก มีพระนามว่า สียะยั ได้ประพาศประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาและ โลกทั้งปวง ถึงแม้ว่าพระองค์ทรงคุณเป็นบ่อเกิด ได้เสวยราชสมบัติอยู่ ถึงกระนั้น ได้บังเกิด ความเบื่อหน่ายในการเป็นพระราชฯ เมื่อมีพระทัยน้อมไปในเนกขัมมบารมี มีพระราชมหา- อำมาตย์ ญาติมิตร ชาวพระนครทั้งหลาย กับพระสนมรุ่งเรืองเหมือนหญิงนางสวรรค์ แม้ห้าม (ไม่ให้ทรงผนวช) แล้ว พระองค์ก็เพ่งเล็งเอาอาจารย์พระโหราธิบดีเจ้าทั้งหลาย ได้ประพาศแล้ว ในกาลทุกเมื่อ เมื่อราชบริพารยังปรินิพพานอยู่ พระองค์ทรงเปลื้องเครื่องกษัตริย์แล้ว ทรงผ้า กาสาวพัสตร์ อันข้อมพร้อม

ในขณะนั้น พระธรรมเจ้า ก็บังเกิดกัมปนาทหาวคัลไหว มีอาภรณ์ที่ดำรงพระคุณอันหนัก ของพระองค์ไว้ได้ ในกาลนั้น ก็มีสำคัญประหนึ่งว่า สำแดงพระปาฏิหาริย์มีประการอนเก แห้งจึงการเป็นคัมภีร์ ก็เป็นธรรมเนียมของพระโหราธิบดีเจ้าทั้งหลาย ครั้นเมื่อพระราชเจ้า ได้ทรงบรรพชาเพศแล้ว เสด็จลงจากพระราชมณเฑียรของพระองค์ มีพระอินทร์ส่งรอันสงพระรับ รวากับพระมหาเถระมีพรรษากาล ได้ ๖๐ ปีเป็นประมาณ ทอดทัศนาคงอยู่เพียงชั่วแอก

พระองค์เป็นผู้ที่ผู้ชนทั้งหลาย คร่ำครวญอยู่เอิกเกริกบูชาแล้วด้วยอนุภินิชา ได้เสด็จ ไปสู่อัมพวันอันประเสริฐ งามราวกับว่านันทอุทยาน เป็นรัชมสถาน ดาษคาด้วยคนานกพิทก ต่าง ๆ มีพื้นอันเรียบรายด้วยทรายงามราวกะแสงแก้วมุกดา เงิน ทอง อัญมณีไว้ เป็นสถานอันควร แก่ชนทั้งหลายผู้ปรารถนาวิเวก เมื่อพระราชานั้นเสด็จเข้าไปแล้ว ก็พำนักอยู่ในอัมพวันอัน ประเสริฐ....ครั้นพระองค์ได้แล้ว....^๑

นาวาอากาศเอก เข้ม ประพัฒน์ทอง ได้วิเคราะห์วรรณคดีบาลีสัมปยุตย์ไทย คือศิลาจารึก วัดป่ามะม่วง ไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน โดยท่านจัดภาษาบาลีในศิลาจารึกนั้นเป็นฉันทน์แบบปัจจุบัน ได้วิเคราะห์คำแต่ละคำ ในแต่ละบาทของคานานั้น ๆ อย่างละเอียด เช่น บาทที่ ๓..... ท่านได้พยายามหาคำที่หายไปจนพบ โดยท่านอาศัยบทว่า ปณฺณาย เป็นอุณฺณเจนาไป จึงได้พบคำที่หายไป คือ มโหสถ สนธิกับ อิว เป็น มโหสถอว ได้ความหมายทันที คือพระ โหราธิบดีผู้มีปัญญาล้ำเลิศ คือพระมโหสถ

^๑เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๓๐-๑๓๒

งานวิเคราะห์และตรวจชำระวรรณคดีบาลีสัมปสบุโขทัย คือ ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง
ที่नावอากาศเอก เข้ม ประพันธ์ทอง ได้ทำไว้ นับว่าเป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับผู้สนใจวรรณคดี
บาลีจะได้ถือเป็นแบบอย่างแห่งการวิเคราะห์วินิจฉัยศัพท์สำนวนและถ้อยคำ จึงขอเป็นส่วน
ที่ท่านชำระเรียบร้อยแล้ว พร้อมทั้งคำแปลมาเสนอไว้ดังนี้.-

ปรีนิพพานโต วสุต -	สตุนทวิสหสุตโต	
อุทฺธ ปณฺจสุ วสุเสตุ	อุสเสถ สวฺจฺจนฺเรปฺจ	(๑)
ทินเน กตฺตติกมาสสุต	กาพปฺกฺขสุต อฏฺฐเม	
พฺพุทฺธวเร สฺสนฺกฺขตฺต -	มฺหุตฺตกรนาทิก	(๒)
คฺคฺควา เวสฺสนฺตฺราทิว	ทาเน เวสฺสนฺตฺโร ยถา	
มโหสโถว ปณฺณาย	สีเล สีลฺวราชิว	(๓)
ปสฺสิตพฺโพ วิญฺญฺหิ	ทกฺโข พฺยากรณาทิก	
ติปฺปฏกสภาวณฺณ	ราชา ลีเทยฺยนามโก	(๔)
สาสนสุตฺต หิตฺ สพฺพ -	โลกสุต จ หิตฺตฺจร	
รชฺเช จิตฺปิ ราชตฺเต	นิพฺพิทฺนฺทฺโต คฺคฺควาโร	(๕)

เนกฺขมฺมนินฺโน ชนโกว ราชา	
ราชฺหิมจฺเจหิ จ นาคเรหิ	
เทวฺจฺคณฺนาทิกิ จ สฺสนฺทรีหิ	
มิตฺเตหิ ฌาตීหิ นิวาริตฺปิ	(๖)
สมฺโพธิสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส	
สทา สทาจารมฺเปกฺขมาโน	
กาสาवวตฺถุ รุกฺทว เตส	
อจฺฉาทยิ จจฺจฺจฺจ ราชภาร	(๗)

ตํ ชณฺณเวว สจฺจกมฺปิ	ธาวเรตฺถุ ฐรณี ตทา	
อสกฺโกณฺตี ว ตสฺสเวว	คฺคฺควาโร สมนฺตโต	(๘)
ปาฏฺฐิหาริยมนฺณณฺณ	อาสิเนกวิธฺนฺตทา	
เอว ฐมนฺนิยาโม หิ	โพธิสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส	(๙)
ปพฺพชิตฺวาน โส ราชา	โอริยฺหา สกมนฺทฺริ	

สกุจิวิสุโส มหาเถโร	ยดา สนฺติอนุริโย ตถา	(๑๐)
ยุคมตฺตว เปกฺขนโต	เนกฺปฺชาหิ ปุชฺชิต	
รุตมฺมุโขชโนเมหิ	วร อมฺพวน คโต	(๑๑)
นนานทิชคณาภินฺเณ	รมเม นนฺทนสนฺนิเก	
มุตตารชฏวณฺณภ-	วาลูการาสินฺหุตเต	(๑๒)
ปวิตเต ติวิวิตตติ-	ชนานมาสยารเห	
อุปสมปฺชช โส ตตฺถ	วสา อมฺพวน เวร	(๑๓)
ลพฺธา.....		

แปลความว่า

ลพฺธสักราช ๑๕๐๕ ปีฉลู เดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ วันพุธ เป็นวันอุกษัณยามคติ พระเจ้าลิไททรงเป็นผู้ที่หมู่วิญญูชนพึงสรรเสริญว่า ทรงมีพระคุณเหมือนพระโพธิสัตว์มีพระเวสสันดร เป็นต้น คือ เหมือนพระเวสสันดรในทางทาน ในทางพระปรีชาญาณเหมือนพระมโหสถ ในทางทรงศีลเหมือนพระเจ้าสีหราช ทรงเชี่ยวชาญในศาสตร์มีพยากรณ์ศาสตร์ เป็นต้น ทรงทราบทั่วถึงสภาวะในพระไตรปิฎก ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่กุลแก่พระศาสนาและชาวโลกทั้งปวง แม้ถึงทรงสถิตในราชสมบัติ ก็ทรงเปื้อน่ายในความเป็นพระราชา ทรงมีพระคุณเป็นกองหนุนพระราชหฤทัยให้น้อมไปในการออกผนวชเหมือนพระเจ้าชนก ถูกหมู่พระราชามหุอำมาตย์ พวกชาวเมือง หมุนางสนมผู้สวยามเทียบนางฟ้า หมู่มิตรและหมู่พระประยูรญาติ แม้พากันห้ามไว้ ก็ทรงมุ่งแต่ความประพฤติที่ดีงาม อันหมู่คนที่เป้นพระโพธิสัตว์ประพฤติกกันแล้ว ทั้ง ๆ ที่หมู่ชนมีพระราชเป็นต้นเหล่านั้น พากันร่ำไห้อยู่ ก็ทรงเปลื้องพระราชภาระเสีย ทรงครองผ้ากาสาวพัสตร์ ในขณะนั้นแล แผ่นดินประหนึ่งว่ามีอาจจะธารความหนักแห่งพระคุณของพระองค์ไว้ได้ ก็ให้หวั่นไปโดยรอบในครั้งนั้น และในครั้งนั้นยังมีปาฏิหาริย์อื่น ๆ เป็นอเนกประการ แท้จริงการที่เป็นอย่างนี้เป็นธรรมเนียมในการกระทำของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย พระเจ้าลิไทพระองค์นั้น ทรงบรรพชาแล้ว เสด็จลงจากพระราชมณเฑียร ทรงมีพระอินทรียัสงบรรจบเหมือนพระมหาเถระมีพรรษา ๖๐ ฉะนั้น ทรงทอดพระเนตรดูเพียงชั่วแฉกเท่านั้น ทรงเป็นผู้ที่กลุ่มชนผู้มีหน้ายังร่ำไห้อยู่ พากันบูชาด้วยการบูชาเป็นอันมาก เสด็จไปสู่วัดป่ามะม่วงอันประเสริฐ ทรงอุปสมบทในวัดป่ามะม่วงนั้น ประทับอยู่ในวัดป่ามะม่วงอันประเสริฐ คลาดล้าด้วยฝูงนกนานาพรรณ นารัณมย์ ปานประหนึ่งว่าอุทยานนันทวัน ลาดเสมอด้วยลานทราย อันมีสีพรรณรายราวแก้วมุกดา และสีเงินสีทอง ทรงได้แล้ว....

คัมภีร์รัตนพิมพวงศ์

ในตำนานพระแก้วมรกตกล่าวไว้ว่า คัมภีร์รัตนพิมพวงศ์ หรือเรียกเป็นชื่อภาษาบาลีว่า รัตนพิมพพวส แต่งเป็นภาษาบาลีโดยพระภิกษุชื่อ พระพรหมราชปัญญา

พระพรหมราชปัญญา แต่งคัมภีร์รัตนพิมพวงศ์นี้เมื่ออายุได้ ๒๓ บวชได้ ๒ พรรษา พำนักอยู่ที่วิหาร ณ อุเขทหลวงชื่อเขมหาราช เป็นพระภิกษุชาวไทย ชาวเมืองสุโขทัย^๑ บวชอยู่วัดเขาลวง เมืองสุโขทัย เพราะเหตุว่าเขาหลวงที่สำคัญสำหรับฝ่ายเหนือมีอยู่ที่นั่นเท่านั้น และคำว่า มหาราช ใช้เป็นพระนามพระเจ้าแผ่นดินสุโขทัย อาจจะเอาไปเรียกเป็นชื่ออุเขาที่สำคัญนั้นได้ พระพรหมราชปัญญابอกไว้อีกข้อหนึ่งว่า แต่งเมื่ออายุ ๒๓ บวชได้ ๒ พรรษา ข้อนี้จะเห็นว่า พระพรหมราชปัญญา ได้บวชเป็นสามเณรแต่รุ่นหนุ่ม มีสติปัญญาเฉียบแหลม อุดมสำถ์เล่าเรียนภาษาบาลี รั้มาจนแต่งภาษาบาลีได้เมื่อยังหนุ่ม เดิมท่านชื่อพรหม แต่ที่ชื่อว่าพรหมราชปัญญา เป็นชื่อพระราชทาน

หนังสือรัตนพิมพวงศ์นี้ แต่งสำเร็จเมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีกะกา ไม่ปรากฏศักราช หนังสือเล่มนี้กล่าวในตอนจบถึงพระแก้วมรกตอยู่ที่เมืองนครลำปาง เพราะฉะนั้น พระพรหมราชปัญญา จึงน่าจะแต่งคัมภีร์รัตนวงศ์ เมื่อปีจุลศักราช ๗๙๑ ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ครองกรุงศรีอยุธยา

พระพรหมราชปัญญา ได้เขียนไว้ว่า เรื่องราวพระแก้วมรกตมีอยู่ในสยามภาษาแล้ว แต่ได้เอาเรื่องเหล่านั้นมาแต่งเป็นภาษามคร ที่ว่ามอยู่ในสยามภาษานั้น อาจจะเป็นเรื่องเล่าคล้าย ๆ กับนิทานที่เล่าต่อ ๆ กันมา พระพรหมราชปัญญาจึงเอาเรื่องที่ได้ฟังเขาเล่าออกมาแต่งเป็นหนังสือ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงยอมรับ เพราะข้อเท็จจริงทางพงศาวดารของตำนานพระแก้วมรกตที่ปรากฏในเรื่องรัตนพิมพวงศ์ หลักฐานที่ควรเชื่อถือมีเพียงตั้งแต่ได้พระแก้วมรกตในเจดีย์ที่เมืองเชียงราย ตั้งแต่ก่อนนั้นไม่มีหลักฐานปรากฏทั้งสิ้น

หนังสือรัตนพิมพวงศ์ มีการแปลเป็นภาษาไทยอยู่ ๒ ฉบับ คือ ฉบับแรกแปลโดยพระยาปวโรหิต ในรัชกาลที่ ๑ แปลเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ ฉบับ ๒ แปลโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

๑. ศาสตราจารย์ ร.ท.ท. แสง มนวิฑูร ได้จัดเป็นพระภิกษุชาวลานนาไทย

หนังสือรัตนพิมพวงศ์ แต่งเป็นร้อยแก้วและคาถาผสมกัน มีเนื้อความเหมือนอย่างตำนานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์ ที่ได้นิพนธ์ไว้มีเนื้อความดังนี้

พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต มีเรื่องในหนังสือตำนานโบราณ แต่งเป็นภาษามคธ เรียกชื่อว่า รตนพิมพวงศ์ เล่าเรื่องเดิมของพระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้สืบมา มีเนื้อความในเบื้องต้นว่า พระมหามณีรัตนปฏิมากรพระองค์นี้ เทวดาสร้างถวายพระอรหันต์องค์หนึ่ง มีนามว่าพระนาคเสนเถระ ในเมืองปาตลีบุตร พระนาคเสนเถระเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์อันมีฤทธิ์สำเร็จด้วยปัญญา ได้อธิษฐานอาราธนาพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ให้ประดิษฐานอยู่ในองค์พระมหามณีรัตนปฏิมากร ๑ พระองค์ คือ ในพระอุระพระองค์หนึ่ง ในพระโมฬีพระองค์หนึ่ง ในพระนลาฏพระองค์หนึ่ง ในพระอังสาทั้ง ๒ ข้าง ๒ พระองค์ ในพระขานู ๒ ข้าง ๒ พระองค์ เนื้อแก้วก็ปิดมิดชิดสนิทดี เป็นเนื้อเดียวกันดังเดิม ไม่มีแผลมีช่องว่างแลเห็นตลอดเข้าไปเลย พระมหามณีรัตนปฏิมากร อยู่ที่เมืองปาตลีบุตรแล้ว ตกไปเมืองลังกาทวีป แล้วตกมาเมืองกัมโพชา เมืองศรีอยุธยา เมืองละโว้ เมืองกำแพงเพชร แล้วภายหลังตกไปอยู่เมืองเชียงราย เจ้าเมืองเชียงรายหวังจะซ่อนแก่ศัตรู จึงเอาปูนทาลงรักปิดทอง บรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่เมืองเชียงรายนั่น

ข้อความที่อยู่ในพงศาวดารกล่าวว่า ต่อมาเมื่อ พ.ศ.๑๘๗๑ พระแก้วมรกตองค์นี้อยู่ในสถูปใหญ่แก่องค์หนึ่ง ณ เมืองเชียงราย ครั้นพระสถูปนั้นต้องอสณิบาตพังลงมาแล้ว ชาวเมืองได้เห็นเป็นองค์พระพุทธรูปปิดทองคำทิบทั่วพระองค์ ก็สำคัญว่าเป็นพระพุทธรูปศิลาสามัญ จึงเชิญไปไว้ในวิหารที่ไว้พระพุทธรูปในวัดแห่งหนึ่ง แต่นั้นไป ๒ เดือน ๓ เดือน ปูนที่ลงรักปิดทองหุ้มทั่วพระองค์นั้น กระเทาะออกที่ปลายพระนาสิก เจ้าอธิการในอารามนั้น ได้เห็นเป็นแก้วสีเขียวงาม จึงแกะออกต่อไปทั่วพระองค์ คนทั้งปวงจึงได้เห็นและทราบความเป็นไปว่าเป็นพระพุทธรูปแก้วทิบทั้งแท่ง บริสุทธิดี ไม่นับสลาย คนชาวเมืองเชียงรายและเมืองอื่น ๆ ก็พากันไปบูชานมัสการมากมาย ผู้รักษาเมือง จึงมีใบบอกไปถึงเจ้าสามฝั่แกน เจ้าเมืองเชียงใหม่ เจ้าสามฝั่แกนจึงเกณฑ์กระบวนไปรับเสด็จพระมหามณีรัตนปฏิมากรขึ้นหลังช้างแห่มา ครั้นมาถึงทางแยกซึ่งจะไปเมืองลำปาง ข้างที่รับเสด็จพระมหามณีรัตนปฏิมากร ก็วิ่งขึ้นไปทางเมืองนครลำปาง เมื่อหมอบถวายช้างเถาโถมช้างให้สงบแล้วพามาถึงทางที่จะไปเมืองเชียงใหม่ ข้างที่ขึ้นไปทางเมืองนครลำปางอีก จนภายหลังเมื่อเอาช้าง

ซึ่งรับเสด็จพระมหารัชมงคลปรมิหาร ช่างนั้นเมื่อมาถึงที่นั่น ก็คืนกันไปทางเมืองนครลำปางอีก ด้วยเหตุนี้ ท้าวพระยาผู้ไปรับ เห็นประหลาด จึงมีใบบอกไปถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ ครั้งนั้นเจ้าเมืองเชียงใหม่ก็นับถือศรัทธามาก จึงวิตกว่า พระรอยซึ่งรักษาองค์พระจะไม่ยอมมาเมืองเชียงใหม่ ก็ยอมให้เชิญพระมหารัชมงคลปรมิหาร ไปประดิษฐานไว้ในเมืองนครลำปาง คนทั้งปวงจึงได้เชิญไปไว้ในวัดที่คนเป็นอันมากมีศรัทธาสร้างถวาย ในเมืองนครลำปางนานถึง ๓๒ ปี และวัดนั้นยังเรียกว่า วัดพระแก้ว มาจนทุกวันนี้

ครั้น พ.ศ.๒๐๑๑ พระเจ้าติโลกราช ได้ครองเมืองเชียงใหม่แล้วดำริว่า เจ้าเมืองเชียงใหม่องค์ที่แล้ว ยอมให้พระมหารัชมงคลปรมิหารไปประดิษฐานอยู่เมืองนครลำปางนั้นไม่ควรเลย ควรจะอาราธนาไปไว้ในเมืองเชียงใหม่ คิดแล้วจึงไปอาราธนาแก่พระมหารัชมงคลปรมิหาร มาสร้างพระอารามราชกุญเจดีย์ถวาย แล้วสร้างหอพระแก้วประดิษฐานไว้ในเมืองเชียงใหม่ และพระเจ้าเชียงใหม่ได้พยายามจะทำวิหารที่ไว้พระมหารัชมงคลปรมิหารให้มีปราสาทมียอดอันสมควร แต่หาสมประสงค์ไม่ อสนีบาตตกลงต้องทำลายยอดที่สร้างขึ้นหลายครั้ง จึงได้เชิญพระมหารัชมงคลปรมิหารไว้ในพระวิหาร มีซุ้มจรนาคอยู่ในผนังด้านหลังสำหรับเป็นที่ตั้งพระมหารัชมงคลปรมิหาร กับทั้งเครื่องประดับอาภรณ์บูชาต่าง ๆ มีบานปิดดั่งตู้เก็บรักษาไว้ เปิดให้คนทั้งปวงนมัสการเป็นคราว ๆ แต่พระมหารัชมงคลปรมิหารได้ประดิษฐานอยู่เมืองเชียงใหม่มาจนถึง ๘๔ ปี

ครั้น พ.ศ.๒๐๕๔ พระเจ้าเชียงใหม่องค์หนึ่ง ซึ่งครองเมืองครั้งนั้น ชื่อพระเจ้าไชยเชษฐา เป็นบุตรพระเจ้าโพธิสาร ซึ่งเป็นพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เพราะเหตุเจ้าเมืองเชียงใหม่องค์ก่อนได้กราบทูลขอนางขอมคำ ให้เป็นพระมเหสี พระเจ้าโพธิสารจึงมีราชบุตรคือ พระเจ้าไชยเชษฐาองค์นี้ เมื่อเจ้าไชยเชษฐามีอายุได้ ๑๕ ปี เจ้าเมืองเชียงใหม่ผู้เป็นพระอัยกาธิบดี ลันซีฟ ไม่มีผู้อื่นที่จะรับที่เจ้าเชียงใหม่ ท้าวพระยากับพระสงฆ์ผู้ใหญ่ทั้งปวงจึงพร้อมกันไปขอเจ้าไชยเชษฐา ผู้เป็นบุตรของพระเจ้าโพธิสารและเป็นนัดดาของเจ้าเชียงใหม่ นั้น มาเป็นเจ้าเชียงใหม่ ครั้นต่อมาพระเจ้าโพธิสารทิวงคต เกิดเหตุนองพระเจ้าไชยเชษฐาซึ่งราชสมบัติกัน เสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุต จึงเชิญพระเจ้าไชยเชษฐา ให้กลับไปยังเมืองหลวงพระบาง เพื่อรับเหตุกลางดล เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาไปนั้น ไม่แน่ว่าจะเลียบอยู่เมืองหลวงพระบางต่อไป หรือจะกลับคืนมายังเมืองเชียงใหม่ จึงเชิญพระแก้วมรกตไปด้วย เมื่อปีขาล พ.ศ.๒๐๕๕ อ้างว่าจะเชิญไปให้ญาติที่เมืองหลวงพระบางได้นมัสการและบำเพ็ญ

การกุศล ครั้นพระเจ้าไชยเชษฐาไปถึงเมืองหลวงพระบาง เสนาบดีพร้อมกันเชิญให้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุต พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่า ทำอย่างอื่น บ้านเมืองจะไม่พ้นเป็นจลาจล จึงรับครองกรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ ณ เมืองหลวงพระบาง เพิ่มพระนามว่า พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช เพราะเหตุที่ครองทั้งประเทศล้านช้าง และล้านนาด้วยกัน ฝ่ายข้างท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่ ไม่พอใจจะเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีสัตนาคนหุต จึงไปเชิญเมกุฏ ณ เมืองนาย ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าเชียงใหม่แต่ก่อนมาครองเมืองเชียงใหม่ ก็เกิดรบกับกรุงศรีสัตนาคนหุต พระเจ้าไชยเชษฐา ไม่สามารถจะปราบปรามเชียงใหม่ได้ จึงทรงรักษาพระแก้วมรกตไว้ที่เมืองหลวงพระบางต่อมา ๑๒ ปี

ถึง พ.ศ.๒๑๐๗ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง มีอำนาจขึ้น พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่า ตั้งอยู่ที่เมืองหลวงพระบางจะสู้ศึกมอญไม่ได้ จึงย้ายราชธานีไปตั้งอยู่เมืองเวียงจันทน์เชิญพระแก้วมรกตไปด้วย พระแก้วมรกตจึงไปประดิษฐานอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์แต่นั้นมาเป็นเวลา ๒๑๔ ปี

ครั้น พ.ศ.๒๓๒๑ เมื่อรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี เกิดสงครามขึ้นระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต ครั้นนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ได้เป็นจอมพลขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้เมืองเวียงจันทน์แล้ว เชิญพระแก้วมรกตกับพระบางลงมายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทำการสมโภชแล้วประดิษฐานไว้ ณ โรงพระแก้วในบริเวณพระราชวังเดิม ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีชวด พ.ศ.๒๓๒๕ โปรดให้สร้างพระอารามขึ้นในพระราชวัง เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต ครั้นพระอุโบสถสร้างสำเร็จ จึงโปรดให้เชิญพระแก้วมรกตแห่มาประดิษฐานในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ.๒๓๒๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริสร้างเครื่องทรงถวายสำหรับฤดูร้อนอย่าง ๑ ฤดูฝนอย่าง ๑ เปลี่ยนทรงตามฤดู ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริสร้างเครื่องทรงฤดูหนาว ถวายอีกอย่าง ๑ จึงทรงเปลี่ยนเครื่องทรง ๓ อย่าง ตามฤดูกาลจนทุกวันนี้^๑

๑. กรมศิลปากร, ตำนานพระแก้วมรกต. พระนคร : พระจันทร์, ๒๕๑๕ หน้า ๑๔ - ๒๒

วรรณกรรมภาษาไทยยุคสุโขทัย^๑

๑. ศิลปจาริกสุโขทัย

ในหนังสือประวัติวรรณคดีไทย ส่วนมากกล่าวถึงศิลปจาริกพ่อขุนรามคำแหง ว่าเป็นวรรณคดีชิ้นสำคัญยิ่งของไทย มิใช่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ซึ่งบอกเหตุการณ์ธรรมดาเหมือนจาริกอื่น ๆ ทั่วไป หรือเป็นเพียงการแสดงการประดิษฐ์อักษรไทยเท่านั้น จาริกนี้ได้เล่าพระราชประวัติของพ่อขุนรามคำแหง การศึกสงครามในสมัยนั้น ตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมืองและอาณาเขตของกรุงสุโขทัยด้วย

ศิลปจาริกเดิมอยู่ที่เนินปราสาท จังหวัดสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวช ประทับที่วัดราชาธิวาส เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทรงพบและโปรดให้นำลงมาไว้ในกรุงเทพฯ ได้ทรงศึกษาจนอ่านได้ความว่าเป็นจาริกพ่อขุนรามคำแหง จาริกนี้ นายฉ่ำ ทองคำวรรณ ได้อ่านใหม่ทั้งหมดและได้จัดพิมพ์รวมอยู่ในประชุมศิลปจาริกเล่ม ๑

ศิลปจาริกนี้ได้สะท้อนให้เห็นผลของการนับถือพุทธศาสนา และชีวิตสงบสุขของประชาชน ซึ่งเป็นผลของกษัตริย์ผู้ปกครองโดยยึดถือหลักธรรมของพุทธศาสนาด้วย

๒. ไตรภูมิภิกษา

วรรณคดีเล่มนี้บางทีเรียกว่า เทภูมิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง เป็นวรรณกรรมภาษาไทยเล่มแรกที่แต่งขึ้นโดยมีการค้นคว้า ในบานแผนกต้นเรื่องกล่าวว่า “พระไตรภูมิภิกษานี้ ธาตุออกมาแต่พระคัมภีร์โคบาลเก่า เอามาแต่พระอรรถกถา พระจตุราคนันท์มีบ้าง ในอรรถกถาฎีกาพระอภิธรรมาวตารก็มีบ้าง ฯลฯ” รวมคัมภีร์ที่ออกชื่อ ๓๐ เรื่อง และในตอนจบยังมีพูดถึงคัมภีร์ต่าง ๆ อีก ๒๐ ชื่อ รูปแบบของการแต่งโดยอาศัยการค้นคว้านี้ตรงกับความหมายของคำว่าวิทยานิพนธ์ (Thesis) ในปัจจุบัน และอาจถือได้ว่าเป็นวิทยานิพนธ์เล่มแรกในภาษาไทย แม้จะไม่มีการทำเชิงอรรถตามแบบสากลนิยมก็ตาม

ต้นฉบับเดิมเป็นอย่างไรไม่มีใครทราบ ฉบับที่มีอยู่ ณ หอสมุดแห่งชาติเวลานี้เป็นเพียงฉบับคัดลอกจารเป็นอักษรขอมลงในใบลานเป็นหนังสือ ๑๐ ผูก ปรากฏความในตอนท้ายเรื่องว่า พระมหาช่วย จารพระไตรภูมิภิกษา ที่วัดปากน้ำ ชื่อวัดกกดาง แล้วแต่ใน

๑. กรมการศาสนา. ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, กรุงเทพฯ : พ.ศ. ๒๕๒๔ หน้า ๒๔๔ - ๒๔๖

เดือน ๔ ปีก่อ วันอาทิตย์ เวลาตะวันบ่าย ๓ โมงเศษ เมื่อพุทธศักราชล่วงไปแล้ว ๒๓๒๓
พระวษา”

พญาสิทธิ ได้ทรงพระราชทานพระไตรภูมิเมื่อศักราชใดไม่ปรากฏ นายปลั่ง
ณ นคร สันนิษฐานว่า พญาสิทธิ ได้ทรงพระราชทานเรื่องนี้เมื่อขึ้นครองราชสมบัติแล้วได้
๖ ปี ตามที่ปรากฏในบานแผ่นก ก็ควรเป็น พ.ศ.๑๕๐๓

ใจความของไตรภูมิกล่าวถึงความเป็นไปของชีวิตใน ๓๑ ภูมิ คือที่อยู่ต่าง ๆ ของ
มนุษย์ สัตว์เดียรัจฉาน สัตว์นรก เปรต อสุรกาย และเทวดา เป็นการสอนเรื่องบุญ
บาป ตามหลักกรรมของพุทธศาสนา คำสอนของไตรภูมินี้มีอิทธิพลต่อความคิดของไทยและ
จิตรกรรมฝาผนังของอุโบสถในวัดที่สำคัญ ๆ เป็นอันมาก

มีคำวิจารณ์ว่า พระยาสิทธิ แต่งหนังสือไตรภูมิพระร่วงขึ้นมาเพื่อจูงน้อมหมายทางการ
เมือง เช่น เพื่อประโยชน์ในการปกครอง เพื่อสนับสนุนฐานของกษัตริย์ เป็นต้น และใน
ข้อความที่กล่าวถึงมนุษย์ภูมินั้น มีข้อความสอนเรื่องเพศศึกษาไว้ด้วย

มติของผู้เขียนเห็นว่าแม้จะมีทางเป็นไปได้ แต่ท่านแต่งขึ้นมาด้วยความประสงค์จะ
แสดงเรื่องโลกและชีวิตตามทัศนะของพุทธศาสนา ซึ่งอาจจะถือว่าเป็นหนังสือพุทธปรัชญา
เล่มแรกของประเทศไทยก็ได้ ข้อความต่าง ๆ เป็นการแสดงไปตามหลักฐานของอรรถกถา
เป็นส่วนใหญ่

๓. ตำรับนางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์

หนังสือเล่มนี้ได้เล่าถึงพระราชพิธีต่าง ๆ ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์
พระราชพิธีเกี่ยวกับพุทธศาสนามีกล่าวไว้ ๒ พิธีคือ พระราชพิธีวิสาขบูชา และพระราชพิธี
เข้าพรรษา นอกจากนี้หนังสือเล่มนี้ยังได้พรรณนาให้เห็นสภาพบ้านเมืองในสมัยนั้น
ตลอดถึงกิจของชาวพุทธที่กระทำในวันสำคัญของศาสนานั้นด้วย

เมื่อพิจารณาดำเนินการเขียน จะเห็นได้ว่า เป็นหนังสือที่ปรับปรุงขึ้นใหม่ในสมัยรัตน-
โกสินทร์นี้เอง แต่ความเดิมนั้นเป็นของเก่าตกมาแต่สมัยสุโขทัยแน่นอน ทั้งนี้กล่าวตามพระ-
ราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงไว้ในหนังสือ
พระราชพิธีสิบสองเดือน ผู้แต่งหนังสือนี้คือนางนพมาศ หรือที่เรียกกันว่าท้าวศรีจุฬาลักษณ์
พระสนมเอกของพระร่วงเจ้า แต่ไม่อาจจะระบุได้ว่าพระร่วงเจ้าองค์นี้คือกษัตริย์สุโขทัยพระองค์
ใด จากข้อความที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา น่าจะคะเนได้ว่า ระยะเวลาแต่งอยู่

ในระยะปลายรัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช หรือคั่นรัชสมัยของพระมหาธรรมราชา-
ลิไท ซึ่งจารึกพ่อขุนรามคำแหงและไตรภูมิกตา ได้แสดงให้เห็นอยู่แล้วว่าชาวสุโขทัยสมัยนั้น
เป็นผู้เคร่งในพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วรรณกรรมบาลีในยุคลานนา^๑

ก่อนที่จะศึกษาวรรณกรรมบาลีในอาณาจักรลานนา ขอกล่าวประวัติศาสตร์อาณาจักร
ลานนา ตอนที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยสังเขปดังนี้

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒^๒ พระนางจามเทวี พระราชธิดาแห่งกษัตริย์มอญในอาณาจักรทวารวดี ได้เสด็จขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย ตามคำเชื้อเชิญของพวกมอญพื้นเมืองที่
ลานนา พระนางได้นำเอาอารยธรรมแบบทวารวดีขึ้นมาด้วย มีทั้งพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท
และศิลปะในทุกแขนง ราชธานีอันมีชื่อเสียงแห่งแรกในกลุ่มแม่น้ำปิง คือ หริภุญไชย (ลำ
พูน) ตามตำนานกล่าวว่า ฤาษีวาสุเทพ เป็นผู้สร้างเมืองนี้ พระนางจามเทวีเป็น ปฐมขัตติยานี
ที่ปกครองลำพูน ได้สร้างวัดไว้ ๔ มุมเมืองลำพูน ทำให้เมืองนี้มีฐานะเป็นจตุรพุทธปราการ
พระพุทธศาสนาจึงได้ประดิษฐานรุ่งเรืองนับแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา

ราชวงศ์เม็งราย

เมื่อชนเผ่าไทยลงมาสู่สุวรรณภูมิ ได้ตั้งนครแรกที่เมืองแกลง ในสิบสองปันนา พ่อขุน
บรม เจ้าเมืองแกลง ได้ส่งราชโอรสไปสร้างแปลงเมือง ราชโอรสองค์หนึ่งชื่อขุนลอ ได้สร้าง
ประเทศลานช้าง คือประเทศลาวเดิวนี้นี้ มีนครสำคัญคือเมืองเชียงกง เชียงของ (หลวงพระบาง
ปัจจุบัน) ราชโอรสอีกองค์หนึ่งชื่อขุนไสยยง ได้ข้ามแม่น้ำโขงมาถึงลุ่มแม่น้ำปิง
ได้สร้างเมืองเงินยาง-เชียงแสนขึ้น เป็นปฐมบรรพบุรุษของคนไทยในประเทศไทย ถูกหลาน
ของขุนไสยยงได้เดินทางมาถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้นสกุลของราชวงศ์สุโขทัย และ
อุไทย

ภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ คนไทยในลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ได้สำนึกในชาตินิยม
เพื่อสร้างราชอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่น ได้ทำงานรวกกันนัดกันไว้ทุกภาค คือ ลุ่มแม่น้ำปิง

๑. เสถียร โพธิ์นันทะ. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒ พระนคร : มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕. หน้า ๑๒๓.

๒. พัฒน์ เท่งผลา. ประวัติวรรณคดีบาลี, มหาวิทยาลัยรามคำแหง, พ.ศ. ๒๕๒๔, หน้า ๒๔๖-๓๒๗

พ่อขุนเม็งรายเป็นหัวหน้า ทางลานช้างมีพระเจ้าฟ้าชุม ทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

พระเจ้าเม็งราย เป็นโอรสของพระเจ้าลาวเม็ง กษัตริย์แห่งนครเงินยาง (เชียงแสนเก่า) ได้รวบรวมเผ่าไทยลานนา จับไล่พวกมอญออกจากลุ่มแม่น้ำปิง พระองค์ทำสงครามกับพระเจ้าญ่บา กษัตริย์แห่งหริภุญไชย เนื่องจากเมืองหริภุญไชยมั่นคงแข็งแรง พระองค์จึงวางอุบายศึกโดยใช้วิธีของวัศสการพราหมณ์ จึงสามารถตีเมืองหริภุญไชยได้สำเร็จ เมื่อเสร็จศึกแล้ว พระองค์ได้แผ่อาณาไปทางอาณาจักรพะเยาซึ่งเป็นคนไทยด้วยกัน

ครั้งนั้น พระย้างำเมือง ขอมสละดินแดนบางส่วนให้ จึงได้เป็นมิตรกัน ทั้งพระเจ้าเม็งราย พ่อขุนรามคำแหงแห่งเมืองสุโขทัย และพระย้างำเมือง ทั้งสามพระองค์ต่างได้กระทำสัตย์สาบานกัน คิมลือติดจากพระครุฑนักษัตรของกันและกันว่าจะไม่เป็นศัตรูกันตลอดชีวิต เพราะฉะนั้น เมื่อเสร็จงานจับไล่อิทธิพลมอญเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าเม็งราย ทรงปรารถนาสร้างราชธานีใหม่ กับพระสหายทั้งสอง จึงทรงเลือกชัยภูมิบริเวณเชิงเขาสุเทวบรรพต บนฝั่งขวาของแม่น้ำปิง ขนานนามว่า นวบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่ เสวยราชย์เป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชอาณาจักรลานนาไทยตั้งแต่นั้นเป็นอันสิ้นสุดแห่งราชอาณาจักรหริภุญไชยของมอญซึ่งตั้งมาถึง ๖๗ ศตวรรษ มีกษัตริย์ปกครองกว่า ๔๐ พระองค์

พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าเม็งรายเป็นแบบเถรวาท ที่รับมาจากมอญ แต่ในพงศาวดารเมืองเหนือเล่าว่า ในสมัยพระเจ้าเม็งรายนี้ มีพระสงฆ์มาจากลังกา ได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์มาถวาย แต่เรื่องนี้ยังเป็นที่น่าสงสัยอยู่ พระเจ้าเม็งรายมีพระชนมายุยืนยาวมาก เมื่อสิ้นพระชนม์ พระราชโอรสคือพระเจ้าชัยสงครามได้กลับขึ้นไปครองเมืองเชียงราย ทางเมืองเชียงใหม่จึงตั้งโอรสชื่อ แสนภู ปกครอง

ลังกาวงศ์สู่ลานนา

ในรัชสมัยพระเจ้ากือนา (บาลีใช้ศัพท์ว่า กิลนา) พระองค์เป็นธรรมิกราช ได้สดับกิตติคุณของพระมหาเถระรูปหนึ่ง ชื่อพระอุทุมพรบุปผามหาสวามี เป็นพระลังกา แต่มาจำพรรษาที่เมืองนครพน (เมาะตะมะ) เผยแพร่ลัทธิลังกาวงศ์ที่นั่น พระเจ้ากือนาจึงส่งทูตไปอาราธนาท่านมาเชียงใหม่ แต่ท่านปฏิเสธว่าท่านชรามากแล้ว จึงได้ส่งหลานชายคือพระอานนทเถระและคณะสงฆ์จำนวนหนึ่งมาแทน เมื่อพระอานนทเถระมาถึง พระเจ้ากือนาได้นิมนต์ให้เป็นอุปัชฌาย์บวชกุลบุตรชาวเชียงใหม่ตามคคิลังกาวงศ์ พระเถระปฏิเสธ

และกล่าวแนะนำว่า พระอุทุมพรได้มอบอาญาสิทธิตั้งพระเถระผู้ใหญ่ ๒ รูป ชาวสุโขทัย คือ พระสุนะ ๑ พระอินมัทธสีเถระ ๑ ให้เป็นอุปัชฌาย์ในนิกลาลังการวศ์ ขอให้ไปนิมนต์พระเถระรูปใดรูปหนึ่งมาเถิด ตัวของท่านเองจะทำหน้าที่เป็นกรรมวาจาจารย์ พระเจ้าก็อนาจึงส่งทูตลงมาเฝ้าพระเจ้าไสยลือไทยแห่งสุโขทัย ทูลขอพระสุนนเถระขึ้นไป

พระสุนนเถระขึ้นไปจำพรรษาที่วัดขึ้น เมืองลำพูน ออกพรรษาแล้วจึงได้ไปเมืองเชียงใหม่ และได้จำพรรษาที่วัดสวนดอก พระเจ้าก็อนาได้ทรงทำพิธีสถาปนาพระสุนนเถระขึ้นเป็นพระสังฆราชองค์แรกของล้านนาไทย และพระเจ้าก็อนามีพระชนมายุได้ ๔๐ ก็ถึงวคค ดังนั้น พระโอรสของพระองค์คือพระเจ้าแสนเมืองมาจึงได้เสวยราชแทน คัมภีร์บาลีใช้ศัพท์ว่า “พระเจ้าลักขปุราคม”

ในปลายแผ่นดินพระเจ้าแสนเมืองมา พระเถระชาวเชียงใหม่หลายรูป เช่นพระเมธังกร พระญาณมณฑล พระสารีบุตร พระอนันท์ ฯลฯ พร้อมทั้งพระชาวรามัญ พระชาวกัมพูชา ได้เดินทางไปลังกาทวีป ขณะนั้นเมืองลังกาเกิดทุกข์ภัยภัย เมื่ออยู่ในลังกานานพอสมควรพระเถระเหล่านั้นก็เดินทางกลับ พร้อมกับนำพระเถระชาวลังกามาด้วย ๒ รูป คือ พระอุตตมปัญญสาธุ ๑ พระวิกรมพหูสาธุ ๑ คณะสงฆ์ชุดนี้เป็นลังกาวงศ์ชุดใหม่ เมื่อกลับมาถึงมาตุภูมิแล้ว ต่างแยกย้ายกันไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่รับมาใหม่ ดังข้อรังเกียจคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ชุดเก่า

เมื่อพระเจ้าแสนเมืองมาสวรรคต พระโอรสคือพระเจ้าสามฝั่งแกน ได้เสวยราชย์กษัตริย์องค์นี้ชอบบุพพาสีสาธ ไม่เอาพระทัยอุปถัมภ์พระศาสนา ต่อมาจึงถูกโอรสของพระองค์คือท้าวลกจับไปขังไว้แล้ว ท้าวลกก็ขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าติโลกราช

ในรัชสมัยของพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเลื่อมใสในคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ใหม่ ถึงกับเสด็จออกผนวชเป็นเวลา ๗ วัน ในปี พ.ศ.๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราชโปรดให้มีการทำอัฐมหาสังคายนา มีพระธรรมทินนาเถระเป็นประธาน ณ วัดมหาโพธาราม ทำอยู่ ๑ ปี จึงสำเร็จ นับตั้งแต่นั้นมา การศึกษาของพระสงฆ์เมืองเหนือก็รุ่งเรืองกว่าพระทางอยุธยา ได้มีพระเชียงใหม่รณาคัมภีร์บาลีขึ้นหลายรูป ดังจะกล่าวถึงข้างหน้า

เมื่อพระเจ้าติโลกราช สิ้นพระชนม์แล้ว ราชสมบัติก็ตกอยู่กับพระนัดดา คือพระเจ้าชัยอดเชียงราย คัมภีร์บาลีใช้ศัพท์ว่า “ขังรายสัคคะ” ต่อมาพระองค์ถูกพวกขุนนางปลดออกจากราชสมบัติ แล้วสถาปนาพระราชโอรสของพระองค์ ทรงพระนามว่า พระเจ้าพิลลภนัตตาธิราช หรือพระเจ้าเมืองแก้ว ขึ้นครองราชย์แทน

ในรัชสมัยของพระเจ้าฟลักปลัดดาธิราชนี้ พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เป็นอย่างมาก ตลอดรัชกาลของพระองค์มีแต่เรื่องบวชพระ-สร้างวัด เป็นพระราชกรณียกิจ ประจำทุกปี ผลแห่งการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ทางด้านการศึกษาและปฏิบัติ ทำให้เกิดความรู้แตกฉานในการแต่งกัมภีร์บาลีในหมู่ภิกษุชาวลานนา อันสืบเนื่องมาแต่แผ่นดินพระเจ้าติโลกราชผู้เป็นปรมัยยกาธิราช ของพระเจ้าเมืองแก้ว

พระเถระชาวลานนาแต่งกัมภีร์

ต่อไปนี้เป็นกัมภีร์ต่าง ๆ ที่แต่งขึ้นในอาณาจักรลานนา เล่มใดที่มีต้นฉบับและพิมพ์แล้ว ก็จะเล่าถึงเนื้อเรื่องย่อ ๆ ไว้ด้วย เล่มใดที่ยังหาต้นฉบับไม่ได้ ก็จะกล่าวแต่ชื่อกัมภีร์ ผู้แต่ง และปีที่แต่ง เท่าที่จะหาได้ ดังนี้

พระโพธิรังษี

พระโพธิรังษี พระเถระชาวเชียงใหม่ ได้แต่งวรรณกรรมบาลีไว้ดังนี้.-

๑. นิทานพระพุทธสิหิงค์

๒. จามเทวีวงศ์

๑. นิทานพระพุทธสิหิงค์

นิทานพระพุทธสิหิงค์ ว่าด้วยคำราพระพุทธสิหิงค์ แต่งโดยพระโพธิรังษี พระเถระชาวเชียงใหม่ แต่งเป็นภาษาบาลี ในระหว่าง พ.ศ.๑๘๔๕-๑๘๔๙ ในรัชกาลพระเจ้าสามฝั่งแกน หรือพระเจ้าวิชัยดิศ ครองราชย์ในนครเชียงใหม่^๑

พระพุทธสิหิงค์นั้น มีหลายองค์ด้วยกัน เท่าที่เชื่อกันอยู่ในปัจจุบันมีอยู่ ๓ องค์ คือ

๑. พระพุทธสิหิงค์ซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ พระแท่นบุษบก ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

๒. พระพุทธสิหิงค์ ในหอพระสิหิงค์ภายในบริเวณศาลากลางจังหวัด จังหวัดนครศรีธรรมราช

๓. พระพุทธสิหิงค์ ในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่

แต่องค์ไหนจะเป็นองค์จริง ตามตำนานนั้นนักโบราณคดีได้วินิจฉัย ถกเถียงกันมาแล้ว ดูเหมือนจะยังไม่ยุติ

๑. กรมศิลปากร. นิทานพระพุทธสิหิงค์, พระนคร : ศิวพร, ๒๔๐๖,

หนังสือสิทธิกันทานนี้ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์ เปรียญ) เมื่อครั้งเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ แปลออกเป็นภาษาไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ และหอพระสมุดฯ เคยจัดพิมพ์ขึ้นทั้งฉบับภาษาบาลีและคำแปล ให้ชื่อว่า ตำนานพระพุทธสิทธิกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ และมีผู้จัดพิมพ์ขึ้นอีก แต่พิมพ์เฉพาะคำแปลภาษาไทย ไม่ได้พิมพ์ภาษาบาลีไว้

หนังสือสิทธิกันทาน เป็นตำนานพระพุทธรูปสำคัญ และมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับประชาชนและประวัติศาสตร์ของชาติไทย กรมศิลปากรได้มอบให้ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิรุฑ แปลในเทศกาลสงกรานต์ ปี พ.ศ. ๒๕๐๖

นิทานพระพุทธสิทธิกัน (สิทธิกันทาน) แบ่งออกเป็น ๘ ปริเฉท เริ่มต้นด้วยปฐมกาลดา (ค่านมัสการพระรัตนตรัย) และมีเนื้อเรื่องย่อ ดังนี้.-

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว ๗๐๐ ปี ครั้งนั้นในเกาะสิงหลมีพระราชเสวยราชอยู่ ๓ องค์ มีพระอรหันต์ ๒๐ องค์ พระราชาทั้ง ๓ พระองค์ ครัสถถามพระอรหันต์ว่า เคยเห็นพระพุทธเจ้าหรือไม่ พระอรหันต์ก็ถวายพระพรว่า ไม่เคยเห็น ครั้งนั้น พญานาคคนหนึ่งได้ฟังพระราชากับพระอรหันต์สนทนากัน จึงพูดขึ้นว่า ข้าพเจ้าเคยเห็น ขอให้เตรียมที่เอาไว้ ต่อจากนั้น พญานาคก็ได้แสดงรูปเนรมิตพระพุทธรูป คนทั้งปวงเมื่อเห็นพระพุทธรูปแล้วต่างก็บูชากราบไหว้อย่างนอบน้อม เมื่อครบ ๗ วัน พญานาคก็ทำให้พระพุทธรูปนั้นหายไป และจำแลงเป็นชายมาบอกกำชับพระอรหันต์ให้จำพระพุทธลักษณะไว้

พระราชาทั้ง ๓ พระองค์ ทรงเลื่อมใสในรูปพระพุทธเจ้า มีพระราชประสงค์จะให้หล่อพระพุทธรูปขึ้น จึงตรัสเรียกช่างหล่อที่มีฝีมือดีเยี่ยมที่สุดให้หล่อรูปพระพุทธเจ้า พวกเหล่ามหาพรหมเป็นต้น ช่วยกันให้โลหะมีทองคำเป็นต้น มาช่วยหล่อด้วย เมื่อเสร็จแล้ว จึงฉลองกันตลอด ๗ วัน ๗ คืน พระพุทธรูปนั้นมีลักษณะท่าทางเหมือนราชสีห์ จึงเรียกว่า พระสิทธิกัน เมื่อเสร็จการฉลองแล้ว ในวันที่ ๘ จึงอัญเชิญมาประดิษฐานในหอนมทปที่บรรจพระรัตนตธาตุ

พ.ศ. ๑๕๐๐ มีพระธรรมิกราชองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ไสยรงค์ ได้แก่พระร่วงเจ้าผู้ครองเมืองสุโขทัย ได้เสด็จมาถึงนครศรีธรรมราช พระเจ้านครศรีธรรมราชทรงเล่าเรื่องพระพุทธรูปสำคัญถวาย พระร่วงเจ้าทรงมีพระราชประสงค์อยากได้พระพุทธรูปองค์นั้น พระเจ้านครศรีธรรมราชจึงจัดส่งทูตไปเกาะลังกาเพื่อขอพระพุทธรูป พระเจ้าลังกาได้ปรึกษากับพวกอำมาตย์แล้วตกลงมอบพระพุทธรูปให้พระร่วงเจ้า ทั้งนี้เพราะ

ได้มีพยากรณ์จากพระอรหันต์ ๒๐ องค์ ว่าพระพุทธรูปองค์นี้จะไปอยู่ชมพูนุทวิป เมื่อพระพุทธรูปสาครครบ ๒๐๐๐ ปี พระพุทธรูปองค์นี้จะคืนกลับมายังลังกาอีก พระเจ้ากรุงลังกาได้มอบพระพุทธรูปแก่ราชทูตในเรือสำเภา เมื่อเรือสำเภาแล่นมาถึงกลางทะเล เรือกระแทกหินแตกละเอียด ผุพังจนน้ำตาขมวด ส่วนพระพุทธรูปสิหิงค์ไม่จมน้ำ ลอยอยู่บนผิวน้ำบ้างพระพักตร์มาขังนครศรีธรรมราช พระเจ้านครศรีธรรมราชทรงทราบข่าว จึงเสด็จไปรับและอัญเชิญไปประดิษฐานไว้บนบัลลังก์ในพระลานหลวง

ขณะเมื่อพระเจ้านครศรีธรรมราชกำลังอาราธนาอยู่ พระพุทธรูปสิหิงค์ก็ลอยขึ้นสู่อากาศ เปล่งรัศมี ๖ ประการ คนทั้งปวงได้เห็นปาฏิหาริย์ต่างก็กระทำการสักการบูชา ทราบความถึงพระร่วงเจ้า พระองค์จึงเสด็จไปรับและนำกลับมายังกรุงสุโขทัย

เมื่อพระร่วงเจ้าสวรรคต กษัตริย์เมืองสุโขทัยก็ปกครองเรื่อยมาจนถึงพระยาไสย-ลือไทย อาณาจักรสุโขทัยจึงตกเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา พระรามาธิบดีแห่งกรุงศรี-อยุธยาจึงอัญเชิญพระพุทธรูปสิหิงค์มาประดิษฐานไว้ในกรุงศรีอยุธยา

ต่อมาพระพุทธรูปสิหิงค์ ได้ไปประทับอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร จากเมืองกำแพงเพชร ไปอยู่ที่เมืองเข็ญรายและเชียงใหม่ตามลำดับ

ตำนานพระพุทธรูปสิหิงค์ตามพระราชพงศาวดาร

ต่อไปนี้ จะได้เก็บความจากตำนานพระพุทธรูปสิหิงค์ ตามพระราชพงศาวดาร ดังนี้.-

พระโพธิ์รังษี แดงนิทานพระพุทธรูปสิหิงค์ โดยกล่าวถึงตั้งแต่สร้างพระพุทธรูปสิหิงค์ในลังกาทวีป สมเด็จพระร่วงเจ้า ได้อัญเชิญมาไว้ในกรุงสุโขทัย ประมาณว่าในรัชกาลของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๐ จนถึง พ.ศ. ๑๘๖๐ พระพุทธรูปสิหิงค์อยู่ที่เมืองสุโขทัย ราว พ.ศ. ๑๘๒๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ได้ได้อาณาจักรสุโขทัย จึงอัญเชิญพระพุทธรูปสิหิงค์มาไว้ ณ กรุงศรีอยุธยา ราว พ.ศ. ๑๘๒๕ พระญาณดิสเจ้าเมืองกำแพงเพชร ได้อัญเชิญพระพุทธรูปสิหิงค์มาไว้ที่เมืองกำแพงเพชร ต่อมา พ.ศ. ๑๘๓๑ ท้าวมหาพรหมได้อัญเชิญพระพุทธรูปสิหิงค์ไปไว้ที่เมืองเข็ญราย พระเจ้าแสนเมืองมา เจ้านครเข็ญใหม่ได้เมืองเข็ญราย จึงได้อัญเชิญพระพุทธรูปสิหิงค์มาไว้ที่นครเข็ญใหม่

ยังมีเรื่องพระพุทธรูปสิหิงค์ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุต่าง ๆ มีหนังสือพระราชพงศาวดารเป็นต้น มีกล่าวไว้ดังนี้.-

พระสิหิงค์ ประดิษฐานอยู่ที่เชียงใหม่ประมาณ ๒๕๕ ปี สมเด็จพระนารายณ์มหาราชตีเมืองเชียงใหม่ได้เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๒๐๕ โปรดให้อัญเชิญพระพุทธรสิหิงค์ลงมาที่กรุงศรีอยุธยา ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จนตลอดสมัยกรุงเก่า พระพุทธรสิหิงค์อยู่ในกรุงศรีอยุธยาตลอดเวลา ๑๐๕ ปี จนเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ครั้งนั้นพวกเมืองเชียงใหม่เข้ากับพม่า จึงอัญเชิญพระพุทธรสิหิงค์กลับขึ้นไปไว้ที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๓๘ เวลานั้นไทยได้เมืองเชียงใหม่ไว้เป็นเมืองขึ้นแล้ว พม่ายกกองทัพมาล้อมเมืองเชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปรบพม่าเข้าศึก ตีกองทัพพม่าแตกยับเยินไป ครั้นเสร็จการศึกแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ ได้เชิญพระพุทธรสิหิงค์กลับลงมากรุงเทพฯ ได้ทรงอุทิศพระราชมณเฑียรองค์หนึ่ง ถวายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรสิหิงค์ พระราชทานนามว่า “พระที่นั่งพุทไธสวรรย์” ยังปรากฏทุกวันนี้

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้เชิญพระพุทธรสิหิงค์มาไว้ในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตลอดรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอัญเชิญพระพุทธรสิหิงค์กลับขึ้นไปไว้ที่พระราชวังบวรฯ และประดิษฐานไว้เป็นพระประธานในวัดบวรสถานสุทธารวาส ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ทรงสร้างไว้ในพระราชวังบวรฯ ทำนองอย่างวัดพระแก้ววังหน้า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เชิญพระพุทธรสิหิงค์ไปประทับที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระราชวังบวรฯ คราบเท่าทุกวันนี้

หนังสือต่าง ๆ ที่กล่าวถึงพระพุทธรสิหิงค์

นอกจากนิทานพระพุทธรสิหิงค์ ที่พระโพธิ์รังษีแต่งเป็นภาษาบาลี เรียกว่า สิหิงค-นิทาน พระยาปรีดิธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณณ์) แปลครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ และศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูรย์ แปลอีกในเทศกาลสงกรานต์ปี พ.ศ. ๒๕๐๖ แล้ว ยังมีหนังสืออื่น ๆ ที่มีผู้เขียนไว้ดังนี้.-

๑. ดำเนินพระพุทธรูปสี่หังค์ หลวงวิจิตรวาทการ เรียบเรียงพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑
๒. เรื่องพระพุทธรูปสี่หังค์กับวิจารณ์ของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ (ฉบับที่จัดพิมพ์รวมกับเรื่องอื่น ๆ)
๓. ในชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๑ หน้า ๑๐๐
๔. ในคำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๕ หน้า ๕๕
๕. ในเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ หน้า ๒๕๒
๖. ในสาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชวิถี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์และแจกจ่ายแก่ข้าราชการและราษฎรในพระนครและหัวเมือง เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๘๐, ฉบับวันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๔๘๐, ฉบับวันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๔๘๕ และฉบับวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๔๘๕
๗. ในเรื่องโบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ กับหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ หน้า ๑๕

๒. จามเทวีวงศ์

จามเทวีวงศ์ว่าด้วยวงศ์ของพระนางจามเทวี ที่ครองเมืองหริภุญไชย (ลำพูน) และประวัติพระพุทธศาสนาในอาณาจักรล้านนา

พระญาณกิตติเถระ

พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เมืองเชียงใหม่ ๖ เรื่อง คือ.-

๑. โยชนาวินัย อธิบายข้อความในพระวินัย ตลอดจนไวยากรณ์ ซึ่งเห็นว่าที่อธิบายไว้ในอรรถกถาและฎีกายังเข้าใจยาก
๒. สัทธรรมสังคหะ ว่าด้วยสังคหีกาล และปณิณกรรมอย่างละเอียดละน้อย จะกล่าวละเอียดเมื่อถึงสมัยอยุธยา
๓. โยชนาพระอภิธรรม ๑ คัมภีร์ อธิบายข้อความในพระอภิธรรมทั้ง ๑ คัมภีร์ ตลอดจนไวยากรณ์ ซึ่งเห็นว่าที่อธิบายไว้ในอรรถกถาและฎีกายังเข้าใจยาก
๔. โยชนาฎีกาอภิธรรมสังคหะ อธิบายข้อความในอภิธรรมสังคหะ ตลอดจนไวยากรณ์ ซึ่งเห็นว่าฎีกายังบกพร่อง
๕. โยชนามูลกัจจายน์ อธิบายข้อความในคัมภีร์กัจจายน์ ตลอดจนไวยากรณ์ ซึ่งเห็นว่าที่อธิบายไว้ในอรรถกถาและฎีกายังเข้าใจยาก

๖ คณิตที่ปณิกขุปาติโมกข์ ร้อยกรองข้อความในภิกขุปาติโมกข์ให้เข้าใจง่ายขึ้น
เรื่องนี้ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๖

พระรัตนปัญญาเถระ

พระรัตนปัญญาเถระ แต่งที่เมืองเชียงใหม่ ๑ เรื่อง คือ ชินกาลมาลีปกรณ์ ว่าด้วย
ระเบียบกาลแห่งพระพุทธเจ้า ตั้งแต่เริ่มมโนปณิธาน และประวัติศาสตร์ที่มาประดิษฐาน
ในประเทศไทย แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐

หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์นี้ ท่านรัตนปัญญาเถระ ชาวเมืองเชียงใหม่ แต่งขึ้น
เป็นภาษาบาลี ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๖๐ - ๒๐๗๑ ต่อมา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-
จุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิต ๕ ท่าน ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยครั้งแรก เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๓๗ เรียกชื่อว่า ชินกาลมาลินี ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้ตีพิมพ์เป็นเล่มทั้งฉบับ
ภาษาบาลีและฉบับแปล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เรียกว่า ชินกาลมาลินี ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสและได้พิมพ์ฉบับภาษาบาลีใน
Bulletin de l'ecole Francaise d'extrems orient, Tome XXV. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร แปลจากฉบับภาษาบาลีของ
ท่านรัตนปัญญาเถระ ในนามของกรมศิลปากร เรียกชื่อตามฉบับภาษาบาลีว่า ชินกา-
ลมาลีปกรณ์ แปลว่า หนังสือว่าด้วยระเบียบกาลเวลาของพระพุทธเจ้า

หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ที่พิมพ์เป็นอักษรและภาษาสิงหลของลังกา กับฉบับ
พิมพ์อักษรโรมันและฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษของสมาคมบาลีปกรณ์ก็มี ฉบับที่พิมพ์
เป็นอักษรและภาษาสิงหลของลังกานั้น พิมพ์จากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรไทย ซึ่งพิมพ์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ซึ่งท่านอัครมหาบัณฑิต พระพุทธทศัตตมหาเถระ พระเถระชาวลังกา
ได้นำมาให้พระมหาเถระชาวไทยดู เมื่อคราวทำสังคายนาที่กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ กรมศิลปากร ซึ่งมี นาย ธนิต อยู่โพธิ์ เป็นอธิบดี ได้ส่ง
หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับแปลเป็นภาษาไทย ซึ่ง ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร
เปรียญ เป็นผู้แปลกับฉบับภาษาบาลีอักษรไทย ซึ่งพิมพ์ไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ไปให้ นางสาว
ไอ.บี. ฮอร์เนอร์ นายกสมาคมบาลีปกรณ์ ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ทางสมาคม
บาลีปกรณ์ จึงได้ขอร้องให้ท่านอัครมหาบัณฑิต พระพุทธทศัตตเถระ ชาวลังกา รับหน้าที่
ชำระและถ่ายลงเป็นอักษรโรมัน ประจวบกับในระบายนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จประพาสประเทศอังกฤษเป็นทางราชการ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้โปรดพระราชนานพระบรมราชูปถัมภ์แก่สมาคมบาลีปกรณ์ ตามแบบอย่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์มาก่อน ทางสมาคมจึงได้คัดเลือกจัดพิมพ์คัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับภาษาบาลีเป็นอักษรโรมัน และเฉลิมพระเกียรติพระนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บนหน้าปกด้วย

ต่อมา สมาคมบาลีปกรณ์ ได้มอบให้ศาสตราจารย์ ชยวิกรม (Prof. Dr. N.A. Jayawickrama) แห่งมหาวิทยาลัยลังกา แผลชินกาลมาลีปกรณ์จากภาษาบาลีเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อแปลเสร็จแล้ว ได้ส่งมาให้กรมศิลปากร ประเทศไทย พิจารณาตรวจแก้ไขให้ถูกต้อง ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร และ นายชูศักดิ์ ทิพย์เกษร เปรียญ ได้ช่วยกันจัดทำข้อสังเกตบางประการในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ แล้วส่งไปให้ ซึ่งมีประโยชน์อย่างมาก ทางสมาคมได้นำลงพิมพ์ไว้ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษด้วย จึงเห็นได้ว่า หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ของท่านรัตนปัญญาเถระ ชาวเมืองเชียงใหม่ เป็นเอกสารสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีของประเทศไทย และเป็นการเผยแพร่เกียรติคุณของนักปราชญ์ฝ่ายบาลีชาวไทยอันรวมถึงผู้แปลเป็นภาษาไทยด้วย

ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ผู้แปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาไทย ได้กล่าวถึงหลักฐานที่มีปรากฏในคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์นี้ว่า ผู้แต่งคือ พระรัตนปัญญาเถระ ไม่ได้บอกที่มา แม้ท่านจะคัดลอกมาทั้งเรื่องหรือบางตอน เช่น เรื่องชาดก หรือ เรื่องอดีตพุทธะ ผู้อ่านจะต้องรู้เอาเองว่า ข้อความนี้มีมาในคัมภีร์ไหน เรื่องอะไร เป็นต้น ท่านเองเดียวกับหนังสือไตรภูมิพระร่วงฉบับภาษาไทย ท่านผู้แต่งได้กล่าวถึงหลักธรรมต่าง ๆ แต่ไม่ได้บอกที่มาเหมือนกับ พระสิริมังคลาจารย์ ผู้แต่ง คัมภีร์มั่งคัลลิตตปิณี ท่านกล่าวถึงข้อความใด ก็อ้างที่มาของข้อความนั้น ท่านอ้างว่ามาจากคัมภีร์ไหน สูตรอะไร ว่าอย่างไร แล้วยกข้อความนั้นมาด้วย ทำให้ผู้อ่านทราบที่มาของข้อความนั้น ๆ ได้ทุกแห่ง หลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์นั้น มีมาจากคัมภีร์เหล่านี้คือ บาลีอปทานสูตร วิสุทธชนวิลาสิณี พุททวงศ์ มหาปทานสูตร มหาปรินิพพานสูตร สุมังคลวิลาสิณี ปปัญจสูตรนี้ อรรถกถาถามหาบรรคที่ขนิณาย ชาตักกฎฐกถา สมันตปาสาทิกา มิลินทปัญหา มหาวงศ์อุปวงศ์ โพธิวงศ์ ทั้งหมดนี้เป็นภาษาบาลี และหนังสือเรื่อง มูลศาสนา ซึ่งเป็นภาษาไทย

เหนือ คัมภีร์และหนังสือเหล่านี้ พระรัตนปัญญาเถระใช้เป็นคู่มือในการเรียบเรียงคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์

ประวัติของพระรัตนปัญญาเถระ ผู้แต่งคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์นั้น มีหลักฐานยืนยันว่า ท่านเป็นชาวเข็ขรราช และเป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าเม็งราย บวชอยู่วัดพระแก้วเมืองเข็ขรราช ต่อมาท่านไปอยู่เข็ขรใหม่ และอยู่ที่ วัดสีตลาราม ที่วัดเจ็ดยักษ์เจ็ดยอดเดี๋ยวนี้ ท่านได้รับเจ็ญาคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์นี้ ในรัชสมัยของ พระเจ้าฟิสิกปนัดดาธิราช รัตนจกเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ ท่านมีพรรษาได้ ๒๓ พรรษา

หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์นี้ กล่าวถึงกาลของพระพุทธเจ้า โดยเรียบเรียงเป็นลำดับอย่างมีระเบียบ คือ พระพุทธเจ้าซึ่งเสด็จอุบัติขึ้นมาในโลกนี้ ประมาณก่อน พ.ศ. ๘๐ ปี พระองค์มีประวัติความเป็นมาอย่างไร ท่านผู้รจนาได้กล่าวถึงกาลก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าไว้อย่างพิสดาร กล่าวคือ กาลที่มีเจ็ตนาใครจะเป็นพระพุทธะ กาลตั้งใจจะเป็นพระพุทธะ กาลเปล่งวาจา และกาลกระทำเส็สมบารมีเพื่อเป็นพุทธะ ตลอดถึงได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ เป็นลำดับมา จนกระทั่งพระชาติสุดท้ายที่เสด็จอุบัติมาเป็นมนุษย์ ตรีเศ็ฐกบฏวิชัยศากยวงศ์ โคตมโคตร ตรัสรู้เส็ัพพัญญุตญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ท่านผู้รจนาได้กล่าวไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนว่าปีไหน พระพุทธเจ้าทรงทำอะไร ประทับอยู่ที่ไหน จนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพานเมื่อปรินิพพานแล้ว คำสอนของพระองค์ที่เรียกว่า ธรรมวินัย ได้มีผู้นำมารวบรวมประมวลเป็นพระไตรปิฎกขึ้น ท่านผู้รจนาได้บรรยายถึงการรวบรวมพระธรรมวินัยเป็นลำดับมาที่เรียกว่าทำสังคายนา ทำกันเมื่อไร ที่ไหน ครั้งที่เท่าไร นอกจากนี้ ส่วนต่าง ๆ ของพระสรีระ ซึ่งเรียกว่าพระบรมธาตุ หรือพระบรมสารีริกธาตุ ได้มีผู้จัดสรรอย่างไร อันนี้เป็นต้นเหตุที่เกิดพระสถูป เจ็ดยักษ์ต่าง ๆ ขึ้นในโลก ท่านผู้รจนาได้กล่าวถึงการปฏิบัติจัดสรรพระบรมธาตุนั้นเป็นลำดับมา พระธรรมวินัยและพระบรมธาตุ ได้แพร่หลายออกไปประดิษฐานในต่างประเทศ จนกระทั่งมาถึงประเทศไทย ใครปฏิบัติกระทำกิจต่อพระธรรมวินัย และพระบรมธาตุอย่างไร เมื่อไร ท่านผู้รจนาที่ระบุน้อย่างละเอียดพิสดาร โดยบอกเวลาและสถานที่ไว้เป็นหลักฐาน ด้วยเหตุนี้ ผู้รจนาจึงตั้งชื่อคัมภีร์นี้ว่า “ชินกาลมาลีปกรณ์” แปลว่า ระบุน้อยกาลเวลาของพระพุทธเจ้า

ลักษณะการแต่งคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ ส่วนใหญ่แต่งเป็นร้อยแก้ว มีกาถาบ้างเป็นครั้งคราว ไม่ได้แบ่งเป็นบทหรือปริเจ็ท กล่าวเป็นเรื่อง ๆ ไปตามลำดับ

ต่อไปนี้อีกกล่าวถึงเรื่องราวต่าง ๆ ในคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ ตามที่ศาสตราจารย์
ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ได้แปลไว้ดังนี้^๑

คำนำมัสการพระรัตนตรัย

พระโพธิสัตว์ ๓

จิตคุปปาทกาล

มโนปณิธาน

มหานิทาน

ลักษณะอสงไขย

๔ เรื่องอติทุรนิทาน

๔ เรื่องทุรนิทาน

๔ เรื่องสันติเกนิทาน

๔ เรื่องแสดงเทศนาธรรมจักร

๔ เรื่องโปรคชภูติ

๔ เรื่องเสด็จไปยังเมืองกบิลพัสดุ์และแสดงยมกปาฏิหาริย์

๔ เรื่องพุทธกิจ กล่าวถึงการเสด็จสถานที่ต่าง ๆ รวมทั้งในลังกาทวีป

๔ เรื่องอัครมหาสาวก

๔ เรื่องพุทธปรินิพพาน

๔ เรื่องพระบรมสารีริกธาตุ

๔ เรื่องเบ็ดเตล็ด

๔ เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑

๔ เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๒

๔ เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๓

๔ เรื่องพระมหินทเถระมาลังกาทวีป

๔ เรื่องอัญเชิญพระมหาโพธิมาลังกาทวีป

๔ เรื่องพระธาตุรากขวัญมาลังกาทวีป

๑. พระรัตนปัญญาเถระ. ชินกาลมาลีปกรณ์, (ฉบับแปลโดย ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร)
พระนคร : สามมิตร, ๒๕๑๕. หน้าสารบัญ

๔ เรื่องมหาโพธิมาลังกาทวีป
 ๔ เรื่องพระมหินทเธระนิพพาน
 ๔ เรื่องการมาของพระเขี้ยวแก้วเบื้องขวาและพระธาตุนลาฏ
 ๔ เรื่องมหายังคณเจดีย์
 ๔ เรื่องมริจเจดีย์
 ๔ เรื่องโลหปราสาท
 ๔ เรื่องสุวรรณมาลิกเจดีย์
 ๔ เรื่องกาลพระไตรปิฎกขึ้นสู่ไบลาน
 ๔ เรื่องมหาวงศ์กษัตริย์ในลังกาทวีป
 ๔ เรื่องพระเขี้ยวแก้วประดิษฐานในลังกาทวีป
 ๔ เรื่องพระพุทธโฆสาจารย์ไปลังกาทวีป
 ๔ เรื่องสร้างหริญไชย
 ๔ เรื่องก่อกองหาเจดีย์เมืองหริญไชย
 ๔ เรื่องพระมหาธาตุปรากฏขึ้นที่เมืองหริญไชย
 ๔ เรื่องราชวงศ์พระเจ้าอาทิตย์
 ๔ เรื่องพญามังราย
 ๔ เรื่องพระสุมนเถระได้พระธาตุ
 ๔ เรื่องพระเจ้ากือนา
 ๔ เรื่องพระสุมนเถระมานครหริญไชย
 ๔ เรื่องพระสีหลปฏิมา หรือพระพุทธสิหิงค์
 ๔ เรื่องก่อกองพระธาตุวัดบุปผาราม
 ๔ เรื่องศาสนาสีหลมาสู่เมืองเชียงใหม่
 ๔ เรื่องพระธาตุเจดีย์หลวง
 ๔ เรื่องสมมติสีมาของพระเจ้าฟ้าง
 ๔ เรื่องพระรัตนปฏิมา
 ๔ เรื่องพระเจ้าฟ้าง
 ๔ เรื่องพระพุทธรูปใหญ่ในวัดบุปผาราม
 ๔ เรื่องหล่อพระปฏิมาทองคำองค์ใหญ่

เรื่องสมมติสมาวัตมหาโพธาราม

เรื่องเสด็จไปเมืองเชียงแสน

เรื่องพระสิทธิพุทธปฏิมา

เรื่องกาลก่อกำแพงศิลาแลงนครหริภุญไชย

เรื่องกาลแห่งพระพุทธศาสนานิกายสีหลุ่มเรื่อง

เรื่องกาลบังเกิดช้าง

เรื่องพระพุทธรูปแก่นจันทร์

เรื่องตำนานพระพุทธรูปแก่นจันทร์

เรื่องพรรณาคความตอนจบ

ผู้สนใจรายละเอียดแต่ละหัวข้อ ฟังกันได้จากคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับแปลภาษาไทย โดยเฉพาะฉบับที่พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางทองคำ สุวรรณิชกุล เมื่อวันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๕ นั้น ผู้แปลได้เพิ่มเรื่อง ลำดับกษัตริย์ครองนครเชียงใหม่ ตามคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ กษัตริย์ราชวงศ์มังรายครองเมืองเชียงใหม่ เทียบระหว่างคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์กับพงศาวดารโยนก วิธินับอสงไขย และสารบาญรูปภาพ นับว่าเป็นประโยชน์อย่างมากสำหรับผู้สนใจประวัติศาสตร์อาณาจักรล้านนา และประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอาณาจักรล้านนา

พระสิริมงคลจารย์

พระสิริมงคลจารย์ แห่งที่เมืองเชียงใหม่ ๔ เรื่อง คือ.-

๑. ที่ปิ่นเวสสันดรชาดก หรือ เวสสันดรที่ปิ่น อธิบายว่าด้วยเรื่องราวและศัพท์ตลอดทั้งวิธีแบ่งคาถา ในมหาเวสสันดรชาดก แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐

๒. จักรกาทที่ปิ่น ว่าด้วยจักรวาล และภพภูมิต่าง ๆ มีเนื้อหากล้ายคลึงกับหนังสือเตภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๓

๓. สังขยาปกาสะกฏิกา ว่าด้วยเครื่องนับ และเครื่องตวง ๖ อย่าง แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๓

๔. มงคลดัดที่ปิ่น ขยายความในมงคลสูตร (พระสูตรนี้ท่านสังคายนาไว้ในอาคตสถาน ๒ แห่ง คือ ในทุติยวรรค สุตตนิบาต และ ขุททกปาฐะ ในขุททกนิภาย) แต่งเมื่อ

พ.ศ. ๒๐๖๑ ตรงกับปีวอก จุลศักราช ๘๘๖ ในรัชสมัยของพระเจ้าราชวชิราธิราชพิลก
ผู้เป็นราชนัดดาของพระเจ้าลกะ กษัตริย์แห่งเมืองเชียงใหม่

คัมภีร์มังคลัตถที่ป็นที่เป็นภาษาบาลีพิมพ์ด้วยอักษรไทย แบ่งออกเป็น ๒ ภาค
คือ ปสโม ภาค (ภาคที่ ๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรง
ชำระ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวเรศ) วัดเทพศิรินทราวาส ชำระ
ซ้ำ เล่มนี้ทางคณะสงฆ์ไทยจัดเป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ใช้เรียน
ชั้นเปรียญธรรม ๔ ประโยค สำหรับ ทูตโย ภาค (ภาคที่ ๒) เป็นหลักสูตรเปรียญธรรม
๕ ประโยค

ลักษณะการแต่งคัมภีร์นี้ เป็นร้อยแก้วผสมด้วยคาถา สำหรับร้อยแก้วนั้น เป็นการ
อธิบายความหมายของศัพท์ ในคาถาหนึ่ง ๆ ให้เข้าใจง่าย เช่น อสวนาติ อภขนา (แปล
ว่า คำว่า อสวนา ได้แก่การไม่คบ เป็นต้น) แล้วอธิบายความหมายของมงคลแต่ละข้อ
อย่างละเอียด พร้อมทั้งยกอุทาหรณ์ มีนิทานประกอบ นิทานมีทั้งนิทานในสมัยพระโคตม
พุทธเจ้า และ นิทานในชาดก อ้างถึงพระพุทธเจ้าในอดีต มีคาถาประกอบนิทานเรื่องนั้น ๆ
ใช้คำง่าย ๆ ที่คนทั่วไปเข้าใจได้ การแต่งประโยคก็ใช้ประโยคง่าย ๆ ไม่ยาก อ่านแล้ว
เข้าใจความในประโยคทันที หลักฐานอ้างอิงต่าง ๆ ท่านผู้รจนาบอกที่มาทุกเรื่อง เช่น
ข้อความนี้มาจากคัมภีร์ไหน สูตรอะไร ว่าอย่างไร แล้วยกข้อความนั้น ๆ มาด้วย ทำให้
ผู้อ่านทราบที่มาของข้อความนั้น ๆ ได้ทุกแห่ง

พระสุวรรณรังษี

พระสุวรรณรังษี ทราบว่าเคยอยู่เชียงใหม่ ภายหลังไปจำพรรษาอยู่เวียงจันทน์
วัดวิชาราม ต่อมาได้ตำแหน่งสังฆราช แต่งคัมภีร์ชื่อ คันทวารณฎีกา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๘
อธิบายคัมภีร์ “คันทวารณะ” ซึ่งแต่งโดย พระอริยวงษะ พระสงฆ์พม่า ว่าด้วยนิบาต
ศัพท์ต่าง ๆ อีกเล่มหนึ่งที่กล่าวถึง คือท่านได้แต่ง ปฐมสมโพธิกถา เป็นเรื่องประวัติ
ของพระพุทธเจ้า เมื่อสมเด็จพระบรมพระปรมาณูชิตชินวโรส ได้ทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิกถา
เมื่อปี ๒๓๘๘ ก็ได้ทรงถือเอาปฐมสมโพธิกถาซึ่งแต่งโดยพระสุวรรณรังษี เป็นหลัก *

จ. กรมการศาสนา. ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, พ.ศ. ๒๕๒๕,
หน้า ๓๐๐

พระนันทาจารย์

พระนันทาจารย์ แต่งที่เมืองเชียงใหม่ ๑ เรื่องเป็นภาษามาลีชื่อ สารัตถสังคหะ รวบรวมธรรมะที่เห็นว่าเป็นสาระมาร้อยกรองไว้ ๕๐ มาติกา มือกนิหารพระพุทธเจ้า เป็นต้น ๑

พระธรรมเสนาบดี

พระธรรมเสนาบดี แต่งที่เมืองเชียงใหม่ ๑ เรื่อง ชื่อ ปัทกมโยชนา สัททตถเภทจินดา ขยายความคัมภีร์สัททตถเภทจินดา ว่าด้วยประเภทแห่งศัพท์และเนื้อความลึกลับ พระอุตตาราม

พระอุตตาราม เป็นชาวลานนาไทย มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ แต่งเรื่อง วิสุทธิมัทคทีปนี ขยายความคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสาจารย์

ปัญญาสชาดก

ปัญญาสชาดก ว่าด้วยนิทานเก่าแก่ของเมืองไทยประมาณ ๕๐ เรื่อง เช่น เรื่อง สมุทโฆษ เรื่องพระสุธนนางมโนราห์ เรื่องสังข์ทอง เรื่องพระรถเสน และ เรื่องคารวี เป็นต้น ผู้แต่งเป็นภิกษุชาวเชียงใหม่ แต่งเป็นภาษามคร เลียนแบบนิบาตชาดก เมื่อพุทธศักราช ประมาณ ๒๐๐๐ - ๒๒๐๐ ปี สมัยนั้นเป็นสมัยที่การศึกษาภาษามครในลานนา รุ่งเรืองมาก พระภิกษุชาวลานนาได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา แล้วเดินทางกลับมาตุภูมิ ได้แต่งคัมภีร์ภาษามาลีดี ๆ ไว้หลายเล่ม เช่น มังคลัตถทีปนี ของ พระสิริมังคลาจารย์ ชินกาลมาลีปกรณ์ ของ พระรัตนปัญญาเถระ เป็นต้น การแต่งปัญญาสชาดก เป็นการแต่งในปลายสมัยที่กล่าวมา สังเกตได้จากการใช้ภาษามครในคัมภีร์เล่มนี้อ่อนกว่า คัมภีร์ชิ้นก่อน

กล่าวกันว่าหนังสือปัญญาสชาดกมีอยู่เฉพาะในประเทศไทย กับที่เมืองหลวง พระบาง และกรุงกัมพูชา ที่อื่น ๆ เช่น อินเดีย ลังกา พม่า หามิได้ มีครั้งหนึ่ง เรื่องปัญญาสชาดกไปถึงพม่า พม่าเรียกว่า "เชียงใหม่ปัญญาส" ปัญญาสชาดกฉบับดินนั้นเป็นคัมภีร์ใบลาน จำนวน ๕๐ ผูก ต่อมา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งสภานายกหอสมุดสำหรับพระนคร มีพระประสงค์จะพิมพ์หนังสือ

๑. พัทธน์ เพ็งผลา. ประวัติวรรณคดีบาลี, มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๔, หน้า ๓๒๔

ปัญญาสชาดก จึงได้มีการแปลเรื่องสมุทรโฆษ อันเป็นเรื่องแรกแห่งปัญญาสชาดก และต่อมาก็ได้แปลจบบริบูรณ์ และพิมพ์เป็นเล่มหนังสือได้ ๒ เล่ม โดยแบ่งเป็นภาค ๑ - ๒

ลักษณะการแต่งปัญญาสชาดกเหมือนกับอรรถกถาชาดกทุกอย่าง แต่งเป็นแบบร้อยแก้ว มีคาถาปะปนบ้าง กล่าวถึงเรื่องปัจจุบัน อดีต อนาคต และประมวลตัวละครในอดีตเป็นนุคคลในปัจจุบัน

ชาดก ๕๐ เรื่องที่มีอยู่ในปัญญาสชาดก มีดังนี้

๑. สมุทรโฆษชาดก	๒. สุธนูชาดก
๓. สุธนูชาดก	๔. รัตนปโยคชาดก
๕. สิริวิบุลยคติชาดก	๖. วิบุลราชชาดก
๗. สิริจุทามณีชาดก	๘. จันทราชชาดก
๙. สุกมิตราชาดก	๑๐. สิริธราชาดก
๑๑. ทูลกบัณฑิตชาดก	๑๒. อาทิตชาดก
๑๓. ทุกัมมานิกชาดก	๑๔. มหาสุรเสนชาดก
๑๕. สุวรรณกุมารชาดก	๑๖. กนกวรรณราชชาดก
๑๗. วิริยบัณฑิตชาดก	๑๘. ธรรมโสภณชาดก
๑๙. สุทัตสนชาดก	๒๐. วัฏฏังคุลีราชชาดก
๒๑. โบราณกบิลราชชาดก	๒๒. ธรรมิกบัณฑิตราชชาดก
๒๓. จาคทานชาดก	๒๔. ธรรมราชชาดก
๒๕. นรชีวะชาดก	๒๖. สุรูปชาดก
๒๗. มหาปทุมชาดก	๒๘. ภัณฑาคารชาดก
๒๙. พหลกาวีชาดก	๓๐. เสตบัณฑิตชาดก
๓๑. ปุ่ปผชาดก	๓๒. พารามสิราชชาดก
๓๓. พรหมโสมราชชาดก	๓๔. เทวรุกขกุมารชาดก
๓๕. สกฏชาดก	๓๖. สิทธิสารชาดก
๓๗. นรชีวกจินชาดก	๓๘. อติเทวราชชาดก
๓๙. ปาจิตตกุมารชาดก	๔๐. สรรพสิทธิชาดก
๔๑. สังขปัดถชาดก	๔๒. จันทเสนชาดก

๔๓. สุวรรณกัจฉปชาดก

๔๔. สีโสธราชาดก

๔๕. วรวงศาชาดก

๔๖. อรินทมาชาดก

๔๗. รดเสนชาดก

๔๘. สุวรรณสิทธาชาดก

๔๙. วณานาชาดก

๕๐. พากุลชาดก

นอกจากนี้ยังมีปัจฉิมภาค (ภาคสุดท้าย) มี ๑๑ ชาดก คือ

๑. โสณันทชาดก

๒. สีหนาทชาดก

๓. สุวรรณสังขชาดก

๔. สุรัมภาชาดก

๕. สุวรรณกัจฉปชาดก

๖. เทวันธชาดก

๗. สุบินชาดก

๘. สุวรรณวงศาชาดก

๙. วรณชาดก

๑๐. สิริสาชาดก

๑๑. จันทกาสชาดก

ปัญญาพุทธพยากรณ์

ปัญญาพุทธศักราชวรรณนา

อานิสงส์ผ้าบังสุกุล

วรรณกรรมบาลีในยุคออยุธยา^๑

สมัยอยุธยา ถึงแม้พระพุทธศาสนาจะรุ่งเรืองก็ตาม แต่วรรณกรรมบาลีก็มีน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับอายุของความเป็นราชธานี หรืออาจจะมีแต่ได้สาบสูญไปเมื่อคราวเสียกรุงครั้งหลังก็ได้ แต่ในภาคภาษาไทย นอกจากมหาดิคำหลวงแล้ว ที่สำคัญ ๆ ก็ยังมีมาก เช่น กาพย์มหาชาติ พระราชนิพนธ์ของ พระเจ้าทรงธรรม นันทโศภนันทฤทธาคำหลวง พระมัลลย์คำหลวง ทั้งสองเรื่องนี้ เป็นพระนิพนธ์ของ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ในรัชสมัย พระเจ้าบรมโกษฐ์ ปฐมโฆวาทคำฉันท์ ของ พระมหานาค วัดท่าทราย ในแผ่นดินเดียวกัน เป็นต้น

วรรณกรรมบาลี ในยุคออยุธยา มีอยู่ ๒ เล่ม คือ

๑. คันทิมูลกัจจายนะ ร้อยกรองแก้เนื้อความในมูลกัจจายน์ เป็นความย่อ ๆ ผู้แต่งคือ พระมหาเทพกวี แต่งในสมัยอยุธยา ตามประวัติบอกว่าคุณได้ศึกษาในสำนัก

๑. พัทธน์ เพ็งผลา. ประวัติวรรณคดีบาลี, มหาวิทยาลัยรามคำแหง, พ.ศ. ๒๕๒๔, หน้า ๓๓๗ - ๓๔๘

ของพระมหากง พระมหาดิล และ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสวรรรย์

๒. สัทธัมมสังคหะ เป็นคัมภีร์ว่าด้วยประวัติพระพุทธศาสนา ผู้แต่งคือ พระธรรมกิตติมหาสาหมิเถระ ผู้มีชีวิตรอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ตามข้อสันนิษฐานของนักปราชญ์หลายท่าน เชื่อว่าท่านเป็นชาวอยุธยา เพราะในนิคมคถาของคัมภีร์นี้มีข้อความเล่าประวัติย่อ ๆ ของผู้รจนาคัมภีร์นี้ว่า ท่านมีชื่อว่า ธรรมกิตติมหาสาหมิ เป็นศิษย์ของพระธรรมกิตติมหาสาหมิ (ชื่อเหมือนกัน) ท่านไปศึกษาที่ประเทศลังกา หลังจากนั้น ท่านได้เดินทางกลับมาอุฎฐมิของท่าน ชื่อ โยทยา

ดร. มหศ ติวารี ชาวอินเดีย แสดงทัศนะไว้ดังนี้

“อยุธยาในประเทศอินเดีย ซึ่งในอำนาจการปกครองของมุสลิม ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ (พุทธศตวรรษที่ ๑๙) หากหลักฐานหรือร่องรอยความเจริญทางพระพุทธศาสนาไม่ได้เลย ความรุ่งโรจน์ทางพุทธวรรณคดีย่อมเป็นไปได้ในสมัยนั้น”

ดร. ติวารี ได้สรุปความเห็น ว่า จากหลักฐานทางประวัติดังกล่าวข้างต้น น่าจะเป็นไปได้ หากจะกล่าวว่าท่านธรรมกิตติมหาสาหมิรูปนี้ มีชีวิตรุ่งโรจน์ในถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ใน อยุธยาประเทศสยาม และท่านได้แต่งคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ ขณะที่ท่านจำพรรษา ณ วัดลังการาม^๑

ท่านพุทธทศตเถระ ชาวลังกาให้ความเห็นว่า พระธรรมกิตติมหาสาหมิ ผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ เป็นศิษย์ของท่านธรรมกิตติ แห่งเมืองตามพริลค์ (นครศรีธรรมราช) ท่านอาจารย์ธรรมกิตติ ได้รับอาราธนาไปประเทศลังกา โดยกษัตริย์ลังกา พระนามว่า ปรักกมพาหุที่ ๒ ท่านมีชื่อเสียงและมีผู้นับถือมาก ต่อมาพระธรรมกิตติมหาสาหมิ ได้ไปศึกษาพระพุทธศาสนาในลังกา กับท่านธรรมกิตติมหาเถระ และได้อุปสมบทที่นั่น เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วท่านได้กลับมาเมืองตามพริลค์ และเดินทางไปยังสุโขทัย และท่านได้รจนาคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ ขณะที่จำพรรษาอยู่ ณ วัดลังการาม ดังกล่าวไว้ ในนิคมคถาแห่งคัมภีร์นั้น

ท่านพุทธทศตเถระได้สรุปว่า คำว่า “โยทยา” มาจากคำว่า “สุโยทยา”

คำว่า “โยทยา” มาจากคำว่า “สุโยทยา” ตามทัศนะของท่านพุทธทศตเถระ คงจะไม่

๑. ธรรมกิตติมหาสาหมิเถระ. สัทธัมมสังคหะ. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔

ถูกต้องนัก เพราะว่ากษัตริย์กรุงสุโขทัยที่ทรงพระนามว่า บรมราชา (อิราข) ไม่มี มีแต่พระบรมราชาธิราช ผู้เป็นกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๑๓ - ๑๕๓๑

คำว่า โยทย น่าจะมาจากคำว่า “โยทยา” เพราะในนิคมคาลากล่าวว่า “สมปุตโต โยทย ปุร” คำว่า สมปุตโต โยทย หากเป็นบทสนธิก็ควรจะติดกันเป็น สมปุตโตโยทย แยกเป็น บทสระสนธิได้ว่า สมปุตโต อโยทย ลบ อ ดันศัพท์หลัง คงไว้แต่สระ โอ ท้ายของคำหน้า คำว่า โยทย ได้แก่ อโยทยา หรือ อยุธยา ในประเทศไทยเป็นแน่

เมื่อ โยทย เป็น อยุธยา ความก็ลงรอยเดียวกันว่า อยุธยา เป็นเมืองหลวงของประเทศไทย ซึ่งสถาปนาโดยสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๓ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๑๓ ตรงกับปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ พระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพะงั่ว) เสด็จจากของพระมหาลีพระเจ้าอู่ทอง ทรงปกครองกรุงศรีอยุธยา

วัดลังกา หรือ ลังการาม อันเป็นสถานที่ที่พระธรรมกิตติมหาสามี จำพรรษาและแต่งคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ นั้น สมเด็จพระรามาธิบดีทรงสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ - ๑๘๐๖

ที่ชื่อว่า วัดลังกา หรือ ลังการาม นั้น หมายถึงวัดสำหรับพระภิกษุที่ไปศึกษาในประเทศไทยลังกา แล้วกลับมาอยู่ เพราะในสมัยอยุธยา พระพุทธศาสนายังเป็นลัทธิเถรวาท นิกายลังกาวงศ์อยู่^๑ พระสงฆ์ไทยไปลังกามักจะไปบวชในสำนักของพระวันรัตมหาสามี แล้วพาพระลังกาคลับเข้ามาเมืองไทย เข้าใจว่าพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ ได้ออกผนวชในคณะสงฆ์เชื้อสายนี้

ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓ - ๒๑๗๑) พระสงฆ์ไทยที่เดินทางไปลังกา กลับมา ได้ทูลเล่าตามคำตอบของพระลังกาว่า พระพุทธองค์เคยประทับรอยพระบาทไว้ที่เขาสุวรรณบรรพต ซึ่งตั้งอยู่ในประเทศไทย พระเจ้าทรงธรรมจึงโปรดให้ค้นหา และพบรอยพระพุทธรบาทที่จังหวัดสระบุรี แม้นในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ (พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๐๑) ทางประเทศลังกาว่างสมณวงศ์ลง พระเจ้ากิตติสิริราชสิงหะ พระเจ้าแผ่นดินลังกา โปรดให้ส่งทูตมาขอสมณวงศ์จากกรุงอยุธยา เพื่อออกไปบวชชาวลังกา พระเจ้าบรมโกษฐ์ จึงส่งพระอุบาลีเถระเป็นหัวหน้าคณะสงฆ์ไทย ออกไปอุปสมบทกุลบุตรลังกา เพื่อฟื้นฟูสมณวงศ์ขึ้น คณะสงฆ์ลังกาซึ่งบวชกับคณะสงฆ์ไทย จึงมีชื่อ สยามวงศ์ หรือ อุปาลิงศ์ นับเป็นนิกายใหญ่มีพระสงฆ์เป็นจำนวนมาก เจริญสืบมาจนทุกวันนี้

๑. เสถียร โพธิ์นันทะ. พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย. หน้า ๔๔

จากหลักฐานที่กล่าวมา อาจสรุปได้ว่า พระธรรมกิตติมหาสามี เป็นพระภิกษุชาว
ไทยอยุธยา มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และได้รับรณาคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ ระหว่าง
ปี พ.ศ. ๑๕๑๓ - ๑๕๓๑ ในรัชสมัยของพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพะงั่ว)

เมื่อนำคัมภีร์สัทธัมมสังคหะไปเปรียบเทียบกับคัมภีร์บาลีที่พระชาวลานนาแต่ง
จะเห็นว่าพระธรรมกิตติมหาสามี แต่งคัมภีร์สัทธัมมสังคหะก่อนคัมภีร์บาลีในลานนา
ที่นับว่าแต่งก่อนคือ คัมภีร์คันถีที่ปณิกขุปาติโมกข์ พระญาณกิตติเถระ แต่งที่เมือง
เชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๖ นับว่าคัมภีร์สัทธัมมสังคหะเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดที่พระ
เถระไทยแต่ง

คัมภีร์สัทธัมมสังคหะนี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราช ได้จัดไว้เป็นคัมภีร์
ของพระภิกษุชาวลานนา คือพระญาณกิตติเถระ แต่งที่เมืองเชียงใหม่^๑ เพื่อให้เห็นความ
แตกต่างกันจึงได้นำมากล่าวไว้สำหรับนักวรรณคดีบาลีจะได้มีข้อมูลตัดสินใจ

คัมภีร์สัทธัมมสังคหะ มีต้นฉบับเดิมเป็นอักษรเทวนาครี อยู่ที่แผนกจัดพิมพ์ตำรา
พระพุทธศาสนา ณ สถาบันบาลีนาถันทา นักศึกษาไทย ๒ คน^๒ ได้ค้นพบเข้า และเห็น
ว่ามีประโยชน์มากเกี่ยวกับประเทศไทย พระสงฆ์ไทย และพระพุทธศาสนา จึงได้นำกลับ
มาประเทศไทย ได้ปริวรรตอักษรเทวนาครีจากต้นฉบับเดิมเป็นภาษาบาลีอักษรไทย
และสถาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งประเทศไทย ได้จัดพิมพ์
ขึ้น เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฐายีมหา
เถระ) วัดมกุฏกษัตริยาราม เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๕ แต่ยังไม่ได้แปลเป็น
ภาษาไทย

ในคำนำของคัมภีร์สัทธัมมสังคหะฉบับที่ได้มาจากสถาบันบาลีนาถันทาบอกไว้ว่า
ดร. มหศ ทิวารี อาจารย์แห่งสถาบันบาลีนาถันทาเป็นผู้ชำระ จัดพิมพ์คัมภีร์สัทธัมม-
สังคหะนี้ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๔ และกล่าวว่า ได้จัดพิมพ์คัมภีร์สัทธัมมสังคหะนี้โดยถ่าย
จากอักษรโรมัน ซึ่งพิมพ์ลงในวารสารของสมาคมบาลีปกรณ์ ประเทศอังกฤษ เมื่อปี
พ.ศ. ๒๔๓๓ มาสู่อักษรเทวนาครีเป็นครั้งแรก

๑. สมเด็จพระวันรัต. สังคหิตยวงศ์. พระนคร : ศิวพร, ๒๕๒๑. หน้า ๔

๒. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ วิจิตร เกิดวิสิษฐ์ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ลักษณะการแต่ง คัมภีร์สัทธัมมสังคหะนี้แต่งเป็นร้อยแก้ว แต่มีคาถาประกอบมาก บทที่ ๘ แต่งเป็นคาถาทั้งบท บทที่ ๑๐ ส่วนใหญ่แต่งเป็นคาถา การใช้คำ สำนวน และประโยคง่าย ๆ กะทัดรัด สละสลวย อ่านเข้าใจง่าย นับว่าผู้รจนารู้ภาษามาลีอย่างดีเยี่ยม หลักฐานต่าง ๆ ที่มีอยู่ในคัมภีร์ผู้แต่งได้มาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์พิเศษต่าง ๆ เช่น ที่ปวงศ์ มหาวงศ์ เป็นต้น

คัมภีร์สัทธัมมสังคหะ ให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย และลังกา ในอินเดียกล่าวถึงการทำสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง ในลังกากล่าวถึงการทำสังคายนาครั้งที่ ๔ - ๕ ในสมัยพระเจ้าทวานัมปิยติสสะ และพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัย นอกจากนี้ผู้รจนายังได้กล่าวถึงชีวประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์ และผลงานแปลอรรถกถาของท่านพร้อมทั้งของนักปราชญ์อื่น ๆ นอกจากนี้ผู้รจนาคัมภีร์นี้ ยังได้กล่าวถึงผลงานวรรณกรรมบาลีหลายสมัยที่นักปราชญ์รุ่นต่าง ๆ ได้แต่งขึ้น ทั้งในอินเดีย และลังกา รวมถึงการส่งพระธรรมทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาในนานาประเทศ เช่น พระมหินทเถระ และพระสังฆมิตตาเถรี ได้ไปประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศลังกา เป็นต้น

คัมภีร์สัทธัมมสังคหะแบ่งเป็น ๑๑ บท บางบทเป็นร้อยแก้ว ผสมกับคาถา บางบทแต่งเป็นคาถาล้วน ๆ ซึ่งพอสรุปความแต่ละบทได้ดังนี้

บทที่ ๑

การทำสังคายนาครั้งที่ ๑

กล่าวถึงการทำสังคายนาครั้งแรกที่เมืองราชคฤห์ ภายหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ประชุมสงฆ์ ๕๐๐ รูป เนื้อความส่วนใหญ่มีอยู่ในคัมภีร์จุลวรรค ที่ปวงศ์ มหาวงศ์ และอรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่ก็มีข้อแตกต่างกันอยู่ เช่น ในคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ ไม่ได้กล่าวถึงเหตุที่พระอานนท์ไม่ได้พระอรหันต์ ก่อนเข้าร่วมประชุมทำสังคายนา เป็นต้น

บทที่ ๒

การทำสังคายนาครั้งที่ ๒

กล่าวถึงการทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ที่เมืองเวสาลี หลังพุทธปรินิพพาน ๑๐๐ ปี มูลเหตุแห่งการทำสังคายนาครั้งที่ ๒ พระเรวตเถระและสัพพกามีเถระ สอบถามปัญหาธรรมวินัย และกล่าวสรุปวัตถุ ๑๐ ประการ

บทที่ ๓

การทำสังคายนาครั้งที่ ๓

กล่าวถึงเหตุแห่งการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ คือ เติชเรณียะเข้ามาปลอมบวชในพระพุทธศาสนาเพื่อลวงตักการะ พระสงฆ์ในชมพูทวีปไม่ได้ทำอุโบสถกรรมเป็นเวลา ๖ ปี พระเจ้าอโศกมหาราชนิมนต์พระสงฆ์ให้ประชุมกันทำสังคายนา ให้พระโมคคลีบุตร ดิศสเถระเป็นประธาน ทำสังคายนาหลังพุทธปรินิพพาน ๒๒๘ ปี

บทที่ ๔

การรับฉลองเจดีย์บรรพตวิหาร

กล่าวถึงการส่งพระธรรมทูต ๘ สายไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ พระมหินทเถระไปประเทศลังกาในรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ และการฉลองเจดีย์บรรพตวิหาร

บทที่ ๕

การทำสังคายนาครั้งที่ ๔

กล่าวถึงการทำสังคายนาครั้งที่ ๔ ที่ถ้ำป่าราม เมืองอนูราชปุระ มีพระมหาอิริฎฐเถระเป็นผู้สาวคพระวินัย ในรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ หลังพุทธปรินิพพาน ๒๓๘ ปี และการตั้งมั่นแห่งพระพุทธศาสนา ในประเทศลังกา

บทที่ ๖

การจาริกพระไตรปิฎก

ภายหลังพุทธปรินิพพาน ได้ ๔๓๓ ปี พระไตรปิฎกและอรรถกถายังไม่ได้จาริกเป็นลายลักษณ์อักษร คงใช้การท่องจำด้วยมุขปาฐะ (ปากเปล่า) เรื่อยมา พระสงฆ์ลังกาเห็นความเสื่อมแห่งการทรงจำ จึงทูลพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัย ให้มีการจาริกพระไตรปิฎกและอรรถกถาลงในไอบลาน พระเจ้าวัฏฏคามินิอภัยทรงเห็นชอบด้วย จึงได้มีการจาริกพระไตรปิฎกและอรรถกถาลงในไอบลาน นับเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๕ ด้วย

บทที่ ๗

การแปลอรรถกถาพระไตรปิฎก

กล่าวถึงชีวิต และผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์โดยละเอียด

บทที่ ๘

พรรณนาฎีกาพระไตรปิฎก

หลังพุทธปรินิพพาน ๑๕๗๘ ปี พระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ ได้ครองประเทศลังกา พระกัสสปเถระ ได้พบประเด็นที่เป็นเงื่อนไขในพระไตรปิฎกและอรรถกถาต่าง ๆ เห็นสมควรจัดทำฎีกา จึงทูลให้พระเจ้าปรักกมพาหุทราบ พระองค์ทรงเห็นชอบด้วย จึงทรงอุปถัมภ์ให้พระสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญทั้งหลาย มีพระกัสสปะเป็นประมุข ได้รจนาฎีกาแห่งอรรถกถา ดังนี้

๑. สารัตถทีปนี	ฎีกาคัมภีร์สมันตปาสาทิกา
๒. ปรมัตถมัญจุสา	ฎีกาคัมภีร์สุมังคลวลลิตินี
๓. ทุติยสารัตถมัญจุสา	ฎีกาคัมภีร์ปปัญจสูทนี
๔. ตติยสารัตถมัญจุสา	ฎีกาสารัตถปกาสินี
๕. จตุตถสารัตถมัญจุสา	ฎีกาคัมภีร์มโนรตปุรณี
๖. ปฐมปรมัตถปกาสินี	ฎีกาคัมภีร์อัญญาสาธินี
๗. ทุติยปรมัตถปกาสินี	ฎีกาคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี
๘. ตติยปรมัตถปกาสินี	ฎีกาคัมภีร์ปรมัตถทีปนี

บทที่ ๙

พรรณนาพระเถระผู้แต่งคัมภีร์ทั้งหมด

กล่าวถึงผู้แต่งคัมภีร์ต่าง ๆ และนับบท พยางค์ และตัวอักษรของพระไตรปิฎกอรรถกถาและฎีกา ดังนี้

พระไตรปิฎกมี ๑,๑๘๓ บท มี ๒๒๕,๗๕๐ พยางค์ และมี ๘,๔๖๔,๐๐๐ ตัวอักษร^๑ คัมภีร์อรรถกถา ที่แต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ มี ๑,๑๖๓ บท มี ๒๕๐,๗๕๐ พยางค์ และมี ๘,๓๐๔,๐๐๐ ตัวอักษร

-
๑. ขอให้เปรียบเทียบกันสถิติที่คำนวณได้โดยเครื่องคอมพิวเตอร์จากพระไตรปิฎก ที่เรียกกันว่า ฉบับคอมพิวเตอร์ ซึ่งระบุว่า พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทย จำนวน ๔๕ เล่ม มีจำนวนตัวอักษร ๒๔.๒๓ ล้านตัวอักษร จำนวนที่แตกต่างกันเช่นนี้อาจเป็นเพราะใช้เกณฑ์การนับต่างกัน ตลอดจนลักษณะตัวอักษรที่แตกต่างกันของแต่ละชาติก็เป็นได้

กัมภีร์ฎีกา มี ๖๓๒ บท มี ๑๕๘,๐๐๐ พยางค์ และมี ๕๕๖,๐๐๐ ตัวอักษร
ในส่วนวรรณกรรมอื่น ๆ และผู้รจนานี้ มีกล่าวไว้ดังนี้

ชื่อกัมภีร์	ชื่อผู้รจนานี้
๑. วิสุทธิธรรมรค	พระพุทฺธโฆสจารย์
๒. กังขาวิตรณ	พระพุทฺธโฆสจารย์
๓. ขุททกศึกษา	พระธัมมสิริ
๔. อภิธัมมวาท	พระพุทฺธทัตตะ
๕. ปรมัตถวินิจฉัน	พระอนุรุธะ
๖. อภิธัมมัตถสังคหะ	พระอนุรุธะ
๗. สังขสังเขป	ศิษย์ของพระอานนท์
๘. เขมปกรณ	พระเขมะ
๙. สังฆนันทิ	พระกัจจายณะ
๑๐. สังฆนันทิฎีกา	พระวิมลพุทฺธิ และ พระพรหมปุตตะ
๑๑. รูปสัทธิ	พระพุทฺธปปียะ
๑๒. อภิธานัปทีปิกา	พระโมกคัลลานะ
๑๓. ชินาลังการสุตตะ	พระพุทฺธรักขิต
๑๔. ชินจริต	พระเมธังกร
๑๕. ปรมัตถมัณฑุสา	พระธัมมปาละ
๑๖. วินยสังคหะ	พระสาครมติ
๑๗. นิสสยฎีกา	พระมหาโพธิ
๑๘. มุขมัตตกา	พระมหาโพธิ
๑๙. ปรมัตถทีปนี	พระธัมมปาละ
๒๐. สุโพธาลังการ	พระสังฆรักขิต
๒๑. วุตโตทัย	พระสังฆรักขิต
๒๒. ขุททกศึกษาฎีกา	พระสังฆรักขิต
๒๓. สัมพุทฺธวณณา	พระสังฆรักขิต
๒๔. วินัยวินิจฉัน	พระพุทฺธสีหะ

๒๕. กังขาวิตรณีกา	พระพุทธบาท
๒๖. อภิธัมมัตถสังคหีกา	ศิษย์พระสารีบุตร
๒๗. ธัมมปัทธฐกถา	พระพุทธโฆสาจารย์
๒๘. เนตติปกรณ	พระกัจจายนะ
๒๙. สารัตถสาธินี	ศิษย์ของพระสารีบุตร

บทที่ ๑๐

พรรณนาอานิสงส์การแต่งพระไตรปิฎก

กล่าวถึงอานิสงส์ของการเขียนพระไตรปิฎก ในมหาปรินิพพานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า หลังพุทธปรินิพพานแล้ว พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จะเป็นศาสดาแทนพระองค์ ดังนั้น บุคคลผู้เขียนหรือจารึก หรือเป็นเหตุให้มีการเขียนการจารึกพระไตรปิฎก ย่อมได้รับอานิสงส์คือ ย่อมได้รับชื่อเสียง ถึงความมั่นคงรุ่งเรือง บรรลุนิพพาน และย่อมบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าด้วย ในคัมภีร์นี้ยังกล่าวไว้ว่า *อักษรตัวหนึ่ง ๆ เท่ากับพระพุทธรูปองค์หนึ่ง* หมายความว่าผู้เขียนพระไตรปิฎกด้วยอักษรตัวเดียวเท่ากับผู้สร้างพระพุทธรูป ๑ องค์ เพราะฉะนั้น ผู้เป็นบัณฑิตพึงเขียนหนังสือที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎก โดยแท้

บทที่ ๑๑

พรรณนาอานิสงส์ของการฟังธรรม

บทนี้กล่าวถึงผลของการฟังธรรม เริ่มต้นด้วยคาถา อันเป็นผลของการฟังธรรมว่า

โย เม ปสฺสติ สทุทฺธมฺ โส เม ปสฺสติ วฑฺฒติ
 อปสฺสมาโน สทุทฺธมฺ เม ปสฺสุมปิ น ปสฺสติ

แปลว่า *ผู้ก่อนวัฏกาล ผู้ใดเห็นธรรม ที่เรากล่าวสอนอยู่ ผู้นั้นย่อมเห็นเรา เพราะไม่เห็นธรรม ผู้นั้นแม้เห็นเราอยู่ ก็ชื่อว่า ไม่ได้เห็นเรา*

วรรณกรรมภาษาไทยยุคอยุธยา

วรรณกรรมพุทธศาสนา ที่รจนาเป็นภาษาบาลี สมัยอยุธยา แม้จะมีน้อยมากเมื่อเทียบกับล้านนาไทย แต่ก็สามารถขุดเขยไ้จากวรรณกรรมภาษาไทย ในประวัติวรรณคดีไทย ปรากฏว่า มีวรรณคดีจำนวนไม่น้อยที่เป็นเรื่องมาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา หรือไม่ก็ได้เค้าเรื่องหรือได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์พุทธศาสนา ที่สำคัญมีจำนวน ๑๐ เรื่อง คือ

- ๑) มหาชาติคำหลวง
- ๒) ภาพพิมพ์มหาชาติ
- ๓) โคลงนิราศหริภุญไชย
- ๔) สมุทรโฆษคำฉันท์
- ๕) เสือโคคำฉันท์
- ๖) ปุณโณวาทคำฉันท์
- ๗) กลบทสิริวิบูลกิติ์
- ๘) นันทโศปน์นทศูตรคำหลวง
- ๙) พระมาลัยคำหลวง

มหาชาติคำหลวง

หนังสือที่เรียกว่าคำหลวงมีลักษณะ ๓ ประการ คือ

- ก) พระมหากษัตริย์ทรงมีส่วนในการแต่ง
- ข) เนื้อเรื่องเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาหรือตำนาน
- ค) เป็นเรื่องที่รวมคำประพันธ์หลายชนิดในเรื่องเดียวกัน คือ มีโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน กละกันไป

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕ ประทานคำอธิบายไว้ในหนังสือมหาชาติคำหลวง ฉบับ พ.ศ. ๒๔๖๐ ว่า

“หนังสือมหาชาติเดิมแต่งในภาษามอญ ใครแต่งหาปรากฏไม่ น่าจะได้แปลเป็นภาษาไทยตั้งแต่ครั้งพระนครสุโขทัย แต่หากฉบับสูญหายไปเสีย หนังสือมหาชาติแปลเป็นภาษาไทยที่มีอยู่ในเวลานี้... มีจดหมายเหตุปรากฏว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีรับสั่งให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตในกรุงศรีอยุธยา แปลแต่งเมื่อปีขาล จุลศักราช ๘๔๔ พุทธศักราช ๒๐๒๕”

ข้อความข้างต้นนี้ได้รับคำยืนยันจากพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าทรงให้ชุมนุมสงฆ์และนักปราชญ์ราชบัณฑิต แต่งมหาชาติคำหลวงพิสดารทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ประดับด้วยคาถา ๑๐๐๐ บริบูรณ์

ภาพพิมพ์มหาชาติ

คำว่า ภาพพิมพ์ เป็นชื่อคำประพันธ์แบบหนึ่ง คือ ใช้ร้อยยาวตลอดเล่ม และถือเนื้อความ

เป็นหลัก ส่วนการบรรยายต่าง ๆ ผู้นิพนธ์ได้ประดิษฐ์ตกแต่งให้พริ้งเพริด พิศดารยิ่งกว่าต้นฉบับเดิม นายปลื้ม ณ นคร ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ผู้ที่อ่านมหาดิคำหลวงจะพบคาถาแทรกรุงรังไปหมด แต่ในกาพย์มหาชาตินี้ มีเดินคาถาตอนขึ้นความใหม่สองสามคำ แล้วแต่งเป็นกาพย์ไทยเรื่อยไป จนขึ้นความสำคัญใหม่จึงเดินคาถาอีกสองสามคำ ทั้งนี้ทำให้อ่านฟังง่าย และไม่เหน็ดเหนื่อยใจดังมหาดิคำหลวง ภาษาที่ใช้ในหนังสือกาพย์มหาชาติโดยมากเป็นภาษาที่ยัง “เป็น” อยู่ทั้งสิ้น

เราไม่มีทางทราบได้ว่า ผู้ใดเป็นผู้แต่งกาพย์มหาชาติ ดูเหมือนว่าเรื่องนี้จะแต่งขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าทรงธรรม มีคำกล่าวว่า หนังสือวรรณคดีที่เกิดขึ้นในสมัยนี้มีแต่กาพย์มหาชาติเรื่องเดียว เป็นแสงอุษาของวรรณคดี ซึ่งจะได้แปลงศ์มีจารึในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช อันเป็นสมัยต่อจากนี้ไปอีก ๒๕ ปี

โคลงนิราศหริภุญไชย

วรรณคดีเรื่องนี้ เดิมแต่งเป็นภาษาเหนือ กวีทางใต้จะเป็นผู้ใดไม่ปรากฏ ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้นำมาดัดแปลงใหม่ โดยเปลี่ยนจากโคลงลาว แต่งเพื่อถวายกษัตริย์ ใจความเป็นเรื่องแบบนิราศทั่วไปเล่าการเดินทางของกวี คร่ำครวญถึงนางผู้เป็นที่รักไปตลอดทาง ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ไปจนถึงพระธาตุหริภุญไชย

สมุทรโฆษคำฉันท์

วรรณคดีเรื่องนี้ ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสร สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าเป็นยอดแห่งคำฉันท์ และมีประวัติแต่งยาวนานถึง ๓ สมัย เริ่มแต่งในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา โดย พระมหาราชครูจบบริบูรณ์ในรัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

เค้าเรื่องของสมุทรโฆษคำฉันท์มาจากปัญญาสชาดก สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงสันนิษฐานว่า

“เรื่องนิทานสมุทรโฆษนั้น เดิมเห็นจะได้มาจากอินเดียช้านาน มาเล่ากันจนเป็นนิทานพื้นเมือง ภายหลังมีผู้เอานิทานสมุทรโฆษแต่งเป็นหนังสือขึ้นสองฉบับ คือ มีภิกษุชาวเมืองเชียงใหม่ เอานิทานสมุทรโฆษแต่งเป็นชาดกในภาษามคธอยู่ในคัมภีร์ปัญญาสชาดกฉบับหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาพระองค์หนึ่ง สันนิษฐานกันว่าสมเด็จพระ

พระนารายณ์มหาราชคำสั่งให้พระมหาราชครู แต่งนิทานเรื่องสมุทรโฆษ เป็นกลอนกาพย์ สำหรับใช้เป็นบทพากย์หนังอีกฉบับหนึ่ง สมุทรโฆษจึงมีสองฉบับและเรื่องไม่ตรงกัน”

เลื้อโคคำฉันท

วรรณคดีเรื่องนี้ ได้เค้าเรื่องมาจากปัญญาสาตก มีข้อความกล่าวถึงนามผู้แต่ง โดยกล่าวว่า “พระบรมครูแกลัง กล่าวไว้เป็นเฉลิม” ว่าได้แก่ พระมหาราชครู แต่งขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ปฐมนิพนธ์คำฉันท

วรรณคดีเรื่องนี้ แต่งตามปฐมนิพนธ์สูตร ซึ่งเป็นตำนานพระพุทธรบาท แต่ปรากฏว่าไม่ค่อยตรงนัก ผู้แต่งคือ พระมหาค วัดท่าทราย โดยทั่วไปมักยกย่องขึ้นเป็นอย่างพระเปรียญ เรียกว่า พระมหานาค มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย

กลบทสิริวิบุลยคติ

ผู้แต่งวรรณคดีเรื่องนี้ คือ หลวงศรีปริษา (เซ่ง) เค้าเรื่องมาจากปัญญาสาตก เป็นวรรณคดีที่แต่งโดยใช้แบบกลบท

นันทปณิธานสูตรคำหลวง

วรรณคดีเรื่องนี้ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) เป็นผู้แต่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๘ มีผู้กล่าวว่า เดิมมีใน คัมภีร์ที่มณฑลย สิลขันธวรรค พระมหาพุทธสิริเถระ แต่งไว้เป็นภาษาบาลี ข้อความนี้อาจเข้าใจคลาดเคลื่อนกันมา พระสูตรนี้ไม่มีในคัมภีร์ แต่มีในฎีกาพาหุ เนื้อเรื่องกล่าวถึงพระโมคคัลลานะปราบพญานาคชื่อนันทปณิธานนาคราช

พระมัลลย์คำหลวง

ผู้แต่งวรรณคดีเรื่องนี้ คือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๑ มีเค้ามูลมาจากมัลลย์สูตร พระภิกษุชาวลังกาเป็นผู้แต่งไว้เป็นภาษาบาลีในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุ ซึ่งครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๙๖ ก่อนสมัยสุโขทัย ๑๐๐ ปี ต่อมาใน พ.ศ. ๒๐๖๐ พระภิกษุชาวลานนาได้แต่งขยายความเรื่องนี้เป็นภาษาบาลี เรียกว่า ฎีกามัลลย์ เนื้อเรื่องกล่าวถึงพระอรหันต์องค์หนึ่ง ชื่อ พระมัลลย์ มีอิทธิฤทธิ์เหมือนพระโมคคัลลานะ โปรดสัตว์นรก เหาะขึ้นไปพบพระศรีอาริย์บนสวรรค์ หัวใจของเรื่องคือศาสนาพระศรีอาริย์ซึ่งจะมาถึงในกาลข้างหน้า สมัยพระศรีอาริย์นั้นเป็นสมัยของความสุกความเจริญอย่างอุดม

บทที่ ๓

วรรณกรรมบาลีในสมัยรัตนโกสินทร์^๑

หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก แม่ทัพเอกของไทยได้ขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ตั้งราชวงศ์จักรีขึ้น โปรดให้ย้ายราชธานีมาอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือฝั่งกรุงเทพมหานครในปัจจุบันนี้ ทรงทำพิธีปราบดาภิเษกเฉลิมพระนามาภิไธยว่า “พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี” พระนามเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงอยู่ในราชสมบัติตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๔ มีพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ตามที่ปรากฏในหนังสือสังคีตยวงศ์^๒ พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย^๓ และ ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒^๔ ซึ่งพอเก็บใจความได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. ทรงสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขึ้นเป็นพระอารามหลวงในเขตพระราชฐาน เลียนแบบวัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงเก่า ถือเป็นวัดสำหรับพระราชพิธี ไม่มีพระสงฆ์อยู่ ประดิษฐานพระพุทธรัตนปฏิมากรแก้วมรกตซึ่งอัญเชิญมาจากเวียงจันทน์

๑. พัดน์ เห่งผลา. ประวัติวรรณคดีบาลี. มหาวิทยาลัยรามคำแหง, พ.ศ. ๒๕๒๔, หน้า ๓๔๕ - ๓๔๘

๒. เรื่องเดียวกัน. หน้า ๔๔๓ - ๔๔๖

๓. เสถียร โพธิ์นันทะ. เรื่องเดิม. หน้า ๕๑ - ๕๔

๔. เสถียร โพธิ์นันทะ. เรื่องเดิม. หน้า ๒๐๘ - ๒๑๐

๒. ทรงบูรณะวัดโพธาราม ซึ่งสร้างมาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ได้ยกเป็นวัดหลวงครั้งกรุงธนบุรี มีพระพิมลธรรมเป็นเจ้าอาวาส พระพิมลธรรมองค์นี้ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระวันรัต ผู้รจนาคัมภีร์สังคิยวงศ์เป็นภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๑ ทรงเปลี่ยนนามวัดโพธารามเป็น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ถูกับวัดสมเด็จพระราชอนุชา ซึ่งบูรณะวัดสลักให้ชื่อว่า วัดนิพพานาราม ภายหลังเปลี่ยนเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วเปลี่ยนเป็นวัดมหาธาตุ ในที่สุด

๓. รัชกาลที่ ๑ ทรงให้พระพิเรนทรเทพขึ้นไปอัญเชิญบรรดาพระพุทธรูปสำริดใหญ่่น้อยตามวัดต่าง ๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ลงมาพระนคร จำนวน ๑ พันกว่าองค์ โปรดให้ประดิษฐานตามพระอารามต่าง ๆ

๔. สังคายนาพระไตรปิฎกปี พ.ศ. ๒๓๓๒ โปรดให้ประชุมพระมหาเถรานุเถระมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นองค์ประธานชำระ กระทำสังคายนาที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม (วัดมหาธาตุ) เริ่มพิธีสังคายนา เมื่อวันเพ็ญ เดือน ๑๒ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๒ สิ้นเวลา ๕ เดือน จึงสำเร็จบริบูรณ์

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เป็นภาษาไทยในรัชสมัยนี้มี ๑ เรื่อง คือ ไตรภูมิโลกวินิจฉัย ของ พระยารธรรมปริชา (แก้ว) ซึ่งแต่งตามแนวไตรภูมิพระร่วง

ผู้แต่งวรรณกรรมเป็นภาษาบาลีในรัชสมัยนี้ มีสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งจะได้กล่าวถึงประวัติและผลงานของท่านดังนี้

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานคำอธิบายหนังสือสังคิยวงศ์ เกี่ยวกับประวัติของสมเด็จพระวันรัตไว้ในเชิงอรรถว่า “ตามตำนาน สมเด็จพระวันรัต ไม่ทราบนามเดิมของท่าน แต่ปรากฏในประกาศเรื่องบำเพ็ญพระราชกุศลเทศน์มหาชาติ ในรัชกาลที่ ๑ มีว่า ‘กัณท์นครกัณท์’ พระพนรัต (แก้ว) วัดพระเชตุพนลำแดง”

วรรณกรรมภาษาบาลีของท่านที่แต่งในรัชกาลที่ ๑ มี ๓ เรื่อง คือ

๑. จุลยพุทธกาลวงศ์ (พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา แต่ฉบับที่มีอยู่ไม่บริบูรณ์)
๒. มหายุทธกาลวงศ์ (เรื่องราวชาธิราช ฉบับที่มีอยู่ไม่บริบูรณ์)
๓. สังคิยวงศ์ ว่าด้วยการทำสังคายนาพระไตรปิฎกตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานมา จนถึงที่สุดได้ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒

จากคำนำของกรมศิลปากรกล่าวว่า หนังสือสังคิยวงศ์นี้ สมเด็จพระวันรัต วัด

พระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑ แด่งขึ้นเมื่อครั้งยังเป็นที่พระพิมลธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เนื่องในโอกาสที่พระไตรปิฎกที่โปรดให้สังคายนาเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยแต่งเป็นคัมภีร์ใบลานภาษามคธ ๙ ผูก เนื้อเรื่องเป็นพงสาวดารของบ้านเมืองประกอบกัน

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเลือกหาหนังสือที่เป็นประโยชน์ในทางศาสนาและนาฏศาสตร์ อย่างละหนึ่งเรื่อง สำหรับพระราชทานเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวรณิทธิราช หนังสือที่เกี่ยวกับศาสนา กรรมการหอพระสมุดฯ ได้เลือกหนังสือสังคีตยวงส์ ซึ่งได้ขอให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปลเป็นภาษาไทย มีอรรถและคำแปลครบบริบูรณ์ และได้พิมพ์เป็นครั้งแรกด้วย

หนังสือสังคีตยวงส์ เป็นพงสาวดาร กล่าวถึงการทำสังคายนาในชมพูทวีป ๓ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ประชุมสงฆ์ ๕๐๐ รูป ทำที่เมืองราชคฤห์ ได้พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นองค์อุปถัมภ์ ครั้งที่ ๒ มีพระยสเถระเป็นประธาน ประชุมสงฆ์ ๙๐๐ รูป ทำที่เมืองเวสาลี ได้พระเจ้ากาฬาสกเป็นองค์อุปถัมภ์ ครั้งที่ ๓ มีพระโมคคัลลินบุตรติสสเถระเป็นประธาน ประชุมสงฆ์ ๑,๐๐๐ รูป ทำที่เมืองปาฏลิบุตร ได้พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นองค์อุปถัมภ์ ผลแห่งการทำสังคายนาครั้งนี้พระมหินทเถระ ได้นำพระพุทธรูปไปประดิษฐานที่ประเทศลังกา แล้วกล่าวถึงการทำสังคายนา ๔ ครั้งในลังกาทวีป คือ ครั้งที่ ๔ พระมหินทเถระประชุมพระอรหันต์ทั้งหลายทำสังคายนา ครั้งที่ ๕ พระภิกษุสงฆ์ประชุมทำสังคายนาโดยการจาริกพระไตรปิฎกลงในใบลาน ในรัชสมัยของพระเจ้ามหายานะ และกล่าวถึงชีวประวัติและงานแปลอรรถกถา ของพระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งถือว่าเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๖

ครั้งที่ ๗ ทำในสมัยพระเจ้าปรักกมพาทู มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ประชุมสงฆ์มากกว่าพันรูปได้ทำหนังสืออธิบายอรรถกถาพระไตรปิฎก (อรรถวณณา) จนพระพุทธศาสนามั่นคง

เมื่อพระพุทธศาสนามั่นคงในลังกาแล้ว กล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาในลานนาไทย (สมัยยังเป็นอิสระ) และประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ใน

รัชกาลที่ ๑ จนได้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ เป็นที่สุด

หนังสือสังคิตยวงศ์ มีลักษณะการแต่งเป็นร้อยแก้วส่วนใหญ่ และมีคาถาบ้างเล็กน้อย หลักฐานที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ก็มีลักษณะเหมือนกับคัมภีร์เล่มอื่น ๆ ที่มีลักษณะแต่งเป็นประวัติ ตำนาน พงศาวดาร เช่นที่ปวงศ มหาวงศ์เป็นต้น ผู้รจนาค้นข้อมูลมาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์พิเศษ และพงศาวดารต่าง ๆ เช่น กล่าวว่า เตน ฤๅษณ์ มหาวงศ์..... แปลว่า เหตุนั้น พระโบราณจารย์ จึงกล่าวคาถาไว้ในคัมภีร์ มหาวงศ์ว่า..... หรือ เตน ขนิกาสมาธิ ฤๅษณ์ แปลว่า เพราะเหตุนั้น พระคณธรรมาจารย์จึงกล่าวเป็นคาถาไว้ในคัมภีร์ ขนิกาสมาธิ ว่า.....

หนังสือสังคิตยวงศ์แบ่งเป็น ๘ บริเฉท แต่ละบริเฉทมีเนื้อเรื่องดังนี้

บริเฉทที่ ๑

ว่าด้วยสังคายนาในชมพูทวีป ๓ ครั้ง

๑. นมัสสนกถา คำนมัสการ
๒. อารัมภกถา คำปรารภเบื้องต้น
๓. สังเขปกถา ว่าด้วยสังคิตกถาโดยย่อ
๔. วิตถารกถา ว่าด้วยสังคิตโดยพิสดาร
๕. ปฐมสังคิตกถา ว่าด้วยเรื่องพระมหากัสสปเถระ ประชุมสงฆ์ ๕๐๐ ทำสังคายนาครั้งแรก

๖. ทุตติยสังคิตกถา ว่าด้วยเรื่องพระยสเถระ ประชุมพระอรหันต์ ๙๐๐ รูป ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

๗. ตติยสังคิตกถา ว่าด้วยเรื่องพระโมคคัลลินบุตรติสสเถระ ประชุมพระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป ทำสังคายนาครั้งที่ ๓

บริเฉทที่ ๒

ว่าด้วยสังคายนาในลังกาทวีป ๔ ครั้ง

๑. จตุตถสังคิตกถา ว่าด้วยพระมหินทเถระประชุมพระอรหันต์ทั้งหลาย ทำสังคายนาครั้งที่ ๔

๒. ปัญจมสังคิตกถา ว่าด้วยภิกษุสงฆ์ประชุมกันสาธยายพระธรรมวินัย และยกขึ้นสู่โบลาน เป็นสังคายนาครั้งที่ ๕

๓. ปีกัดตยเลขนา ว่าด้วยการจารพระไตรปิฎกลงในใบลาน นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๖ พระพุทธโฆสจารย์แปลอรรถกถาในลังกา
๔. สัตตมธัมมวินัยสังคหะ ว่าด้วยการกระทำอถวณณนา นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๗

บริเฉทที่ ๓

ลังกาที่ปราชวงศ์ ว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป

๑. พระมหินทเถระให้สามเณรศุมนะ ไปเชิญพระรากขวัณเฑียงขวา จากดาวดึงส์มาสู่ลังกาทวีป
๒. พระสังฆมิตตาเถรี เชิญพระโพธิพุดกษมาสู่ลังกา
๓. พระมหินทเถระเข้าสู่พระนิพพาน
๔. เรื่องประดิษฐานพระทันตธาตุเฑียงขวา
๕. เรื่องพระนลาฏธาตุเสด็จมาลังกา
๖. เรื่องสร้างมหายังคณสถูป
๗. เรื่องสร้างพระมริจเจติย์
๘. เรื่องสร้างโลหะปราสาท
๙. เรื่องสร้างพระสุวรรณมาลิกเจติย์
๑๐. ไปดูรูปการุฬสังคีติ ว่าด้วยพระอรหันต์ ๗๐๐ รูป จารพระพุทธพจน์ลงในใบลาน
๑๑. เรื่องราชวงศกถา และ ประดิษฐานพระศาสนา

บริเฉทที่ ๔

ว่าด้วยพระทันตธาตุไปประดิษฐานในประเทศต่าง ๆ

๑. เรื่องพระวามทันตธาตุไปประดิษฐานในลังกาทวีป
๒. เรื่องพระพุทธทศตะกัณพระพุทโฆสจารย์ ไปแปลคัมภีร์สี่ทลภาษาที่เกาะลังกา แล้วนำพระธาตุมาประดิษฐานไว้ในชมพูทวีป

บริเฉทที่ ๕

ว่าด้วยพระราชา ๕๐๐ พระองค์

๑. เรื่องแรกสร้างเมืองทริปุณไชย

๒. เรื่องพระนางจามเทวีได้เสวยราชย์ในเมืองหริภุญไชย
๓. เรื่องก่อกองพระเจดีย์แข่งขันเพื่อชิงชัยในระหว่างสงคราม
๔. เรื่องการผูกขึ้นแห่งพระธาตุในเมืองหริภุญไชย
๕. เรื่องอาณิสสที่พระโบราณจารย์ได้นำเพ็ญมา

บริเฉทที่ ๖

ว่าด้วยราชวงศ์ในชมพูทวีปและลังกาวงศ์

๑. เรื่องลำดับวงศ์พระเจ้ามัยราชมาราช
๒. เรื่องพระสุนนเถระได้พระธาตุแต่สุโขทัยมาไว้เมืองสัชชนาลัย
๓. เรื่องพระเจ้ากนิษฐาธิราชส่งราชทูตไปเชิญพระสุนนเถระมาทำสังฆกรรมที่
นัฬพิลิตปุระ
๔. เรื่องพระสีหปถมามาเสด็จมาเมืองชังราย
๕. เรื่องพระเจ้ากนิษฐาธิราชสร้างบุปผารามวิหารถวายพระสุนนเถระ
๖. เรื่องสีหพาศาสนาได้ดำเนินมาถึงเมืองหริภุญไชย
๗. เรื่องพระสุรสีหะได้สถาปนาพระธาตุเจดีย์เก่าในเมืองนัฬพิลิตนคร
๘. เรื่องพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิราชาธิราช ผูกพัทธสีมาสมมติ
๙. เรื่องพระรัตนปฎิมากร ประดิษฐานในสยามประเทศ
๑๐. เรื่องพระราชาดิศก อารามนาให้พระภิกษุสงฆ์ชำระพระธรรมวินัย คือ
สังคีติครั้งที่ ๘
๑๑. เรื่องบังเกิดขึ้นแห่งพระสิขีพุทธปฎิมา
๑๒. เรื่องพระปฎิมาด้วยไม้แก่นจันทร์
๑๓. เรื่องก่อกำแพงศิลาเมืองปรีภุญไชย
๑๔. เรื่องลำดับลาววงศ์ราช

บริเฉทที่ ๗

ว่าด้วยทศราชวงศ์ แห่งกรุงศรีอยุธยา

๑. เรื่องทศราชวงศ์ ครั้งที่ ๑
๒. เรื่องทศราชวงศ์ ครั้งที่ ๒

๓. เรื่องทศราชวงศ์ ครั้งที่ ๓

๔. เรื่องพระนครถึงความพิณาศใหญ่

บริเลทที่ ๘

ว่าด้วยการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์

๑. ว่าด้วยเหตุการณ์ต่าง ๆ และ สังกัศนีครั้งที่ ๘

บริเลทที่ ๙

ว่าด้วยการบอกอานิสงส์และความปรารถนา

๑. เรื่องอานิสงส์ต่าง ๆ และพระเจดีย์ต่าง ๆ และปัญจอันตรธาน

๒. เรื่องความปรารถนาของผู้แต่งสังกัศนีวงศ์

ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาในทางพระพุทธศาสนาได้เจริญมาก แต่ไม่มีนักปราชญ์แต่งวรรณกรรมเป็นภาษามคร มีแต่แต่งวรรณกรรมภาษาไทย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมที่เป็นภาษามครไว้มากเรื่อง และทรงพระราชนิพนธ์ในขณะที่ทรงผนวชอยู่

จากหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒ ฉบับของคณะธรรมยุต พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฐายี) พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีดังนี้

๑. ระยะเวลาเสด็จประพาสเมืองเหนือ (อุตฺตรทิสากมนมกุโ) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชได้ ๕ พรรษา ในปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๑๕๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๖ ได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ แล้วทรงพระราชนิพนธ์ระยะทางไว้เป็นภาษามคร เรียกว่า อุตฺตรทิสากมนมกุโ หอพระสมุดฯ ได้ค้นฉบับไปจากวัดบวรนิเวศวิหาร เรื่องนี้แปลไว้เป็นภาษาไทยแล้ว ครั้งหลัง น.อ. เมฆ อำไพจิตร ตรวจชำระอีก ทั้งอรรถและแปล

๒. จดหมายเหตุการณ์ปฏิบัติชอบและไม่ชอบของพระโสภิตะ (ยุตฺตายุตฺต-ปฏิบัติจกฺกนิ) ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๓ ราช

บัณฑิตได้คัดเป็นอักษรไทย และแปลออกไว้ เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้ความว่า เป็นเรื่องโปรดให้แต่งสมณทูตไปลังกาเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๘๐ โดยโปรดให้พระโสภิตจะเป็นหัวหน้า แต่ไปไม่ถึงลังกา เพียงเกาะหมากก็ถูกเรียกกลับเสีย

๓. ตำนานพระแก้วมรกต เป็นพระบรมราชาธิบายและพระราชนิพนธ์คาถา ตำนานพระแก้วมรกต พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ ถึง ๓ ภาษา คือ ภาษามคร มีทั้ง จุณณิยบท (ร้อยแก้ว) และคาถา (ร้อยกรอง) ภาษาไทย และภาษาอังกฤษ ยังค้นหาไม่พบ พบแต่พระราชนิพนธ์ภาษามครที่เป็นคาถากับภาษาไทย พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ เสวยราชย์ได้ ๔ ปี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า “ภาษามครที่เป็นคาถา เห็นจะพระราชทานไปเมืองลังกา ส่วนภาษาอังกฤษนั้นทราบว่าจะพระราชทานเซอร์ ยอน เบาริง ที่เป็นราชทูตอังกฤษเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เซอร์ ยอน เบาริง นำไปตีพิมพ์ไว้ในหนังสือที่เขาแต่งว่าด้วยประเทศสยามเล่ม ๑ หน้า ๓๑๖”^๑

หอพระสมุดฯ พบแต่ภาษามคร พันพุดอนุราช (สิน) เปรียญเอก วัตรราชประดิษฐ์ฯ แปลเป็นภาษาไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ต่อมาได้พบพระบรมราชาธิบายภาษาไทย จึงรวมเข้าด้วยกันพิมพ์อีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ และ พ.ศ. ๒๕๑๐ ต่อมา มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ให้ น.อ. เมฆ อัมไพจิตร ชำระ แปลใหม่ และพิมพ์ขึ้นในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฺฐายี) เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

จากพระบรมราชาธิบายเรื่องตำนานพระแก้วมรกต ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พอสรุปได้ดังนี้

พระแก้วมรกตองค์นี้ มีมาแต่ก่อน ผู้สร้าง สถานที่สร้างและเวลาสร้างไม่มีระบุไว้ เมื่อพุทธศักราช ๑๘๗๘ ตรงกับคริสต์ศักราช ๑๔๓๖ พระแก้วมรกตองค์นี้อยู่ที่เมืองเชียงราย ต่อมาอยู่ที่เมืองลำปาง ๓๒ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๑ พระเจ้าเชียงใหม่โปรดให้นำไปประดิษฐานที่เชียงใหม่อยู่จนถึง ๘๔ ปี

ครั้น พ.ศ. ๒๐๕๕ พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ได้นำพระแก้วมรกตไปประดิษฐานไว้ที่

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔. หน้า ๔๐.

เมืองหลวงพระบางเป็นเวลา ๑๒ ปี ครั้นแล้วพระแก้วมรกตก็ได้ไปประดิษฐานอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์นานถึง ๒๑๕ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ช่วยชนะแคว้นลาว จึงได้อัญเชิญมาไว้ที่เมืองธนบุรี ๓ ปี

เมื่อสร้างกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา บรมราชนานี เสร็จ จึงอัญเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐานไว้ ณ บุษบก ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๓๒๔ ถวายมา ๓ รอบพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒๑ ปี แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๑๖ ปี แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๖ ปี รวม ๖๓ ปี

ครั้นเมื่อปีที่ ๗๐ โคตรกาล พุทธศักราช ๒๓๘๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ได้ทรงปฏิบัติพระแก้วมรกตนั้นโดยเคารพ โปรดให้ช่างเขียนเขียนรูปพระแก้วมรกตทรงเครื่องตามดุจทั้ง ๓ ลงในแผ่นผ้าใหญ่ พระราชทานไปแก่ชาวต่างประเทศ ที่มีไมตรี แต่ไม่เคยมากรุงเทพฯ เลย และโปรดให้เขียนเรื่องพระแก้วมรกตแต่เมืองเชียงรายเป็นต้นมาเป็นภาษามคธจนเฑียรบท (ร้อยแก้ว) และคาถา และภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ในปี พ.ศ. ๒๓๘๗ เพื่อให้คนทั่วไปรู้เรื่องพระแก้วมรกต

๔. ตำนานพระสาขน์ ตำนานพระสาขน์ เป็นพระราชนิพนธ์คาถา ตำนานพระสาขน์ วัดปทุมวัน กรุงเทพฯ หอพระสมุดได้ค้นฉบับเป็นอักษรขอม จารไว้ในใบลานได้คัดลอกและแปลเป็นไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ต่อมาได้พบพระราชนิพนธ์คาถานี้ จารึกด้วยอักษรขอมที่หลังซุ้มองค์พระสาขน์ในพระอุโบสถวัดปทุมวัน น.อ. เมฆ อำไพจิตร ได้คัดลอกและชำระ แปลและพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

ตำนานพระสาขน์ วัดปทุมวัน มีว่า พระพุทธรูปองค์นี้ สร้างขึ้นโดยฝีมือของช่างลาวอยู่ที่ถ้ำแห่งหนึ่ง แขวงเมืองมหาชัย จังหวัดอุบลราชธานี พระพุทธรูปองค์นี้ศักดิ์สิทธิ์ ถ้ามีคนเชิญท่านออกมาตั้งในที่สะอาด ๆ กลางแจ้ง แล้วบูชาขอฝน ฝนก็จะตกทันที เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครัสไรให้หน่อคำไปเมืองลาว เจ้าหน่อคำ ได้เห็นพระสาขน์ จึงอัญเชิญมาไว้ที่กรุงเทพฯ กราบทูลและน้อมเกล้าฯ มอบถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระองค์จึงโปรดให้สร้างวัดปทุมวัน (วัดปทุมวนาราม) ขึ้น และให้ประดิษฐานพระสาขน์ไว้เป็นพระประธานในวัดนี้

๕. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป เป็นพระราชนิพนธ์คาถาภาษาบาลี เดิมพระญาณวิจิตร (สิทธิ โลจนานนท์ เปรียญ) แปลไว้ ราชบัณฑิตยสถาน จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าสุภาภรณ์ ไซยนต์ และครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย จัดพิมพ์ในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (จวน อุฏฐายี) โดยมอบให้ น.อ.เมฆ อำไพจิตร ตรวจชำระภาษาบาลีและแปลขึ้นใหม่เป็นอีกสำนวนหนึ่ง

กาถาพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวถึงเหตุการณ์บ้านเมืองตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ - ๔ มีหัวข้อดังนี้

๑. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงสร้างราชธานี
๒. ทรงขนานนามราชธานี
๓. พระแก้วมรกต
๔. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
๕. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๖. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
๗. ไม่มีพระมเหสีและพระราชโอรสที่สามารถ
๘. พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี
๙. ถ้ายอพระเกียรติ ในรัชกาลที่ ๔
๑๐. ทรงทำราชสังคหะแก่พระญาติ ข้าราชการ สมณะ พสกนิกรทั่วกัน
๑๑. พระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๔
๑๒. ราชการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลประจำ
๑๓. พระราชทานนิคมภักดีและเบี้ยเลี้ยง เงินเดือน
๑๔. ทรงสร้างคัมภีร์
๑๕. พระราชทานเบี้ยเลี้ยงชีพพระราชวงศ์
๑๖. แจกทานที่ท้องสนามหลวง
๑๗. พระราชกุศลพิเศษในอภิธัมมจิตกาล
๑๘. โบราณอภิธัมมจิตกาล
๑๙. สงกรานต์

๒๐. วิสาขบูชา
๒๑. วัสดุปูนากา
๒๒. สารท
๒๓. ออกพรรษา
๒๔. กฐิน
๒๕. การถวายผ้าจ่านำพรรษา
๒๖. นล่องไคร้จัวร์
๒๗. ผ้าป่า
๒๘. ทำบุญขนมเบื้อง
๒๙. ครุฑจีน
๓๐. ครุฑไทย
๓๑. ปาณทาน
๓๒. สดับปกรณ์
๓๓. เพิ่มจำนวนพระรับบิณฑบาต
๓๔. เพิ่มโรงทานวันสงกรานต์และวันครุฑ
๓๕. ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา
๓๖. จันทรคราส และสุริยคราส
๓๗. ทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทานถวายรัชกาลที่ ๑
๓๘. ทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทานถวายรัชกาลที่ ๒
๓๙. ทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทานถวายรัชกาลที่ ๓
๔๐. ทรงอุทิศพระราชกุศลถึงเทวดา
๔๑. ทรงทำมาฆบูชา
๔๒. การถวายเกสร ๕ ในหน้าสารท
๔๓. การก่อสร้างปฏิสังขรณ์วัด
๔๔. การพระราชทานเพลิงศพ
๔๕. พระราชปรารภเรื่องพระราชนิพนธ์

๖. วิสาขบูชาและอัฐมีบูชาคาถา ทั้งสองเรื่องนี้ น.อ.เมฆ อำไพจิตต์ ชำระและแปล เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ วิสาขบูชาคาถา แบ่งเป็น ๗ ตอนดังนี้

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยขอความงาม จงมี ขอความไม่มีโรค จงมี (สุกมตฤ อโร-
กยมตฤ)

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยการให้ส่วนบุญแก่ญาติ มีเทวดาเป็นต้น และขออานุภาพเทวดา
คุ้มครองตนและพระศาสนา

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยการถวายพระพรพระเจ้าแผ่นดิน

ตอนที่ ๔ ว่าด้วยการตั้งอธิษฐานให้พระสงฆ์และสังฆิกาวาสเจริญมั่นคง ด้วยอำนาจ
บุญที่เป็นทิฏฐธรรมเวทนี

ตอนที่ ๕ ว่าด้วยการอธิษฐานให้ภิกษุสงฆ์ที่ยังไม่สิ้นชาติ ไปเกิดในภพที่ดีในชาติ
หน้าด้วยอำนาจบุญที่เป็นอุปัชฌาเวทนี

ตอนที่ ๖ ว่าด้วยการตั้งปณิธานเพื่อได้ฐานะอันดีในภพต่อ ๆ ไป ด้วยอำนาจบุญที่
เป็นอุปราชเวทนี

ตอนที่ ๗ ว่าด้วยการอธิษฐานขอให้บุรพจารย์ที่ไปเกิดเป็นเทวดา ช่วยรักษา
พระศาสนาด้วย

สำหรับพระราชนิพนธ์อัฐมิมูขุา เริ่มต้นด้วยขอความนอบน้อมแด่พระสุกตเจ้า
จากนั้นตั้งแต่คำว่า ตสมฺมาอนุสฺสรมานา สุจิรํ นิพฺพุตามปิ เป็นต้นไป เหมือนวิสาขบูชา
กาลา

๑. พระราชนิพนธ์ศิลาจารึกและจารึกเสาคีลานิมิตส์มา (วัดราชประดิษฐ์) พระ-
ราชนิพนธ์เรื่องนี้ ได้มีผู้แปลเป็นภาษาไทย พิมพ์ในงานฉลองครบ ๑๐๐ ปี เมื่อ พ.ศ.
๒๕๐๑ ที่พิมพ์คราวนั้น มีการคัดลอกตกและอ่านคลาดเคลื่อนอยู่หลายแห่ง เมื่อพิมพ์
พ.ศ. ๒๕๑๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้มอบให้ น.อ.เมฆ อ่ำไพจิตร
แปลส่วนที่เป็นภาษาบาลีใหม่ตลอด มีเนื้อความกล่าวถึง พระราชอุทิศถวายที่สร้างวัด
พระราชอุทิศถวายเสานิมิตส์มา จารึกเสาคีลานิมิต สำหรับเสาคีลานิมิตนั้น มีทั้งหมดที่จารึก
ไว้ ๕ เสา

๒. กาลาพระราชนิพนธ์พระราชนามพระนามพระราชโอรส-ธิดา

จากคำนำหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวงศวโรปการ ทรงรวบรวมและโปรดให้แปลไว้
แต่ยังไม่ได้ครบบริบูรณ์ทุกพระองค์ จึงยังมีได้โปรดให้พิมพ์ ประทานฉบับไว้ในหอ

พระสมุทฯ ให้รวบรวมต่อ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า โปรดให้พิมพ์ขึ้นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ และพระเจ้าบรมวงศ์ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร โปรดให้พิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ก็พิมพ์เท่าที่รวบรวมได้ ยังหาครบทุกพระองค์ไม่ มาคราวนี้เจ้าหน้าที่ มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้พบลายพระราษหัตถ์ พระราชทานพระนามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งยังไม่พบมาก่อน เป็นบัตรสองขา อยู่ในกองพิพิธภัณฑ์ สมบัติในสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงให้ถ่ายทำแม่พิมพ์รวมพิมพ์เพิ่มขึ้น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชี้แจงไว้ในคำนำเมื่อ พิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า “พระราชนิพนธ์ในสมุทเล่มนี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระนามพระราชโอรส-ธิดา เมื่อเวลาสมโภชเดือน ทรงเขียนเป็นลายพระหัตถ์เลขา ในชั้นแรกเป็นแต่พระราชทานพระนามและพระราชทานพระพรเป็นภาษาไทยเป็นพื้น ต่อมาในชั้นหลัง ทรงพระราชนิพนธ์คำภาษามคธ พระราชทานพระพรต่าง ๆ กัน ทรงเขียนพระราชหัตถ์เลขาเป็นอักษรอริยกิจ พระราชทานกับพระราชหัตถ์เลขาอักษรไทย ซึ่งพระราชทานพระนามและพระราชทานพระพรเป็นคู่กัน”

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้มอบให้ น.อ.เมฆ อำไพจิตร ตรวจชำระฉบับและแปลขึ้นใหม่หมด เป็นอีกสำนวนหนึ่ง เมื่อคราวพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๑๕ ต่อไปนี้เป็นรายพระนามพระราชโอรส - ธิดา ซึ่งมีอยู่ในหนังสือพระราชนิพนธ์ดังนี้

๑. พระองค์เจ้ากนกนางคฤกุลสกลศุภลักษณ์ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
๒. พระองค์เจ้ากรรณิกาแก้ว เจ้าฟ้ากรมขุนขัตติยกลยา
๓. พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช
๔. พระองค์เจ้าทิวติวัลยลาภ กรมหมื่นภูเบศร์ธำรงศักดิ์
๕. พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
๖. พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
๗. พระองค์เจ้ากมลลาสน์เลอสรร กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร
๘. พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตรนโรไชย
๙. พระองค์เจ้าเกษมศรีสุภโยค กรมหมื่นทิวาการวงศ์ประวัติ
๑๐. พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์
๑๑. พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ สมเด็จพระเทพฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

๑๒. พระองค์อรไทยเทพกัญญา
๑๓. พระองค์เจ้าบุษบกเบิกบาน
๑๔. พระองค์เจ้าบุษบกมาเนศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ-
วโรรส
๑๕. พระองค์เจ้าสวัสดิประวดี กรมพระสมมตอมรพันธุ์
๑๖. พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์
๑๗. พระองค์เจ้าจันทระทัตตยาหาร กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา
๑๘. พระองค์เจ้าสุขุมลมารศรี สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี
๑๙. พระองค์เจ้านารีรัตนา
๒๐. พระองค์เจ้าไชยานุชิต กรมหมื่นพงศาธิสมรหิป
๒๑. พระองค์เจ้าบุญจบเบญจมา
๒๒. พระองค์เจ้าวรวรรณากร กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
๒๓. พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๒๔. พระองค์เจ้านงคราญอุดมดี
๒๕. พระองค์เจ้าศรีเสาวภาวงศ์
๒๖. พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา สมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
๒๗. พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
๒๘. พระองค์เจ้าจิตเจริญ สมเด็จพระ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
๒๙. พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์
๓๐. พระองค์เจ้ากัญจนากร
๓๑. พระองค์เจ้าบุษบงบัวผัน
๓๒. พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
๓๓. พระองค์เจ้าเขมไขดวง
๓๔. พระองค์เจ้าภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตน์กิริยกุลินี
๓๕. พระองค์เจ้าประสานสีโส
๓๖. พระองค์เจ้าประพาฬศรี
๓๗. พระองค์เจ้าเสาวภาภยพรรณ
๓๘. พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี

๓๕. พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ สมเด็จพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์

๔๐. พระองค์เจ้าขันทมวงกล กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

๔๑. พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์

๔๒. พระองค์เจ้าประไพศรีสอาด

๕. พระราชนิพนธ์กาธาสวดพระราชพิธีพืชมงคล กาธาสวดพระราชพิธีพืชมงคล
กาธาสวดขอฝน

๑๐. พระสมณศาสน์ พระราชทานไปยังลังกาและยะไข่

จากคำนำหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่า พระสมณศาสน์นี้ พร้อมทั้งบาลีและคำแปล หอพระสมุดฯ ได้รวบรวมพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ รวม ๕ ฉบับ

พระสมณศาสน์ตั้งแต่ฉบับที่ ๓ ไป หอพระสมุดฯ ได้ต้นฉบับไปจากวัดบวรนิเวศวิหารอยู่ในกองหนังสือเก่า ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเก็บรักษาไว้ ส่วนฉบับที่ ๑ ซึ่งว่าด้วยส่งเครื่องไทยธรรมไปพระราชทานพระธีรानันทะ ที่ลังกา กับฉบับที่ ๒ ซึ่งว่าด้วยสืมาวิจารณ์นั้น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรา-
ศิริวัฒน์ (ครั้งยังทรงกรมหมื่น) ได้ฉบับมาแต่ลังกา

ครั้งต่อมา ได้พบพระสมณศาสน์อีกเรื่องหนึ่ง ที่วัดบวรนิเวศวิหารเหมือนกัน เป็นอักษรขอมฉบับหนึ่ง อักษรพม่าฉบับหนึ่ง รวมอยู่ในซองเดียวกัน มีข้อความอันเดียวกัน คือ เป็นพระสมณศาสน์ที่จะพระราชทานไปยังรักษังคประเทศ (ประเทศยะไข่) หอพระสมุดฯ ได้ให้แปลและพิมพ์ถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงสงขลานครินทร์ศิริเชษฐ เพื่อประทานตอบแทนผู้ถวายรคน้ำสงกรานต์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้มอบให้ น.อ. เมฆ อำไพจิตร ชำระคำบาลีและแปลขึ้นใหม่อีกสำนวนหนึ่ง พระราชนิพนธ์พระสมณศาสน์ พระราชทานไปยังลังกาและยะไข่ ฉบับที่ไปยังลังกามี ๘ ฉบับ ประเทศยะไข่มี ๑ ฉบับ แต่ละฉบับมีหัวข้อเรื่องดังนี้

ฉบับที่ ๑ เรื่องส่งเครื่องไทยธรรม ไปพระราชทานพระธีรानันทะ ที่ลังกา

ฉบับที่ ๒ เรื่องสืมาวิจารณ์

ฉบับที่ ๓ เรื่องพระไทยไปเยี่ยมคัมภีร์ที่ลังกา

ฉบับที่ ๔ เรื่องส่งสมณทูตไปสืบหาคัมภีร์ที่ลังกา

ฉบับที่ ๕ เรื่องพระสงฆ์สยามมี ๒ นิิกาย

ฉบับที่ ๖ ว่าด้วยจุลนิิกาย และ มหานิิกาย

ฉบับที่ ๗ ว่าด้วยส่งพระไทยถือศาสนาไปนมัสการพระเจดีย์ที่ลังกา

ฉบับที่ ๘ ซึ่งแจ้งเรื่องการส่งหนังสือและเครื่องบรรณาการ

สำหรับพระสมณศาสน์ ที่พระราชทานไปประเทศยะไข่ มี ๑ ฉบับ ว่าด้วยเรื่องขอขึ้น
คัมภีร์ในประเทศยะไข่มาสอบ

พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ นอกจากมีปรากฏในหนังสือประชุมพระราช-
นิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ นี้แล้ว ยังมีปรากฏในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงหลาย
กาถา^๑ และในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิตเล่ม ๑ สำหรับนักธรรมชั้นตรี มีอยู่ ๒ สุภาษิต^๒

ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง มีดังนี้

๑. นโมการอฏฐก (บทนโม ๘ บท)

๒. รตนตฺตยปฺปภาวภิยาจนกาถา (กาถาน้อมรำลึกถึงพระรัตนตรัย) เริ่มต้น
ว่า "อรหํ สมฺมาสมุทฺทโร อุตฺตมํ ฐมฺมมชฺฌนคฺคา" เป็นต้น

๓. บททำวัตรเช้า

๔. บททำวัตรค่ำ

๕. สรณคมณานุสรณกาถา (กาถาระลึกถึงพระไตรสรณคมน์) เริ่มต้นว่า "อหํ
พุทฺธมฺม ฐมฺมมฺม ญฺจ สรณํ คโต" เป็นต้น

๖. โมกฺขปายกาถา (กาถาว่าด้วยอุบายแห่งการหลุดพ้น) เริ่มต้นว่า "สพฺพพุทฺธ-
อฺุตฺตมํ นตฺวา พุทฺธฐมฺมคณตฺตย" เป็นต้น

๗. ติรตฺตนปฺปณามกาถา (กาถาสรรเสริญพระรัตนตรัย) เริ่มต้นว่า "พุทฺธํ นม-
มฺมุตฺตมํ วิจิตรํ" เป็นต้น

๘. ปตฺติทานกาถา (กาถาว่าด้วยการให้ส่วนบุญ) เริ่มต้นว่า "ยา เทวตา ญฺญติ วิหาร-

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ, สวณมนต์ฉบับหลวง พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒
หน้า ๔, ๒๗, ๒๔๙, ๒๕๓, ๒๕๗, ๒๕๘, ๒๖๒, ๒๖๔, ๒๖๕, ๓๔๔, ๓๔๕, ๓๔๗, ๓๔๘)

๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ (เรียบเรียงโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส).
พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑ พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖ หน้า ๒๘, ๓๑

วาสนี" เป็นต้น

๘. โอวาทปาฏิโมกฺขาภิปาโส (บทสวดพระสูตรมีโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้น) เช่น ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา (ความอดทน คือความอดกลั้นเป็นคบะอย่างยิ่ง) สัพพ-
ปาปสฺส อกรรมํ กุสฺลสฺสูปสมฺปทา (การไม่ทำบาปทั้งปวง การยังกุศลให้ถึงพร้อม) เป็นต้น

๑๐. ปุทฺธคณณวิธานคถา (กล่าวว่าการกำหนดปักขคณณา เริ่มต้นว่า "อิทานิ จญฺหมีภูเต มหฺนฺเตยฺว สมฺพุยฺเห" เป็นต้น

๑๑. ปตฺติทานคถา (กล่าวว่าการให้ส่วนบุญ) เริ่มต้นว่า "ปุณฺณสฺสิทานิ กตสฺส ยานณฺณานิ กตานิ เม" เป็นต้น

๑๒. ประกาศอุโบสธ แบบวัตรบรรณิเวศวิหาร เริ่มต้นว่า "อชฺช โภณฺโต ปกฺขสฺส

อญฺหมี	-----	} ทิวโส เอวรูป" เป็นต้น
จาตุทฺทสี	-----	
ปณฺณรสี	-----	

๑๓. อารามนารมม เช่น "พฺรพฺมา จ โลกาธิปตี สหฺมปติ" เป็นต้น

ในหนังสือพุทธศาสนาสุภาษิต เล่ม ๑ ตามที่ค้นได้มีอยู่ ๒ สุภาษิต คือ

๑. วิสฺสุทฺธิ สัพพเกฺสเสหิ โหติ ทุกฺขเหติ นิพฺพุติ (ความหมดจดจากกิเลสทั้งปวง เป็นความดับทุกข์ทั้งหลาย)

๒. ยถาปจฺจยํ ปวตฺตตฺนฺติ (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ย่อมเป็นไปตามปัจจัย)

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีแล้ว ในเวลาต่อมา ได้มีพระมหาเถระรูปอื่น ๆ อีก รัชนาภาษาบาลี เท่าที่ค้นได้มีดังนี้.-

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาสงกรณ์ ทรงพระนิพนธ์ ๑ เรื่อง คือ "สุคตวิทฺถุติวิธาน"^๑ ว่าด้วยการคำนวณคืบพระสุคตเจ้ากับคืบข้างไม้ นิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘

๒. พระอมรารักษ์กิต (เกิด อมโร) ป.ร.๕

พระอมรารักษ์กิต (เกิด) เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๒ ของวัดบรมนิวาส (พ.ศ. ๒๓๕๕ - ๒๔๑๒) เดิมเป็นพระปลัด ฐานานุกรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้รชนาภาษาบาลีไว้ดังนี้.-

๑. สมเด็จพระวันรัต. เรื่องเดิม หน้า ๖

๑. จดหมายถึงสมเด็จพระสุคนธาธิปัตติ ประเทศกัมพูชา^๑ เรื่องนี้แต่งเป็นภาษาบาลี ประเภทจดณียบท (ร้อยแก้ว) เป็นจดหมายถามถึงความเป็นไปของพระพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชาและกล่าวถึงธรรมในพระสูตรต่าง ๆ ให้สมเด็จพระสุคนธาธิปัตติ ทราบ

๒. ปทมมาลาไวยากรณ์ที่เป็นภาษาบาลี เรื่องนี้ผู้รวบรวมเข้าใจว่าคงแต่งไวยากรณ์ด้วยอักษรไทย และอธิบายเป็นภาษาไทย เหมือนอย่างบาลีไวยากรณ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะนี้ยังหาต้นฉบับไม่ได้

สำหรับงานรจนาที่เป็นภาษาไทยท่านก็ได้แต่งไว้หลายเรื่อง เช่น บุญพลีกษัตริย์แต่ก่อนเรียกว่า "วินัย ๑๐ ผูก" ได้ใช้เป็นหลักในการเล่าเรียนพระวินัยมาเป็นเวลานาน แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ได้ทรงอ้างถึงในหนังสือวินัยมุข ของพระองค์ท่าน นอกจากนี้ก็มี อักษรนิติ บทเรียนหนังสือไทย ปดลธรรม และการนับสังขยา เป็นต้น

๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระนิพนธ์ภาษาบาลีของพระองค์ท่านมีดังนี้.-

๑. ถาปฐูปนะ และ อักษรวิธาน ว่าด้วยการเริ่มเรื่องชำระอรรถกถาพระไตรปิฎก และบอกลักษณะที่ใช้ตัวอักษร ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒^๒ เรื่องดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในหนังสือบาลีที่พระองค์ทรงชำระเอง และให้พระเถระรูปอื่น ๆ ชำระ

๒. พระนิพนธ์คาถาในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง มีดังนี้^๓

- มนการสิทธิคาถา (คาถาว่าด้วยความสำเร็จแห่งการทำความอบน้อม) เริ่มต้นว่า "โย จกขมา" เป็นต้น

- พุทฺธมมงคลคาถา (คาถาว่าด้วยพุทฺธมงคล) เริ่มต้นว่า "ทิวา ตปติ อาทิจุโร รตติมาภาติ จนุทิมมา" เป็นต้น

๑. พระอมราริกขิต. ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ และนิพนธ์ของพระอมราริกขิต (เกิด) พระนคร : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, ๒๔๑๖ หน้า ๑๗๖

๒. สมเด็จพระวันรัต. เรื่องเดิม หน้า ๗

๓. สวดมนต์ฉบับหลวง สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงรวบรวม. (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๒๒) หน้า ๒, ๔๔

๓. พระนิพนธ์ภาษาบาลีในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑ ที่ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี มีดังนี้^๑

- นิสมม กรณ เสยโย
ใคร่ครวญก่อนแล้ว จึงทำดีกว่า
- กาลานุรูปว รุวั นิยุณเช
พึงประกอบธุระให้เหมาะแก่กาลเทียว
- ขนฺติ สาทสวารณา
ความอดทนห้ามไว้ได้ซึ่งความผลุนผลัน
- มตฺตณฺณุตตา สทา สาธุ
ความรู้จักประมาณ ยังประโยชน์ให้สำเร็จทุกเมื่อ
- หิริโอสฺสทปฺปิยณฺณเจว โลกํ ปาเลติ สาธุกํ
หิริและโอศตฺตปฺปิยะ ย่อมรักษาโลกไว้ได้เป็นอันดี
- โลโกปตฺตมฺภิกา เมตฺตา
เมตตา เป็นเครื่องค้ำจุนโลก
- มหาปุริสภาวสุส ลกฺขณํ กรุณาสโห
อัคราภัยที่ทนไม่ได้เพราะกรุณา เป็นลักษณะของมหาบุรุษ
- นตฺเตตํ โลกสุมี ยํ อูปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสุตํ
สิ่งใดที่เข้าไปยึดถือจะพึงหาโทษมิได้ สิ่งนั้น ไม่มีในโลก
- สติ สพฺพตฺต ปตฺติยา
สติ จำปรารภในสิ่งที่หึงพวง
- สุขํ สุขํ ปติ พุทฺโธ จ เยน เมตฺตา สุภาวิตา
ผู้เจริญเมตตาดีแล้ว ย่อมหลับและตื่นเป็นสุข
- ยํ เว เสวติ ตาทิโส
คบคนใด ก็เป็นเช่นคนนั้นแล

๔. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลกยาราม

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑ พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๑๖ หน้า ๙, ๑๐, ๑๙, ๓๓, ๓๔, ๓๕, ๓๖, ๓๗, ๓๘, ๓๙, ๔๐, ๔๑, ๔๒, ๔๓, ๔๔, ๔๕, ๔๖, ๔๗, ๔๘, ๔๙

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ได้ค้นพบภาษาบาลีไว้เท่าที่พบ คือ สุขาภิยาจนคาถา (กล่าวด้วยถวาทขอความสุข) เริ่มต้นว่า “ย ย เทวมนุสฺसानํ มงฺกฺลตฺถาย ภาสิต” เป็นต้น^๑ และในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑ มีหนึ่งสุภาษิต คือ “มา จ สวาทฺหฺมามา” อย่างมาถึงกรรมอันมีโทษเลข^๒

๕. สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ์

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงพระนิพนธ์ภาษาบาลีไว้ดังนี้

๑. ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง มี ๑ คาถา คือ^๓

นรพรหฺมคณฺหา (กล่าวด้วยคุณของพระอรหันต์ ๕ อย่าง) เริ่มต้นด้วย “อารกฺข-
ตา กิเลสฺหิ สวาสเนหิ โส มุนิ” เป็นต้น

๒. ในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต มีดังนี้^๔

- รกฺเขยฺย อตฺตโน สารุํ ลวณํ โฉณตํ ยถา
พึงรักษาความดีของตนไว้ เหมือนเกลือรักษาความเค็ม
- นิमितฺตํ สารุํรูปานํ กตญฺญกตเวทิตา
ความกตัญญูกตเวที เป็นเครื่องหมายของคนดี
- กตสฺส นตฺถิ ปฏิการ
สิ่งที่ทำแล้ว ทำคืนไม่ได้
- สมมุขา ยาทิสํ จินฺนุณํ ปรมมุขานปี ตาทิสํ
ต่อหน้าประพฤดิเช่นใด ถึงลับหลังก็ให้ประพฤดิเช่นนั้น
- อปฺปตฺโต โน จ อุลลเป
เมื่อยังไม่ถึง ไม่ควรพูดออก
- คุณวา จาตฺตโน คุณ
ผู้มีความดี จงรักษาความดีของตนไว้

๑. สวดมนต์ฉบับหลวง. อ้างแล้ว หน้า ๒๘

๒. พุทธศาสนสุภาษิต. อ้างแล้ว หน้า ๑๐

๓. สวดมนต์ฉบับหลวง. อ้างแล้ว หน้า ๓๙๓

๔. พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑ อ้างแล้ว หน้า ๑๐, ๓๔, ๙, ๓๔, ๓๕, ๔๗, ๖๔, ๗๑, ๗๕, ๗๕

- ปุตุติกั วีย ราชาน โปษ รุกขนตุ สพุพพา
พระราชารักษาประชาราษฎร์ ให้เหมือนบิดารักษาบุตร ทุกเมื่อ
- รุกขมาโน สโต รุกเข
ผู้รักษา ควรมีสติรักษา
- สามณฺเณ สมโณ ติฏฺเฐ
สมณะพึงตั้งอยู่ในภาวะแห่งสมณะ
- สพุเพสั สงฺฆณฺฑานัน สามคฺคิ วุฑฺฒิสาสิกา
ความพร้อมเพียงของปวงชนผู้เป็นหมู่ ยังความเจริญให้สำเร็จ

๖. สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

งานภาษาบาลีที่สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) ทรงนิพนธ์ไว้ คือ "รัตนตฺยปุปฺผาสัทฺธิคาถา" (กล่าวด้วยการสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย) เริ่มต้นว่า "อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลกานํ อนุกมฺโปโก" เป็นต้น

ผู้แต่งวรรณกรรมหรือเรื่องต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี นอกจากที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีพระมหาเถระและนักปราชญ์ไทยอื่น ๆ ได้แต่งชีวประวัติของตน และบุคคลอื่นบ้าง หรือได้แต่งเรื่องอื่น ๆ บ้าง ซึ่งผู้รวบรวมยังหาต้นฉบับไม่ได้

หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง

หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐ์ แต่ครั้งยังดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ให้รวบรวมขึ้น แล้วโปรดให้พิมพ์ ณ โรงพิมพ์หลวง

ในคำนำหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง กล่าวไว้ว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ หอธรรมสังเวช ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในการพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมมาภรณ์เพชรรัตน์ ได้ทรงสดับพระสงฆ์สวดถวายมหาสติปัฏฐานสูตรพร้อมเรียบร้อยดี ทรงกำหนดความตามไป เป็นที่เลื่อมพระบรมราชศรัทธา จึงทรงพระราชดำริจะทรงสร้างหนังสือสวดมนต์ รวมพระสูตรและพระปริตรต่าง ๆ ลง

พิมพ์เป็นเล่ม พระราชทานแด่พระสงฆ์ทั่วไปทุกพระอาราม เพื่อเป็นการพระราชกุศลในคราวพระเมรุการพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทาฯ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอฯ จึงทรงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสเผด็จอาราธนา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (สา ปุสฺสเทว) ให้จัดรวบรวมพระสูตรและพระปริตรต่าง ๆ ที่ได้ตีพิมพ์ ไว้แล้วบ้าง และจัดเพิ่มเติมใหม่บ้างให้พอเพียงสำเริบประโยชน์ในการที่พระสงฆ์สามเณรจะเล่าบ่นสาธยาย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ เป็นแม่กองลงพิมพ์อักษรไทยแทนขอม ใช้ตามมคธภาษา โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ เป็นผู้สอบตรวจตราให้ถูกต้องบริบูรณ์ ได้ตีพิมพ์ ณ โรงพิมพ์หลวงในพระบรมมหาราชวัง ๑๐,๐๐๐ ฉบับ และได้พิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง จนได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เอกชนจัดพิมพ์

เมื่อครั้งทรงมีพระราชศรัทธาจะบำรุงพระพุทธศาสนาและการศึกษาในหัวเมืองให้เจริญตามในกรุง จึงทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้เป็นผู้บัญชาการจัดพระราชคณออกไปเป็นผู้อำนวยการในหัวเมืองมณฑลละรูป และโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้จัดหาทุนทั่วไป มีพระราชประสงค์จะทรงบำรุงการสวดมนต์ จึงทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้เจ้าหน้าที่จัดการพิมพ์หนังสือสวดมนต์ขึ้น ตามแบบเดิม ๑,๔๐๐ ฉบับ เพื่อพระราชทานเพิ่มเติมไว้สำหรับวัดในกรุงและหัวเมือง คราวนี้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงตรวจต้นฉบับ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทรงจัดสร้างสำเร็จบริบูรณ์ในรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๕

ต่อมามหาหมกุฎราชวิทยาลัย ได้รับมาจำหน่าย และได้จัดพิมพ์ขึ้นเองโดยตรงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ในการพิมพ์ครั้งนั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณว) วัดเทพศิรินทราวาส ได้ตรวจชำระและได้เพิ่มเติมอีก โดยพระอนุมัติของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ต่อมาก็ได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นบางครั้งบางคราว ยังมีแพร่หลายอยู่ในปัจจุบัน

หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง เป็นหนังสือที่รวบรวมพระสูตรและพระปริตรต่าง ๆ จากพระไตรปิฎก พระราชนิพนธ์คาถาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนิพนธ์คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นิพนธ์คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลกยาราม สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)

วัดราชประดิษฐ์ และสมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม พระราชนิพนธ์ พระนิพนธ์และนิพนธ์คาถาเหล่านั้นได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว

อนึ่ง ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงนี้ ยังได้บรรจุบทสวดมนต์จุลราชปริตร (เจ็ดตำนาน) และ มหาราชปริตร (สิบสองตำนาน) ไว้ด้วย เพราะฉะนั้น จะไม่ขอกล่าวถึง หนังสือสวดมนต์ ๒ ฉบับนั้นอีก

นอกจากเนื้อหาที่กล่าวมาแล้ว ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงยังมีระเบียบการ สวดมนต์ในพระราชพิธี และรัฐพิธีต่าง ๆ เช่น คาถาสวดเมื่อจุดเทียนชัย คาถาสวดเมื่อดับ เทียนชัย คาถาสวดขอฝน คาถาพิฆฆมกล เป็นต้น

พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑

หนังสือเล่มนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นผู้รวบรวม และเรียบเรียง จากคาถาในพระไตรปิฎกบ้าง จากพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวบ้าง และจากพระมหาเถระรูปอื่น ๆ บ้าง ดังปรากฏในรายละเอียดแล้ว

พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๒-๓

หนังสือทั้ง ๒ เล่มนี้ เป็นหนังสือที่รวมพระพุทธานุญาตหมวดต่าง ๆ เข้าไว้ ใช้เป็น หลักสูตรนักธรรมชั้นโท-เอก พระพุทธานุญาตเหล่านี้ คณะกรรมการกองตำรา มหามกุฏ ราชวิทยาลัย ได้แปลเป็นภาษาไทยเอาไว้ นับว่ามีประโยชน์แก่ผู้สนใจในวิชาด้านนี้เป็น อย่างมาก

บาลีไวยากรณ์

สำหรับวรรณกรรมบาลีประเภทบาลีไวยากรณ์ที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย เท่าที่หาได้ มีดังนี้

๑. คัมภีร์มูลกัจจายน์ หรือที่เรียกว่า กัจจายนมูลปกรณ์ ฉบับพิมพ์โดยมหามกุฏ ราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้กล่าวละเอียดแล้วในประเภทของคัมภีร์- ไวยากรณ์ สำนักกัจจายนะ ผู้สนใจพึงหาอ่านได้จากหัวข้อดังกล่าว

๒. รูปลัทธิปกรณ์ ผู้รจนาคือ พระพุทธปियเถระ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โจลยเมธังกรเถระ เป็นชาวทมิฬ เกิดที่มณฑลโจละ อินเดียนอนได้ ต่อมา ได้ไปศึกษาใน ลังกาทวีป เป็นศิษย์ของพระอานันทเถระ ผู้มีชีวิตรอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓

ประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๘ เมื่อท่านพระพุทธปิยะเถระสำเร็จการศึกษาแล้ว ได้กลับไปอยู่ในมณฑล
โจละ ภูมิถิ่นเดิมของท่าน ในระหว่างนี้เองท่านได้รจนาคัมภีร์รูปสัทธิปกรณ์ และรจนาคัมภีร์
อีกคัมภีร์หนึ่ง ชื่อว่า มัชฌมรฐ เป็นคาถาสดุดีพระรัตนตรัย

คัมภีร์รูปสัทธิปกรณ์ ที่พิมพ์ด้วยอักษรไทยนี้ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
อนุสรมงคลการ โปรดให้มีการคัดลอกชำระและตีพิมพ์ขึ้น เพื่อเป็นพระอนุสรณ์ในมงคล
สมัยพระชนมายุครบ ๔๘ พรรษา โดยนายสิริ เพ็ชรไชย เป็นผู้ตรวจชำระ ท่านผู้ตรวจชำระ
ได้ถือเอาพระบาลีรูปสัทธิปกรณ์ อักษรขอม รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างเป็นหลัก และได้ตรวจ
สอบกับต้นฉบับพิมพ์ของพม่าและสิงหล พร้อมทั้งเทียบเคียงกับงานไวยากรณ์ พร้อมทั้ง
บัญญัติบ้าง และมหาสัททนีติบ้าง นับว่าเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่สมบูรณ์มากที่สุด

รูปสัทธิปกรณ์ แบ่งเป็น ๗ กัณฑ์ คือ

๑. สนธิกัณฑ์ ว่าด้วยสัญญาวิธาน การตั้งชื่ออักษรต่าง ๆ และสนธิ ว่าด้วยวิธีต่อ
ศัพท์ให้เนื่องกัน มี ๕๕ สูตร

๒. นามกัณฑ์ ว่าด้วยนามศัพท์และอัพพยศัพท์ มี ๒๒๓ สูตร

๓. การกกัณฑ์ ว่าด้วยการก แสดงการแต่งประโยคภาษาบาลีและการใช้จำนวน
ภาษาบาลีอย่างถูกต้อง

๔. समासกัณฑ์ ว่าด้วยสมาส การย่อศัพท์ในรูปคำต่าง ๆ มี ๓๐ สูตร

๕. ตัทธิตกัณฑ์ ว่าด้วยตัทธิต แสดงปัจจัยอันเป็นอุปการแก่การใช้แทนศัพท์ต่าง ๆ
มี ๖๒ สูตร

๖. อาขยตกัณฑ์ ว่าด้วยกิริยาอาขยต คือบทกิริยาคุมพากย์ในประโยคในภาษา
บาลี มี ๑๒๑ สูตร

๗. กิพพิธานกัณฑ์ ว่าด้วยกิตก์ ที่เป็นนามกิตก์และกิริยากิตก์ ภายในประโยค
พร้อมทั้งอุณากิ คือปัจจัยที่ประกอบรูปศัพท์เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ มี ๑๔๐ สูตร

๘. สัททนีติปกรณ์ ผู้แต่ง คือ พระอัครวงษะ แต่งในประเทศพม่า เมื่อปี พ.ศ.
๑๖๕๗

สัททนีติปกรณ์ แบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์ใหญ่ ๆ คือ

๑. ปทมาลา ว่าด้วยเรื่องศัพท์

๒. ชาติุมมาลา ว่าด้วยเรื่องธาตุ

๓. สุตตมาลา ว่าด้วยสูตรหรือกฎในการเปลี่ยนแปลงศัพท์

ศัพท์นิคัปกรณ์ ทั้ง ๓ กัณฑ์นี้ ทางมูลนิธิภูมิพลานุภาพเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้ตรวจสอบชำระกับฉบับภาษาต่าง ๆ และได้พิมพ์เป็นอักษรไทยเสร็จแล้ว

๔. สุโพธาลังการปกรณ์ พระสังฆรักขิตมหาสามิเถระแต่ง ที่ประเทศลังกา

๕. วุทธโตทยฉันทปกรณ์ พระสังฆรักขิตมหาสามิเถระแต่ง ที่ประเทศลังกา

๖. สัททัตถเภทจินตา พระสัทธัมมสิริมหาเถระ แต่งที่เมืองอริมันทนะ ประเทศพม่า

คัมภีร์ตั้งแต่เล่ม ๔-๖ แต่งเป็นคำฉันท์ทั้งหมด และได้ปริวรรตเป็นอักษรไทยแล้วโดยสำนักเรียนวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๓

พจนานุกรมบาลี

พจนานุกรมบาลี ที่เป็นอักษรไทย มีดังนี้.-

๑. บาลีลปิกรม ของพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์ เปริยญ) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

๒. อภิธาน์ปทีปิกา ของ พระวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ กรุงเทพฯ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๖

๓. อักษรานุกรมธัมมปัทฏฐกถา ของพระยาพจนสุนทร (เรื่อง อติเปรมานนท เปริยญ)

๔. ธาตุปทีปิกา ของหลวงเทพดรุณานุศิษฎ์ (ทวี ธรรมรัช ป. ๕)

๕. ปาลี-สยามอภิธาน ของ นาคะประทีป

๖. พจนานุกรมบาลี - ไทย - อังกฤษ - สันสกฤต ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓

๗. พจนานุกรมบาลี-ไทย ของนายแปลก สนธิรักษ์ ป. ๕

๘. พจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ ของพระมหาประยุทธ์ ปยุตโต และพระมหาจำลอง สารพัตนิก

๙. พจนานุกรมบาลี-ไทย ของ ป. หลงสมบุญ

๑๐. พจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ ฉบับภูมิพลานุภาพ ขณะนี้ (พ.ศ. ๒๕๓๒) ยังจัดพิมพ์ไม่จบ

วรรณกรรมไทยยุครัตนโกสินทร์

วรรณกรรมพุทธศาสนาฉบับภาษาไทย สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. วรรณกรรมประเภทร้อยกรอง
๒. วรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว
๓. วรรณกรรมประเภทกวีกรรม
๔. วรรณกรรมประเภทนวนิยาย
๕. วรรณกรรมพุทธศาสนาประเภทสอนเด็ก
๑. วรรณกรรมประเภทร้อยกรอง

วรรณกรรมประเภทร้อยกรองสมัยรัตนโกสินทร์มีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่มีอยู่น้อยนักที่ได้เค้าเรื่องจากคัมภีร์พุทธศาสนาโดยตรง

ในรัชกาลที่ ๑ มีอยู่เพียงเรื่องเดียวที่ควรกล่าวถึง คือ กาพย์ถ้ำกลอน เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นผู้แต่ง เค้าเรื่องมาจากนิบาตชาดกชื่อ ทากาติชาดก อีกเรื่องหนึ่งที่คล้ายคลึงกัน คือ กุณาลชาดก ในสมัยอยุธยา เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ได้เคยนำเอาตอนหนึ่งของเรื่องนี้มาแต่งเป็นบทกาพย์เห่เรือ จึงเข้าใจว่าเรื่องนี้คงจะแพร่หลายมาแล้วตั้งแต่สมัยนั้น

ในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวง แทนบางกัณฑ์ที่สูญหายไป มหาชาติคำหลวงฉบับที่มีอยู่ในปัจจุบันจึงมีขึ้นเป็นฉบับเก่าแก่ดั้งเดิมสมัยพระบรมไตรโลกนาถทั้งหมด การแต่งเพิ่มในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้น นับถือกันว่าแต่งได้ดีมาก หากไม่ทราบประวัติที่ขาดหายไป ก็ยากจะแยกออกจากกันให้เห็นชัดได้ อีกเรื่องหนึ่งที่ทรงแต่งคือ เรื่องควาวี มีเค้ามาจากปัญญาสชาดก

สมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงนิพนธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ ซึ่งยังแต่งค้างอยู่ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และได้ทรงนิพนธ์สรรพสิทธิ์คำฉันท์ ซึ่งได้เค้าความมาจากปัญญาสชาดก พระนิพนธ์เรื่องนี้ได้ทรงแต่งถวายสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวโปรดให้มีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในปี ๒๓๗๔

๑. กรมการศาสนา. ประวัติพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒. พ.ศ. ๒๕๒๕,

สมัยรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่า พระยาอิสราณภาพ (อัน) ได้แต่งเรื่องอุเทนคำฉันท์ และ สุรนคำฉันท์ อุเทนคำฉันท์นั้นได้เค้าเรื่องมาจากอรรถกถาชาดก (ชาดกัฏฐกถา) ส่วนสุรนคำฉันท์ได้เค้าเรื่องมาจากปัญญาชาดก

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้มีการคัดเลือกมหาดิรายาว โดยกรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ เพื่อใช้เป็นแบบเรียนในโรงเรียนชั้นสูงและมหาวิทยาลัย ในหนังสือนี้ได้ระบุผู้แต่งกัณฑ์ต่าง ๆ ไว้ดังนี้

๑. ทศพร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๒. ทิมพานต์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๓. ทานกัณฑ์ สำนักวัดถนน
๔. วนประเวสน์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๕. ชูชก สำนักวัดสังข์กระจาย
๖. จุลพน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๗. มหาพน พระเทพโมลี (กลั่น)
๘. กุมาร เจ้าพระยาพระคลัง (หน)
๙. มัทรี เจ้าพระยาพระคลัง (หน)
๑๐. สักกบรรพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๑. มหาราช สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๑๒. ฉกษัตริย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๑๓. นครกัณฑ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

มีข้อที่ควรบันทึกไว้ในที่นี้ คือ ในกัณฑ์ต่าง ๆ จำนวน ๑๓ กัณฑ์นี้ ๑๑ กัณฑ์มีการระบุชื่อผู้แต่งไว้ชัดเจน แต่มีอยู่ ๒ กัณฑ์ คือ ทานกัณฑ์ และชูชก ระบุไว้อย่างคลุมเครือแค่เพียงชื่อสำนัก คือ ทานกัณฑ์ สำนักวัดถนนเป็นผู้แต่ง กัณฑ์ชูชก สำนักวัดสังข์กระจายเป็นผู้แต่ง ได้มีผู้ค้นคว้าต่อมาว่า สำนักวัดถนนอยู่ที่จังหวัดอ่างทอง ผู้แต่งนั้นสันนิษฐานว่าได้แก่พระอาจารย์ทองอยู่ ส่วนสำนักวัดสังข์กระจายนั้น อยู่ที่ฝั่งธนบุรี ในเขตกรุง-เทพมหานคร สันนิษฐานว่าผู้แต่งได้แก่พระเทพมุนี (ด้วง) เจ้าอาวาสองค์แรกของอารามนี้

สมัยรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๗ นายชิต บุรทัต ได้แต่งเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ ตามเค้าเรื่องจากคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาที่ฉนิทกย มหาวรรค เป็นเรื่องแสดงโทษของการแตกสามัคคี

สมัยปัจจุบันนี้ (รัชกาลที่ ๕) ปรากฏว่ามีผู้แต่งร้อยกรอง โดยนำเรื่องจากคัมภีร์พุทธศาสนามาเป็นเค้าเรื่องกันอยู่บ้างประปรายตลอดเวลา แต่ยังไม่มีการสำรวจและทำรายการไว้ว่ามีเรื่องอะไรบ้าง เท่าที่พอจะเอ่ยถึงเป็นตัวอย่างก็เช่น นาวาเอกหลวงสำรวจวิถีสมุทร ได้แต่งมหาวาสันดรคำฉันท์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ และนายบานเย็น ลิ้มสวัสดิ์ ได้แต่งเวสสันดรคำกลอน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นต้น

๒. วรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว

วรรณกรรมพุทธศาสนาที่แต่งเป็นร้อยแก้วในสมัยรัชกาลที่ ๑ พบว่ามีอยู่เรื่องหนึ่งที่ควรกล่าวถึงคือ ไตรภูมิโลกวิจิตร แต่งโดยพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ แต่งเป็นทำนองเทศนา แบ่งเป็น ๔ ภาค คือ มนุสสกลา ว่าด้วยประเทศที่อยู่ของมนุษย์ นิรยกา ว่าด้วยนรกที่ทรมานผู้กระทำความชั่ว เทวตากา ว่าด้วยสวรรค์และเทวดา และ วิสวาทิกา ว่าด้วยข้อปฏิบัติอันจะได้ถึงธรรมบริสุทธิ์มรรคพระนิพพาน

สมัยรัชกาลที่ ๒ วรรณกรรมพุทธศาสนาร้อยแก้วที่สำคัญในรัชสมัยนี้ คือ ปฐมสมโพธิกา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีผู้สันนิษฐานว่า ท่านได้ใช้คัมภีร์ปฐมสมโพธิกา ของพระสุวรรณรังษี นักปราชญ์แห่งลานนาเป็นหลักในการแต่ง

นับแต่สมัยนี้จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ไม่ปรากฏว่ามีวรรณกรรมร้อยแก้วเรื่องใดที่ควรกล่าวถึง สมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงตำแหน่งพระสังฆราช และเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงแต่งหลักสูตรนิกธรรมและบาลีเป็นจำนวนมาก เล่มที่สำคัญที่ควรกล่าวถึง คือ วินัยมุข ๓ เล่ม ซึ่งได้ทรงค้นคว้าและประมวลหลักฐานจากปกรณ์ต่าง ๆ นำมาแสดงไว้ดีมาก หนังสือเล่มนี้ยังคงใช้เป็นหลักสูตรของนิกธรรมชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก จนถึงปัจจุบันนี้

ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) ได้จัดตั้งสำนักสวนโมกขพลาราม ได้มีการเผยแพร่ธรรมด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น เทศนาในรูปปาฐกถา บรรยาย ออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา สร้างโรงมโหรีสหทางวิญญาน ตลอดจนตั้งมูลนิธิพิมพ์ข้อเขียนและคำบรรยายชุดธรรมโฆษณ้ออกเผยแพร่ มีผู้สนใจทั้งไทยและต่างประเทศ เดินทางไปศึกษาและค้นคว้าทั้งเพื่อความรู้ เพื่อประกอบ

การศึกษาระดับปริญญา และเพื่อการปฏิบัติธรรม เป็นจำนวนมาก หนังสือที่จัดเป็นวรรณกรรมชิ้นสำคัญของท่านพุทธทาสภิกขุที่น่าจะนำมากล่าวไว้บ้าง มีดังต่อไปนี้คือ :-

๑. วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม	๖. อภิธรรมคืออะไร
๒. พุทธประวัติจากพระโอษฐ์	๗. สุนฺดรายาปิรตฺตสนฺ เล่ม ๑ - ๒
๓. ปฏิจจนุปปาตจากพระโอษฐ์	๘. อิทัปปัจจยตา
๔. พระพุทธคุณบรรยาย	๙. ธรรมะกับการเมือง
๕. ภาษาคนภาษาธรรม	๑๐. พุทธจริยธรรม

ฯลฯ

หนังสือเหล่านี้ แม้จะคงรูปอยู่ในแบบเทศนา แต่เมื่อได้ถ่ายทอดออกมาเป็นตัวอักษรโดยมิได้ขัดเกลา ปรากฏว่ามีสำนวนราบรื่นเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วอย่างดีทุกเรื่อง

ผู้ที่ควรกล่าวถึงในอันดับต่อมาก็คือ นายสุชีพ ปุญญานุภาพ ท่านผู้นี้ได้เขียนหนังสือทางพุทธศาสนาและศาสนาทั่วไปไว้หลายเล่ม มีชื่อในการเขียนนิยายอิงหลักธรรมทางพุทธศาสนา ในส่วนที่เป็นวรรณกรรมร้อยแก้วนี้ ผลงานชิ้นสำคัญที่ควรนำมากล่าวถึงคือ คุณลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนา ผลงานชิ้นนี้ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษโดยนายศิริ พุทธศุภกร บรรณาธิการวารสาร พ.ศ.ถ. ฉบับภาษาอังกฤษ และอีกเล่มหนึ่งที่เป็นคู่มือในการศึกษาและทำความเข้าใจพระไตรปิฎกได้เป็นอย่างดี คือ พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน เดิมมี ๕ เล่มชุด ต่อมาได้รวมพิมพ์เป็นเล่มเดียวจบ จัดเป็นวรรณกรรมที่ย่อวรรณกรรมพระไตรปิฎก ที่น่าศึกษามาก พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑

อีกผู้หนึ่งที่มีผลงานควรแก่การนำมากล่าวคือ นายพร รัตนสุวรรณ ท่านผู้นี้ได้ตั้งสำนักงานวิญญาน ขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทย เป็นผู้ที่ได้ศึกษาพุทธศาสนาอย่างแตกฉานงานเขียนที่สำคัญของท่านผู้นี้คือ พุทธวิทยา อธิบายปฏิจจนุปปาตในแนวใหม่ ถือว่าปฏิจจนุปปาตมิใช่เป็นกฎของชีวิตมนุษย์อย่างเดียว แต่เป็นกฎของจักรวาล (Cosmic Law) ด้วย หนังสือนี้แม้จะมีแนวอธิบายที่แตกต่างจากความเชื่อเดิมไปบ้าง แต่ก็จัดเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาที่น่าศึกษายิ่ง หนังสือนี้เขียนขึ้นอย่างมีหลักการและหลักวิชาอ้างอิงได้เป็นอย่างดี

พระสงฆ์ที่มีผลงานวรรณกรรมควรกล่าวถึงอีกคือ พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๘) ท่านได้แต่งหนังสือชื่อ ภูมิวิลาสินี ส่งเข้าประกวดวรรณกรรมไทยที่ธนาคารกรุงเทพ

จำกัด ได้จัดขึ้น ได้รับรางวัลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ ได้แต่งหนังสือวิมุตติรัตนมาลี ได้รับรางวัลที่ ๑ จากธนาคารกรุงเทพ จำกัด เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้มีหนังสือเล่มหนึ่งซึ่งเป็นอุปกรณ์การศึกษาสำหรับสามเณรทั่วไป จัดพิมพ์โดยสำนักวัดศรีประวัตี ชื่อ สามเณรทีปนี แต่งโดยพระมหาแสวง โชติปาโล เจ้าอาวาสวัดศรีประวัตี ท่านผู้แต่งได้ค้นคว้าพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์สำคัญต่าง ๆ จำนวนกว่า ๔๐ เล่ม แต่เดิมนั้นสามเณรมีคู่มือชื่อสามเณรสิกขา ซึ่งเป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ หนังสือนี้จึงนับได้ว่าเป็นคัมภีร์สำหรับสามเณรเล่มแรกของวรรณกรรมพุทธศาสนาที่สมบูรณ์มากที่สุด

วรรณกรรมที่ได้รับยกย่องและได้ใช้เป็นหนังสืออ้างอิงกันในการศึกษาพุทธศาสนาในระดับมหาวิทยาลัย คือ พุทธธรรม แต่งโดยพระราชวรมุนี^๑ (ประยุทธ์ ปยุตโต) จัดพิมพ์รวมอยู่ในชุดวรรณไวทยากร พ.ศ. ๒๕๑๔ มีจำนวน ๒๐๖ หน้า ต่อมาได้ขยายความและจัดพิมพ์โดยคณะธรรมจริยธรรม พ.ศ. ๒๕๒๕ มีจำนวน ๕๔๐ หน้า หนังสือเล่มนี้มีลักษณะเป็นวิทยานิพนธ์ (Dissertation หรือ Thesis) อย่างสมบูรณ์ ที่รจนาโดยพระสงฆ์ไทย และน่าเชื่อถือได้ว่าเป็นระบบพุทธวิทยา (Systematic Buddhology) ที่สมบูรณ์แบบที่สุดเล่มแรกของประเทศไทย

๓. วรรณกรรมประเภทพระอภิธรรม

วรรณกรรมพุทธศาสนาฝ่ายพระอภิธรรมในยุคปัจจุบัน ได้รับอิทธิพลจากพระสงฆ์ชาวพม่า เช่น พระเดชินท์ วัดดอน พระโชติกะ วัดระฆังโฆสิตาราม นอกจากนี้ก็มีนักปราชญ์ไทยอีกหลายท่านที่ได้เผยแพร่อภิธรรม และแต่งตำราซึ่งเป็นคู่มือสำคัญในการศึกษา เช่น พระภาวนาภิรามเถระ (สุข ปวโร) วัดระฆังโฆสิตาราม และ ส.สายเกษม เป็นต้น ในที่นี้จะนำมากล่าวเฉพาะวรรณกรรมสำคัญที่แต่งโดยนักปราชญ์ไทยเท่านั้น

๑. พระอภิธรรมพิสดาร ภาค ๑ - ๒ โดย ส.สายเกษม

๒. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ๑ - ๘ โดย พระชาญบรรณกิจ (โกวิท ปัทมสุนทร)

๓. บทเรียนไตรภูมิพระร่วง โดย พระอาจารย์ประเดิม โกมลโ

๑. ปัจจุบัน (๒๕๓๒) ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ที่พระเทพเวที

๕. ปัญฐาน ภาค ๑ - ๒ โดย อาจารย์สุมน นันทิโก

๕. คัมภีร์ปรมัตถสังคหะ โดย พระมหาแสวง โชติปาโล

๔. วรรณกรรมประเภทนวนิยาย

การเผยแผ่พุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน ต้องอาศัยวิธีการใหม่ ๆ เพื่อให้คนทั่วไปได้เข้าใจง่ายขึ้น วิธีเขียนนิยายอิงหลักธรรมน่าจะเป็นวิธีที่ได้ผลมากพอสมควร การแปลนวนิยายทางศาสนาเรื่อง กามนิต ซึ่งแต่งโดยนักเขียนชาวเยอรมันได้เป็นจุดผลักดันให้เกิดวรรณกรรมประเภทนี้ขึ้น ผู้ที่เริ่มก่อนคนอื่นน่าจะได้แก่ สุชีโวภิกขุ ได้แต่งเรื่อง ไตรัมกาสาวพัสตร์ และเรื่องค่อมาคือ กองทัพธรรม (ภาค ๑) ภายหลังลาสิกขาแล้วใช้ชื่อว่า สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้แต่งเรื่องกองทัพธรรม (ภาค ๒) ลุ่มน้านมทา อาทิตยขึ้นทางตะวันตก เริงผาหิมพานต์ ฯลฯ ในสมัยเดียวกันนี้ ป.ตรีณรงค์ ได้แต่ง สาสนวัน และ คำแห่งคำปฏิญาณ ขึ้น และมีอีกหลายท่านได้แต่งวรรณกรรมตามแนวนี้ เช่น สันติวัน โดย สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน, ลีลาวดี และ ตะวันออกตะวันตก โดย แสง จันทรงาม, ธรรมธรา โดย ธรรมโฆษ วสิน อินทสระ ได้แต่งเรื่อง อานนทพุทธอนุชา จอมจักรพรรดิอโศก พ่อผมเป็นมหา นาวาอากาศเอก แย้ม ประพัฒน์ทอง ได้แต่งเรื่อง มหาบันทิตแห่งมิดิลานคร.ท.เลียงพิบูลย์ แต่งเรื่อง กฎแห่งกรรม และ นายทวิวรรณ แต่งเรื่อง หลวงพ่อทองวัดโบสถ์ แม่พริ้งผู้โง่บุญ เป็นต้น นิยายอิงหลักธรรมดังกล่าวนี้ส่วนมากใช้โครงเรื่องเดิม ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีอยู่น้อยเรื่องที่ถูกโครงเรื่องขึ้นใหม่

๕. วรรณกรรมพุทธศาสนาประเภทสอนเด็ก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้มีพระราชดำริให้มีการประกวดหนังสือสอนพุทธศาสนาแก่เด็กขึ้น ดำเนินการโดยราชบัณฑิตยสถาน ปรากฏว่ามีผู้แต่งหนังสือประเภทนี้ส่งเข้าประกวดและได้รับพระราชทานรางวัลโดยลำดับ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึง พ.ศ. ๒๕๒๔

คุณค่าของวรรณคดีบาฬี

เมื่อนักศึกษาได้ศึกษาขอบข่ายประวัติวรรณคดีบาฬีมาแล้ว ข่อมองเห็นคุณค่าของวรรณคดีบาฬีที่มีปรากฏอยู่ในประวัติวรรณคดีได้พอสมควร ซึ่งพอจะจำแนกคุณค่าของวรรณคดีบาฬีได้ดังนี้

๑. คุณค่าทางด้านคำสอน

๒. คุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

๓. คุณค่าทางด้านภาษา

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงคุณค่าของแต่ละอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้

๑. คุณค่าทางด้านคำสอน

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ซึ่งนับว่ามีมากมายที่เดียว มีมากกว่าคำสอนในศาสนาอื่น ๆ เช่น คริสต์ อิสลาม เป็นต้น คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พองจะแบ่งเป็นหลักสำคัญ ๆ ดังนี้

๑. อริยสัจ ๔

๒. หลักกรรม

๓. สังสารวัฏ

๔. ไตรลักษณ์

๕. ปฏิจ্ঞาสนุปบาท

จะได้กล่าวถึงหลักสำคัญ ๆ โดยย่อต่อไปโดยลำดับ

อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ หรือ ความจริงของพระอริยบุคคล พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจ ๔ ไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อันเป็นปฐมเทศนาที่พระองค์ ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ คือ อัญญาโกณฑัญญะ วัปปะ, ภิกขุ, มหามานะ และ อัสสชิ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี เมื่อพระธรรมเทศนาจบลงแล้ว พระปัญจวัคคีย์ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นพระโสดาบันตามลำดับ

อริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกข์

๒. สมุทัย

๓. นิโรธ

๔. มรรค

๑. ทุกข์ คือ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ เพราะเป็นของทนได้ยาก มี ๑๑ ชนิดด้วยกัน คือ

๑. ความเกิด (ชาติปี)
๒. ความแก่ (ชราปี)
๓. ความตาย (มรณมุปี)
๔. ความโศก (โศก)
๕. ความคร่ำครวญรำพัน (ปริเทว)
๖. ความทุกข์กาย (ทุกข์)
๗. ความทุกข์ใจ (โทมนัส)
๘. ความคับแค้นใจ (อุปายาส)
๙. ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก (อูปปิเยหิ สมุปปโยโค)
๑๐. ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก (ปิเยหิ วิปปโยโค)
๑๑. ความปรารถนาสิ่งใดแล้ว ไม่ได้สิ่งนั้นตามปรารถนา (ยมุปีจฺฉํ น สกคิ ทุกฺข)

กล่าวโดยย่อ คือ ความยึดมั่นในจันท์ ๕ อันได้แก่ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร และวิญญาณ เป็นทุกข์

ทุกข์ เป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุให้เกิดทุกข์ คือ สมุทัย

๒. สมุทัย คือเหตุให้ทุกข์เกิด เหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ คือ ตัณหา ตัณหาคือความทะยานอยาก มีอยู่ ๓ ประเภท คือ

๑. กามตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่นำรักใคร่ มี ๒ อย่าง คือ

ก. วัตถุกาม สิ่งยั่วชวนในภายนอก อันได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, และ โผฏฐัพพะ

ข. กิเลสกาม ความใคร่ที่มีอยู่ในใจ เป็นสิ่งที่ยั่วชวนภายใน

๒. ภวตัณหา ความอยากเป็นโน้นเป็นนี้ เช่น ความอยากเป็นใหญ่ อยากมีอำนาจเหนือบุคคลอื่น ๆ เป็นต้น

๓. วิภวตัณหา ความไม่อยากเป็นโน้นเป็นนี้ เป็นความอยากไม่มีไม่เป็น คืออยากผลัด อยากพ้นไปเสียจากสภาพที่เป็นอยู่

๓. นิโรธ คือ ความดับ หมายถึงความดับตัณหาได้สิ้นเชิง ดับทุกข์ได้หมด นิโรธเป็นผล คือจะดับตัณหาและดับทุกข์ได้ต้องมีสาเหตุให้ดับได้ นั่นคือมรรค

๔. มรรค คือ หนทางหรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์มีอยู่ ๘ ประเภทด้วยกัน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อัฐังคิกมรรค อันได้แก่ทางมีองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ	๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ คำวิชอบ	๖. สัมมาวายามะ ทำความเพียรชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ	๗. สัมมาสติ ตั้งสติชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ	๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

หลักกรรม

กรรม แปลว่า การกระทำ พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องกรรม มีพระพุทธภาษิตหลายแห่งที่ให้หลักในเรื่องกรรม เช่น

กल्याณการี กल्याณ ปาปการี จ ปาปก
ผู้ทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว
กมฺมฺนา วตฺตตี โลโก
สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม

กมฺมํ สุตเต วิภจตี ยทิตํ หีนปฺปณฺีตตาย

กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตต่างกัน

อนึ่ง เจตนาที่เรียกว่า กรรม ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา (ตถาคต) เรียกเจตนาว่าเป็นกรรม

เรื่องกรรมเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ และซับซ้อนมาก ในคำสอนทางพระพุทธศาสนา กฎแห่งกรรมที่ว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จึงมีทั้งผู้ยอมรับ และปฏิเสธ ผู้ที่ยอมรับเรื่องกฎแห่งกรรมเพราะได้ศึกษาเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนาอย่างละเอียด จนกระทั่งมีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย

ส่วนผู้ที่ปฏิเสธนั้น มีลักษณะตรงกันข้าม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้ทำให้เขาไม่เชื่อในกฎแห่งกรรม เช่น บุคคลทำกรรมชั่วมากมายกลับได้รับผลดี มีทรัพย์ มีชื่อเสียง ลาภ ยศ และความสุข ส่วนบุคคลที่ทำกรรมดีกลับได้รับผลชั่วร้ายตอบแทน มีการสูญเสียทรัพย์ เสื่อมยศ ถูกนิทนาว่าร้าย ถูกสบประมาท เกิดความเจ็บไข้ได้ป่วย มีความทุกข์แสนสาหัส ถ้าเขาได้ศึกษาเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนาอย่างละเอียด ย่อมจะเข้าใจกฎแห่งกรรมได้ เพราะฉะนั้น จึงขอนำเรื่องกรรม ๑๒ มากล่าวไว้ในที่นี้พอเป็นสังเขป

กรรม ๑๒

เรื่องกรรม ๑๒ นี้ ในพระบาลีพระไตรปิฎกมิได้จัดประมวลไว้เป็น ๑๒ อย่างครบครัน การจัดเป็นหมวดหมู่เช่นนี้ มีปรากฏในวรรณคดีบาลีชั้นหลัง เช่น ใน วิสุทธิมรรค และ อภิธัมมตอสังคหะ เป็นต้น ซึ่งนักเขียนวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในเมืองไทย นิยมถือเป็นหลักในการอธิบายเรื่องกรรม เช่น ในหนังสือ คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา ของ สุชีพ ปุณฺณานุภาพ และ พุทธปรัชญาเถรวาท ของ วทีน อินทสระ เป็นต้น กรรม ๑๒ แบ่งออกเป็น ๓ หมวด หมวดละ ๔ ข้อ ดังนี้-

๑. กรรมให้ผลตามหน้าที่ มี ๔ อย่าง

๑. ชนกกรรม คือ กรรมที่ก่อให้เกิด หรือส่งให้เกิดในกำเนิดต่าง ๆ เปรียบเสมือนมารดาของทารก ชนกกรรมเป็นผลของอาจิณณกรรม หรือ อาสันนกรรม
๒. อุปถัมภกรรม คือ กรรมอุปถัมภ์ เป็นเสมือนพี่เลี้ยงนางนม มีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี
๓. อุปปีฬกรรม คือ กรรมบีบคั้น มีหน้าที่บีบคั้นกรรมดีหรือกรรมชั่ว ให้ผลเฟลาลง
๔. อุปฆาตกรรม หรือ อุปปัจเจกกรรม คือ กรรมตัดรอน มีหน้าที่ตัดรอนกรรมทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล

๒. กรรมให้ผลตามความหนักเบา มี ๔ อย่าง

๑. ทรุกรรม คือ กรรมหนัก ฝ่ายดีหมายถึงฉาน วิปัสสนา มรรค ผล ฝ่ายชั่วนั้น ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ คือ ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงพระโลหิตห้อขึ้น และทำให้สงฆ์สามัคคีแตกกัน
๒. อาจิณณกรรม หรือ พหุลกรรม คือ กรรมที่ทำงานเคยชิน หรือทำมาก ทำสม่ำเสมอ กรรมนี้ให้ผลยั่งยืนมาก
๓. อาสันนกรรม คือ กรรมที่บุคคลทำเมื่อจวนสิ้นชีวิต มีอานุภาพให้บุคคลไปสู่สุคติ หรือทุคติได้ ถ้าหากเขาหน่วงเอากรรมนั้น ๆ ไว้เป็นอารมณ์ เมื่อจวนจะตาย

๔. กตัตตากรรม หรือ กตัตตาวาปนกรรม คือ กรรมสักแต่ว่าทำ หรือทำ โดยไม่มีเจตนา

๓. กรรมให้ผลตามกาล มี ๔ อย่าง

๑. ทิฏฐัมมเวทนียกรรม คือ กรรมให้ผลในปัจจุบัน

๒. อุปปัชชเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป ถัดจากชาติปัจจุบัน

๓. อปรปรเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลหลังจากอุปปัชชเวทนียกรรม กล่าวคือให้ผลเรื่อยไป สมโอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้น

๔. อโหสิกรรม คือ กรรมที่ไม่ให้ผล กล่าวคือเลิกให้ผลนั่นเอง

ในคัมภีร์มโนรถปुरुณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ติกนิบาต จตุกนิบาต แปลโดย ร้อยโทอรุณ หวานนุ่น (เปรียญ) คณะกรรมการเผยแพร่ธรรม จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓ หน้า ๑๕๐ มีกล่าวถึงกรรมที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเหมือนกัน แต่เป็นกรรม ๑๑ อย่าง ไม่มีอโหสิกรรม กล่าวอโหสิกรรมในทิฏฐัมมเวทนียกรรม (หน้า ๑๕๑) เพราะฉะนั้นผู้สนใจเรื่องกรรมพึงศึกษาให้ละเอียดจากหนังสือดังกล่าวแล้ว

ตัวอย่างเรื่องกรรม

ต่อไปนี้จะขอยกตัวอย่างเรื่องคนทำกรรมแล้วได้รับผลกรรม ซึ่ง อาจารย์ สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้เขียนไว้ในหนังสือ คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา มาเสนอเป็นบางเรื่อง ดังนี้.-

เรื่องที่ ๑ ในครั้งพุทธกาล มีชายคนหนึ่งชื่อจุนทะ เป็นคนฆ่าหมูขาย เวลาไม่สบาย คลานสี่เท้าเหมือนหมู ส่งเสียงร้องเหมือนหมู ทรมาณอยู่หลายวันจึงตาย เรื่องนี้มีปรากฏในอรรถกถาธรรมบท

เรื่องที่ ๒ จีนคนหนึ่งมีอาชีพในทางเชือดไก่ขาย เวลาเช้า จะนำไก่ที่ฆ่าแล้วใส่ ถึงสังกะสีสำหรับคักน้ำ สอดไม้คานเข้าไปในระหว่างหูของถัง เดินผ่านวัด เพื่อไปส่งที่ตลาดเสมอ ตกตอนบ่าย ขายไก่ได้แล้วแะกินเหล้า แล้วก็เดินกลับ นาน ๆ จะเอามีด เชือดคอตัวเองครั้งหนึ่ง จนคอมิแตรอยแผลเป็น ในที่สุดก็เชือดคอตนเองจนถึงแก่ความตาย

เรื่องที่ ๓ มีคนจีนคนหนึ่งอยู่ที่ตลาดพลู ธนบุรี มีอาชีพฆ่าหมู คราวหนึ่งไม่สบาย ส่งเสียงร้องเหมือนหมู ร้องเรียกเมียซึ่งแต่งงานกันไม่ถึงเดือน ให้เอาอ่าง (รองเลือด)

มาให้ ให้เอาเม็ดหมูมา พอได้ของเหล่านี้มาเรียบร้อยแล้ว ก็สิ้นใจตาย

เรื่องที่ ๔ มีชายคนหนึ่งชื่ออ้ม เล่นโขนเก่ง แสดงเป็นตัวพระราม มีชื่อเสียงจนคนเรียกชื่ออ้มพระราม เป็นผู้ที่ชอบชนไก่มาก เวลาจะตายเอามือชนกันร้อง “เบ๊กพ่อ” จนมือเน่า แล้วในที่สุดก็ตายไป เหตุเกิดที่ตลาดโรงหมู อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

ตัวอย่างเรื่องกรรมที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า บุคคลไม่ควรทำกรรมชั่ว แม้เพียงเล็กน้อย ไม่ควรดูหมิ่นการทำกรรมดีว่าไม่มีความหมายอะไร ไม่ขัดไฟก้นเดียว หรือบุญมีวันเดียวอาจจะเผาผลาญอาคารบ้านเรือนให้พังพินาศได้ไม่ถึงชั่วโง่ เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้พยายามหลีกเลี่ยงไม่ให้ทำกรรมชั่ว และให้พยายามทำแต่กรรมดี เพื่อความสวัสดิ์ของตนเอง

ผลกรรม

พระพุทธเจ้าทรงแสดงเหตุที่บุคคลและสัตว์ทั้งหลายแตกต่างกันเพราะกรรมของตน ไว้ใน จุฬกัมมวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ว่า “สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับมรดกของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นพวกพ้องเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมนั้นแล จำแนกสัตว์ให้ทราบและดี”^๑

เหตุที่ให้เกิดผลชั่ว

๑. คนมีอายุน้อย เพราะฆ่าสัตว์
๒. คนมีโรครามาก เพราะเบียดเบียนสัตว์
๓. คนมีผิวพรรณไม่สวย เพราะมักโกรธแค้นพยาบาท
๔. คนมีศักดิ์ต่ำ เพราะมักริษยา
๕. คนมีโรคทรพยาบ้น้อย เพราะไม่เื้อเพื่อเจือจาน
๖. คนเกิดในตระกูลต่ำ เพราะกระด้างถือตัว ไม่รู้จักอ่อนน้อม
๗. คนมีปัญญาทึบ (โง่) เพราะไม่ได้ถามหรือแสวงหาความรู้

เหตุที่ให้เกิดผลดี

๑. คนมีอายุยืน เพราะไม่ฆ่าสัตว์
๒. คนมีโรคน้อย เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์

๑. กรมการศาสนา. เรื่องเดิม หน้า ๓๗/๖ ข้อ ๔๘๑

๓. คนมีผิวพรรณงาม เพราะไม่มักโกรธแค้นพยาบาท
๔. คนมีศักดิ์สูง เพราะไม่มักริษยา
๕. คนมีโภคทรัพย์มาก เพราะเอื้อเฟื้อเจือจาน
๖. คนเกิดในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างถือตัวรู้จักอ่อนน้อม
๗. คนมีปัญญาดี เพราะรู้จักได้ถาม และแสวงหาความรู้

ใน มหากรรมมวาทังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์^๑ พระพุทธเจ้าทรงแสดง เรื่องกรรมและผลกรรมแก่พระอานนทีไว้ดังนี้

๑. ผู้ทำชั่วทั้งทางกาย วาจา และใจ ตายแล้วไปนรกก็มี เพราะบุคคลพวกนี้ได้ ทำกรรมชั่วต่อเนื่องกันมาตั้งแต่อดีตชาติ จนถึงชาติปัจจุบัน
๒. ผู้ทำชั่วทั้งทางกาย วาจา และใจ ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ก็มี เพราะพวกนี้ ทำกุศลกรรมไว้มากมายในชาติก่อน ๆ กุศลกรรมนั้นยังมีแรงให้ผลอยู่ ส่วน กรรมชั่วที่เขาทำใหม่ยังไม่ทันให้ผล
๓. ผู้ทำสุจริตทั้งทางกาย วาจา และใจ เมื่อตายไปแล้วไปเกิดในสวรรค์ก็มี เพราะ บุคคลพวกนี้ ทำความดีติดต่อกันมาตั้งแต่อดีตชาติ จนถึงปัจจุบัน
๔. ผู้ทำสุจริต ทั้งทางกาย วาจา และใจ ตายแล้วไปนรกก็มี เพราะพวกนี้ได้ทำชั่ว ไว้มากในชาติก่อน ๆ อกุศลกรรมนั้นยังมีแรงให้ผลอยู่ กุศลกรรมที่เขาทำใหม่ ยังไม่มีโอกาสให้ผล

เพราะฉะนั้น เรื่องกรรมและกฎแห่งกรรมจึงเป็นเรื่องใหญ่ ซับซ้อนมาก ผู้มีปัญญา มีสติ จึงไม่ควรประมาทในเรื่องกรรมนี้

สังสารวัฏ

สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด เกิดแล้วก็ตาย ตายแล้วก็เกิด หลักกรรมมีความสัมพันธ์กับสังสารวัฏ อย่างแยกไม่ออก เพราะคนมีกรรมจึงมีการเกิด

หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนากล่าวว่า ครอบงำที่บุคคลมีกิเลสอยู่ เขาย่อมจะ กระทำกรรมดีและกรรมชั่ว กรรมดีย่อมให้ผลดี กรรมชั่วย่อมให้ผลชั่ว ผลดีย่อมทำให้เกิดความสุข ผลชั่วย่อมทำให้เกิดความทุกข์ เพราะมีความสุขและความทุกข์ ย่อมมี

๑. เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๔๙

การเกิด ถ้าไม่มีการเกิด ความสุขและความทุกข์จะมีได้อย่างไร และการเกิดย่อมเป็นผลมาจากกรรมของคนเองนั่นแหละ

ภาพ ๓

ภาพ คือที่อยู่ หรือที่เกิดของสัตว์ มี ๓ คือ กามภพ รูปภพ และ อรูปภพ

กามภพ คือภูมิหรือที่อยู่ของบุคคลผู้ปรารถนาเสพกามอยู่

รูปภพ คือภูมิหรือที่อยู่ของบุคคลผู้เบื่อหน่ายกามแล้ว แต่จิตใจยังเฝือกอยู่ในฌานสมาบัติเบื้องต้น ๔ เรียกว่า รูปฌาน เขาขอมจะไปเกิดในรูปภพ เพื่อให้เสพสุขอันเกี่ยวกับฌานในภพนี้

อรูปภพ คือ ภูมิหรือที่อยู่ของบุคคลผู้เบื่อหน่ายในรูปฌาน ๔ ต้องการความสุขที่ประณีตกว่านั้น ที่เรียกว่า ความสุขใน อรูปฌาน เขาขอมจะไปเกิดในอรูปภพ เพื่อจะเสพสุขอันเกี่ยวกับฌานในภพนี้

ใน ภวสูตร อังคุตรนิกาย ติกนิบาต^๑ พระอานนท์เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ภาพมีได้เพราะเหตุใด พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้ากรรมที่เกี่ยวกับกามจักไม่มีแล้ว กามภพจักมีได้หรือไม่ ถ้ากรรมที่เกี่ยวกับรูปธาตุ (รูปฌาน) หรือที่เกี่ยวกับอรูปธาตุ (อรูปฌาน) จักไม่มีแล้ว รูปภพ อรูปภพ จักมีหรือไม่ พระอานนท์ทูลตอบว่า ไม่มีเลย พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า เพราะเหตุนี้แหละอานนท์ กรรมจึงเป็นเสมือนพื้น ที่ วิญญาณเสมือนพืช ต้นหาเสมือนยางเหนียวในพืช ดูก่อนอานนท์ ความตั้งใจ ความจงใจ (เจตนา) ความปรารถนาของสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อ มีต้นหาเป็นเครื่องรังรัด ได้ตั้งลงในธาตุอันแล้ว (กามธาตุ) ธาตุปานกลาง (รูปธาตุ) และธาตุอันประณีต (อรูปธาตุ) เมื่อเป็นดังนี้ การเกิดใหม่ในภาพใหม่จึงมีขึ้น

สรุปได้ว่า บุคคลต้องเกิดใหม่ การเกิดใหม่ต้องอาศัย กรรม กิเลส (ตัณหา) และ วิญญาณ ทั้งสามอย่างนี้ต้องมีความสัมพันธ์กัน เหมือน เนื้อนา หรือที่ดิน พืช และยางเหนียวในพืช และมีสภาวะอากาศสิ่งแวดล้อมเหมาะสมจึงจะเกิดขึ้น

ผู้ไม่ต้องการให้มีการเกิดการตายบ่อย ๆ ก็ต้องละกิเลสได้หมด ไม่ทำกรรมอีกต่อไป ก็เข้าถึงพระนิพพาน ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก สิ้นสุดการเวียนว่ายตายเกิด ไม่ต้องมี

๑. เรื่องเดียวกัน. เล่ม ๒๐ หน้า ๒๔๓

ความทุกข์ ความสุข เป็นผู้พ้นจากความทุกข์ความสุขทั้งปวง และได้รับความสุขที่แท้จริง
ในพระนิพพาน สมดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“นิพพานํ ปรม สุข” ๑

พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึงลักษณะที่สำคัญ ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจตา	ความไม่เที่ยง
๒. ทุกขตา	ความเป็นทุกข์
๓. อนตตตา	ความไม่มีตัวตน

๑. อนิจจตา ความไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัพเพ สงขารา อนิจจา แปลว่า
สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงไม่เที่ยง ๒

สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงนั้น หมายถึงสังขาร ๒ อย่าง คือ สังขารที่มีวิญญูณ
ครอง เรียกว่า อุปาทินนสังขาร เช่น คน สัตว์ เป็นต้น สังขารที่ไม่มีวิญญูณครอง
เรียกว่า อนุปาทินนสังขาร เช่น อาคาร บ้านเรือน ก้อนดิน ก้อนหิน เป็นต้น

อนิจจตา คือความไม่เที่ยง หมายถึง ความเปลี่ยนแปลง ไม่หยุดอยู่กับที่ เช่น เด็ก
ถือปฏิสนธิในครรภ์มารดา ตั้งแต่ขณะแรกที่ถือปฏิสนธิ ก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จน
คลอดเป็นทารก เปลี่ยนแปลง เจริญเติบโตมาเป็นเด็กเล็ก เป็นวัยรุ่นหนุ่มสาว เป็นวัยกลางคน
เป็นคนแก่ และแล้วก็ตายไปในที่สุด

ขบวนการเปลี่ยนแปลงไม่หยุดยั้งอย่างนี้ เรียกว่า อนิจจตา ความไม่เที่ยง แม้สังขาร
ที่เป็นนามธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญูณ ก็ตกอยู่ในอำนาจของความไม่
เที่ยงแท้เหมือนกัน

เวทนา คือการเสวยอารมณ์ ก็ทำนองเดียวกัน ในชั่วโมกเดียวบางที่ก็เปลี่ยน เป็น
เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง สุขบ้าง บางทีก็เฉย ๆ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ถ้าคนเรามี
อารมณ์สุข ยืนอยู่ตลอดเวลา คนเขาก็จะพูดว่า คนนั้นเป็นคนบ้า เพราะฉะนั้น มนุษย์ก็
ต้องมีสุขบ้างทุกข์บ้าง เฉย ๆ บ้าง ตกอยู่ในอำนาจอนิจจตา คือ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

๑. เรื่องเดียวกัน. เล่ม ๒๔ หน้า ๔๒

๒. เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๖๘

๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ความเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ หมายถึงความแตกดับแห่งสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะมียุญญาณหรือไม่ก็ตาม ก็จะมีการเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลาง และมีความแตกดับในที่สุด

ความทุกข์ในทางพระพุทธศาสนามีหลายอย่าง เช่น ความทุกข์ในชั้น ๕ ความทุกข์ในอริยสัจ ๔ และ ความทุกข์ในไตรลักษณ์ ความทุกข์ในไตรลักษณ์นี้มีขอบเขตกว้างขวางที่สุด ครอบคลุมเอาความทุกข์ไว้ทั้งหมด

ทุกข์ ๑๐ ประการ

๑. สภาวทุกข์ คือ ทุกข์ตามสภาพของสังขาร เช่น ความเกิด ความแก่ และความตาย เป็นต้น

๒. ปิณฑทุกข์ คือ ทุกข์เบ็ดเตล็ด หรือทุกข์จร เช่น ความโศก ความคับแค้นใจ เป็นต้น

๓. นิพัตถทุกข์ คือ ทุกข์ประจำ เช่น ความหนาว ความร้อน ความหิว การปวดอุจจาระ ปัสสาวะ เป็นต้น

๔. พยาริทุกข์ คือ ทุกข์ที่เกิดจากโรคต่าง ๆ เช่น โรคหัวใจ โรคกระเร็ง เป็นต้น มีพุทธศาสนสุภาษิตว่า อโรคฺยปรมา ลาภฯ ความไม่มีโรค คือลาภอันประเสริฐ

๕. สันตปาทุกข์ คือ ทุกข์เพราะกิเลสเผา คือ ราคะ โทสะ และ โมหะ เป็นต้น

๖. วิปากทุกข์ คือ ทุกข์เกิดจากผลกรรมชั่วต่าง ๆ พระพุทธเจ้าตรัสว่า นตฺถิ กมฺมสฺมํ พลํ ไม่มีแรงใดเสมอด้วยแรงกรรม

๗. สหคตทุกข์ คือ ทุกข์ด้วยกัน เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นทุกข์แต่ละอย่างเมื่อเสื่อมลาภ คนที่เกี่ยวข้องก็เป็นทุกข์ เป็นต้น

๘. อาหารปริเยญฺญิทุกข์ คือ ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร เช่น ขวานาปลูกข้าว หาปลา เป็นต้น

๙. วิวาทมูลกทุกข์ คือ ทุกข์เกิดจากทะเลาะวิวาทเป็นมูล เช่น การดบตีกัน ความกลัวแพ้ ความหวั่นหวาด เป็นต้น

๑๐. ทุกขขันธ คือ ทุกข์อันเกิดจากขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ความเข้าไปยึดมั่นในขันธ ๕ ว่าเป็นตัวเป็นคน เป็นเราเป็นเขา เป็นเหตุแห่งความทุกข์

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์

๓. อนัตตตาความไม่มีตัวตน สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่มีตัวตน หมายความว่า เมื่อแยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกันแล้ว หากความเป็นตัวตนไม่ได้ เช่น ม้า เป็นตัวสมมติ ถ้าแยกส่วนต่าง ๆ ออกไป มี หัน หาง ตา จมูก เป็นต้น จะหาตัวม้าสมบูรณ์ไม่ได้เลย หรือเช่น อาคาร ถ้าแยกออกเป็น อิฐ หิน ปูน นอต ตะปู ออกแล้ว ตัวอาคารก็จะมีไม่เหลือ

ใน อนัตตลักขณสูตร พระพุทธองค์ทรงให้ความหมายของอนัตตาไว้ว่า “ขันธ ๔ ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะหวังไม่ได้ บังคับไม่ได้ว่า จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าเป็นอย่างนั้นเลย”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายไว้ว่า สิ่งทั้งปวง ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. ไม่อยู่ในอำนาจ หรือฝืนความปรารถนา บังคับบัญชาไม่ได้

๒. แยกต่ออดีต คือไม่เป็นอดีต ที่จะพึงยึดได้ว่า นั่นเป็นของเรา พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในอนัตตลักขณสูตรว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่ใคร ๆ จะพึงเห็นว่า นั่นเป็นของเรา (เอต มม) เราเป็นมัน (เอโส มหสมฺมิมํ) เป็นตัวตนของเรา (เอโส เม อคฺคตา)

๓. หาเจ้าของมิได้ มันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย และเมื่อจะดับ ย่อมดับเพราะสิ้นเหตุปัจจัย

๔. เป็นของสูญ คือ ว่างเปล่า หมายความว่า เมื่อพิจารณาโดยแยกย่อยลงไป หาตัวตนไม่พบ พบแต่ความว่างเปล่าเท่านั้น

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา สำหรับอนิจลักษณะ และทุกข์ลักษณะ ย่อมได้เฉพาะสังขารในคำว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์” ส่วนอนัตตลักษณะ ย่อมได้ทั้งในสังขารและวิสังขาร (ธรรมอันมิใช่สังขาร หมายถึงอาพาสนิพพาน)^๑ ท่านจึงใช้คำว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา” เพราะคำว่า ธรรม มีความหมายกว้างกว่า สังขาร

๑. เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๑

ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง สภาพที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น คือ เมื่อสิ่งหนึ่งเกิด อีกสิ่งหนึ่งก็เกิดตาม เมื่อสิ่งหนึ่งดับ อีกสิ่งหนึ่งก็ดับไปด้วย

ปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง ยากที่จะเข้าใจ เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ใหม่ ๆ พระองค์ทรงทบทวน พิจารณาปฏิจจสมุปบาท อยู่ถึง ๑ วัน ในสัปดาห์แรกของการตรัสรู้ พระองค์ประทับอยู่ที่โพธิมณฑล และทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยตลอด ทั้งสายเกิดและดับ ทรงเปล่งอุทานด้วยความเบิกบานพระทัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะทรงรู้กฎแห่งความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันโดยตลอด

ปฏิจจสมุปบาท มีความหมายถึงธรรมทั้งหมดของพระพุทธเจ้าก็ได้ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท”^๑

ปฏิจจสมุปบาทมี ๑๒ หัวข้อ คือ

๑. อวิชชา ความไม่รู้จริง หมายถึงความไม่รู้ใน ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และ มรรค (อริยสัจ ๔) ในพระอภิธรรม หมายถึง ไม่รู้อดีต อนาคต ปัจจุบัน และปฏิจจสมุปบาท

๒. สังขาร ความนึกคิด การตั้งเจตจำนง หมายถึง กายสังขาร วีสังขาร จิตสังขาร ในอภิธรรมหมายถึง ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และ อนัญญาภิสังขาร

๓. วิญญาณ ความรู้แจ้ง หมายถึงความรู้รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ กล่าวคือ การรับรู้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๔. นามรูป นามและรูป/นาม คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นัยแห่งพระอภิธรรม หมายถึง เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอุปาทายรูป (รูปอาศัยมหาภูตรูป ๔)

๕. สฬายตนะ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๖. ผัสสะ การกระทบ ระหว่างอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และ วิญญาณ เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้ว่าเห็นขึ้น

๗. เวทนา การเสวยอารมณ์ สุข ทุกข์ หรือ เฉย ๆ หมายถึงความรู้สึที่ได้จากการสัมผัสผัสสะทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๑. วคิน อินสระ. เรื่องเดิม หน้า ๖๒๔

๘. ตัณหา ความทะยานอยาก ได้ ได้แก่การทะยานอยากในอารมณ์ ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์

๙. อุปาทาน ความยึดมั่น ในกาม ในภิกขุ ในศีลและพรตหรือวัตร ในตัวตน

๑๐. ภพ กระบวนการแห่งชีวิต หมายถึง กามภพ รูปภพ และ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงกรรมภพ และ อุปัตติภพ

๑๑. ขาติ ความเกิด หมายถึงการปรากฏแห่งจันท์ และการได้อายตนะต่าง ๆ

๑๒. ชรา มรณะ ความแก่ และ ความตาย หมายถึงความทรุดโทรมแห่งอวัยวะต่าง ๆ และความสลายแห่งจันท์

ปฏิjosสมุปบาท ๒ สาย

ปฏิjosสมุปบาท มี ๒ สาย ด้วยกันคือ

๑. สายเกิด (สมุทัยวาร)

๒. สายดับ (นิโรธวาร)

แต่ละสายมีอรรถาธิบายต่อไปนี้

๑. สายเกิด (สมุทัยวาร)

๑. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
๒. เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี
๓. เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
๔. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย อายตนะ ๖ จึงมี
๕. เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
๖. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
๗. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
๘. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
๙. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
๑๐. เพราะภพเป็นปัจจัย ขาติจึงมี
๑๑. - ๑๒ เพราะขาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

ความโศก ความกร่ำครวญ ความทุกข์ ความโทมนัส ความคับแค้นใจ จึงเกิดขึ้นพร้อม กองทุกข์ทั้งสี่นี้จึงเกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้

๒. สายดับ (นิโรธวาร)

๑. เพราะอวิชชาดับ	สังขารจึงดับ
๒. เพราะสังขารดับ	วิญญานจึงดับ
๓. เพราะวิญญานดับ	นามรูปจึงดับ
๔. เพราะนามรูปดับ	อายตนะ ๖ จึงดับ
๕. เพราะอายตนะ ๖ ดับ	ผัสสะจึงดับ
๖. เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
๗. เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
๘. เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
๙. เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
๑๐. เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
๑๑ - ๑๒ เพราะชาติดับ	ชรา มรณะจึงดับ

ความโศก ความคร่ำครวญ ความรำพัน ความทุกข์ ความโทมนัส ความกลับแค้นใจ
จึงดับ กองทุกข์ทั้งสิ้นก็ดับ ด้วยประการฉะนี้

วิญญะ ๓

๑. กิเลสวิญญะ
๒. กรรมวิญญะ
๓. วิปากวิญญะ

ปฏิจจนุปบาท จัดเข้าในวิญญะ ๓ ได้ดังนี้

๑. อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวิญญะ
๒. สังขาร ภพ จัดเข้าในกรรมวิญญะ
๓. วิญญาน นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ ชาติ ชรา และมรณะ จัดเป็น
วิปากวิญญะ

คำสอนเรื่องปฏิจจนุปบาทของพระพุทธเจ้า ลึกซึ้ง ละเอียด พิสดารมาก ที่กล่าว
มานี้เป็นเพียงหัวข้อโดยสังเขป ผู้ใคร่ศึกษาเรื่องนี้อย่างละเอียด พึงหาอ่านได้จากคำรา
พุทธปรัชญาเถรวาท ของ อาจารย์ วสิน อินทสระ ซึ่งมีสอนที่ภาควิชาปรัชญา มหา
วิทยาลัยรามคำแหง

๒. คุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

วรรณคดีบาลีมีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนามาก จนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะวรรณคดีบาลีแต่ละเล่มเกิดขึ้นในยุคต่าง ๆ กัน ผู้แต่งวรรณคดีบาลีได้แต่งหนังสือต่างยุคต่างสมัยกัน เพื่อให้เห็นว่าประวัติวรรณคดีบาลีทำให้เกิดความรู้ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา จึงขอล่าวถึงแต่ละยุคโดยสังเขป

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ได้ทรงประกาศพระศาสนาที่เรียกว่า ธรรมวินัย ด้วยมุขปาฐะ (ปากเปล่า) ซึ่งนิยมกันในสมัยนั้น ปฐมเทศนา ในพระสูตรตันตปิฎก และปฐมปารชิก ในพระวินัยปิฎก ที่เป็นบ่อเกิดแห่งประวัติวรรณคดีบาลีในยุคแรกนั้น มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในยุคแรกเช่นเดียวกัน

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว ๓ เดือน พระมหากัสสปเถระได้ประชุมสงฆ์ ๕๐๐ รูป ทำปฐมสังคายนา ประรภถ้อยคำของภิกษุข้อสุกัถะ ผู้บวชเมื่อแก่ การทำสังคายนาครั้งนี้ ทำที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ใกล้กรุงราชคฤห์ ในประเทศอินเดีย พระมหากัสสปเถระเป็นประธาน พระอุบาลีเป็นผู้ตอบข้อซักถามทางพระวินัย พระอนนทเป็น ผู้ตอบข้อซักถามทางพระสูตร ทำอยู่ ๗ เดือน จึงเสร็จ พระเจ้าชาคศัตรุเป็นศาสนูปถัมภก

การทำสังคายนาครั้งนี้ เป็นการตอบปัญหาพระวินัยและพระธรรม มีคำที่ใช้ว่า วินย-วิสัยนา (ตอบปัญหาพระวินัย) ธัมมวิสัยนา (ตอบปัญหาพระธรรม) ยังไม่แยกเรียกเป็น พระไตรปิฎก เรียกเพียง ธรรมวินัย โดยรวมเอาพระสูตรตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก อยู่ในคำว่า ธรรม แต่หลักฐานทางอรรถกถาบอกว่า การทำสังคายนาเป็นการจัดระเบียบ เป็นรูปพระไตรปิฎก มีมาแล้วตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๑ นี้^๑

ใน พ.ศ. ๑๐๐ พระยสะกาทันตทกบุตร ได้ชักชวนพระเถระทำสังคายนาครั้งที่ ๒ โดยปรารภข้อปฏิบัติย่อหย่อน ๑๐ ประการ ทางพระวินัยของพวกภิกษุวัชชีบุตร สังคายนาครั้งที่ ๒ นี้ ทำที่วาฬิการาม เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี ประเทศอินเดีย พระเรวตะ เป็นผู้ถาม พระสัพพกามี เป็นผู้ตอบปัญหาทางพระวินัย ประชุมสงฆ์ ๗๐๐ รูป ทำอยู่ ๘ เดือน จึงสำเร็จ โดยมีพระเจ้ากาฬาสกเป็นองค์อุปถัมภ์

การทำสังคายนาครั้งที่ ๒ นี้ ยังไม่ได้จัดระเบียบพระไตรปิฎก ทำเหมือนสังคายนาครั้งที่ ๑ แต่อรรถกถากล่าวว่าเป็นการจัดระเบียบเป็นพระไตรปิฎก

๑. สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. หน้า ๓๓

ใน พ.ศ. ๒๓๔ หรือ ๒๓๕ พระโมกกลีบุตรคิสดเถระได้ประทุมสงฆ์ ๑,๐๐๐ รูป ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ที่โอศการาม เมืองปาฏลีบุตร ประเทศอินเดีย ประภคเคียรดีย์ปลอม บวชในพระพุทธศาสนา ทำอยู่ ๘ เดือน จึงสำเร็จ โดยพระเจ้าโศกมหาราชเป็นศาสนูปถัมภก

ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ นี้ พระโมกกลีบุตรได้แต่งคัมภีร์ กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งในอภิธรรมปิฎก กล่าวกันว่า พระไตรปิฎกมีครบสมบูรณ์เมื่อสังคายนาครั้งที่ ๓ หลังจากสังคายนาครั้งที่ ๓ ได้มีการส่งพระสมณทูตไปประกาศพระศาสนาในนานาประเทศ มีพระมหินทเถระ ไปลังกาทวีป เป็นต้น

ในราว พ.ศ. ๒๓๘ พระมหินทเถระ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศลังกา ประภคความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา จึงประทุมสงฆ์ ทำสังคายนาครั้งที่ ๔ นับว่าเป็นสังคายนาครั้งแรกในลังกา

ในราว พ.ศ. ๔๓๓ ในรัชสมัยของพระเจ้าวิภูคามดิเอนภย ได้มีการทำสังคายนาครั้งที่ ๕ ในพระพุทธศาสนา แต่นับเป็นครั้งที่ ๒ ในประเทศลังกา พระรักขิตมหาเถระเป็นประธาน ทำที่อาโลกเลณสถาน ณ มตเลชนบท (ไทยเรียก มลัชชนบท) โดยปรารภการท่องจำพระพุทธรวณะว่า อาจมีข้อผิดพลาดได้ง่ายเพราะความจำเสื่อม จึงตกลงให้จารึกพระพุทธรวณะลงในใบลานเป็นลายลักษณ์อักษร สืบมาจนทุกวันนี้

ในราว พ.ศ. ๕๐๐ พระปิฎกจุฬากัษ ได้แต่งคัมภีร์ มลิตทปัญหา ขึ้นที่อินเดียภาคเหนือ ในเวลานั้น พระพุทธศาสนายังไม่ได้เกิดลัทธิแตกต่างกันเป็นมหายานและหินยาน ต้นฉบับเดิมของคัมภีร์เป็นภาษาสันสกฤตอันเป็นภาษาที่นิยมกันในยุคนั้น มาแปลงเป็นภาษาบาลีในภายหลัง

ในราว พ.ศ. ๖๕๓ พระเจ้ากนิษกะ ขึ้นครองราชย์ ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างใหญ่หลวงดุจพระเจ้าโศกมหาราช พระองค์เป็นมหาราชเหมือนกัน พระพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงอุปถัมภ์คือลัทธิมหายาน รัชชนีลัทธิหินยานเสื่อมลง แต่ไม่ถึงกับสูญไปจากอินเดีย วรรณกรรมบาลีในยุคนี้นี้จึงไม่ปรากฏ

ในราว พ.ศ. ๘๕๕ ได้มีการแต่งคัมภีร์ ที่ปวงศ์ในลังกา คัมภีร์เล่มนี้กล่าวถึงประวัติศาสตรของประเทศลังกา จนถึงสมัยพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. ๘๖๘-๘๘๕) เนื่องจากพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมากในลังกา คัมภีร์เล่มนี้ก็กล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาด้วย

ในราว พ.ศ. ๕๐๐ ได้เกิดพระอรรคณาจารย์ผู้มีชื่อเสียงเป็นอมตะ นั่นคือ พระพุทธโฆสาจารย์ ท่านเกิดใกล้กับพุทธรักษา ประเทศอินเดีย ภายหลังได้อุปสมบทในสำนักพระเวศเดระ เมื่ออยู่ในสำนักของพระอุปัชฌาย์ ที่อินเดีย พระพุทธโฆสาจารย์ได้แต่งคัมภีร์ ญาโณทัย เป็นเล่มแรก เล่มที่สองคือ อัญญาสาธิตี และท่านเริ่มจะแต่งอรรคณาปริตตสูตร พระเวศเดระจึงแนะนำท่านให้ไปศึกษาที่ประเทศลังกา เพราะที่อินเดียไม่มีคัมภีร์อรรคณา และหนังสือลัทธิอื่น ๆ มีเฉพาะพระไตรปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์จึงได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา ในรัชสมัยพระเจ้ามหายานามะ (พ.ศ. ๑๐๐๑ - ๑๐๒๓) ในขณะที่เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา ได้สวนทางกลางทะเลกับ พระพุทธทตตะ ชาวอินเดีย ผู้ไปศึกษาในลังกามาก่อน

เมื่อไปอยู่ในสำนักมหายาวาร ประเทศลังกา จึงได้แจ้งความประสงค์ของคนให้พระภิกษุสงฆ์ในสำนักมหายาวารทราบ พระภิกษุเหล่านั้นต้องการพิสูจน์ความสามารถของท่าน จึงได้ตั้งกระทู้เป็นกาถามสองบท เพื่อให้ท่านแต่งอธิบาย พระพุทธโฆสาจารย์จึงได้แต่งหนังสือขึ้นเล่มหนึ่ง ซึ่งทำให้ท่านมีชื่อเสียงเป็นอมตะจนทุกวันนี้ หนังสือเล่มนั้นคือ วิสุทธิมรรค พระภิกษุสงฆ์ในสำนักมหายาวาร เห็นความสามารถของท่านแล้ว จึงยอมให้ท่านแปลอรรคณาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ เมื่อท่านทำงานเสร็จเรียบร้อยแล้วจึงเดินทางกลับชมพูทวีป

การแปลอรรคณาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ ของพระพุทธโฆสาจารย์ ประเทศไทยเป็นการทำสังคายนาครั้งที่ ๖ สังคายนาครั้งนี้ทำในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๕๕๖^๑

ในราว พ.ศ. ๑,๐๐๐ พระอรรคณาจารย์ที่มีชื่อเสียงหลายรูปได้แต่งวรรณกรรมบาลี เช่น พระธัมมปาละ แต่งอรรคณา ชื่อ ปรมัตถทีปนี เป็นต้น สันนิษฐานกันว่า พระธัมมปาละรูปนี้อาจจะเป็นอธิการบดีของมหาวิทยาลัยนาลันทา ในสมัยนั้น

พระอนุรุธาจารย์ ชาวอินเดียได้แต่งคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะ หนังสือคู่มืออภิธรรมที่มีชื่อเสียงมาก จนทำให้ชื่อของท่านเป็นอมตะจนทุกวันนี้ พระอนุรุธาจารย์ได้นำคำสอนในพระอภิธรรมปิฎกมาประมวลกล่าวโดยย่อ เป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน เช่นเดียวกับพระพุทธโฆสาจารย์ ได้ประมวลคำสอนในพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นคัมภีร์

๑. สุชีพ ปุญญานุภาพ. เรื่องเดิม, หน้า ๕๔

วิสุทธิมรรค ว่าด้วยศีล สมาธิ ปัญญา นั้นเที่ยว

พระอนุรุธาจารย์ อาจจะแต่งคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะในปลาย ๆ พุทธศตวรรษนี้ หรือบางทีอาจจะต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ก็เป็นได้ เพราะในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้มีการแต่ง ฎีกาอภิธรรมมัตตสังคหะ ขึ้น

ในราว พ.ศ. ๑๑๐๐ ได้มีการแต่งคัมภีร์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของลังกา คือคัมภีร์ มหาวงศ์ ผู้แต่งคือ มหันทมะ คัมภีร์เล่มนี้ทางอินเดียถือว่าเป็นอรรถกถาของคัมภีร์ที่ปวงศ เพราะมีเนื้อหาเช่นเดียวกัน คัมภีร์มหาวงศ์อาจจะแต่งในราว ๆ พ.ศ. ๑๑๔๓ ในรัชสมัย พระเจ้าธาตุเสนะ

ในราว พ.ศ. ๑๒๐๐ ได้มีพระเถระแต่งฎีกา ๒ เล่ม ของคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ

ในราว พ.ศ. ๑๕๘๓ ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาทูที่ ๑ ของลังกา ได้มีการทำสังคายนาขึ้นในลังกา โดยมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ประชุมสงฆ์ ๑,๐๐๐ รูป มีการรณาคำอธิบายอรรถกถาที่เรียกว่า ฎีกา ยุคฎีกาที่ปรากฏในตำราวรรณคดีและภาษาบาลี ของ วิลเฮล์ม โทเกอร์ เริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นไป เรื่องพุทธศักราช มีปรากฏแตกต่างในหนังสือที่แต่งเกี่ยวกับวรรณกรรมบาลี หรือพระพุทธศาสนา แต่เนื้อหามักจะตรงกันเป็นส่วนใหญ่

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ได้มีศิษย์ของพระสารีบุตร (ในลังกา) แต่งฎีกาหลายเล่ม เช่น พระสังฆรักขิตแต่งพุทธทศกสิกา พระพุทธนาคะแต่งฎีกากังขาวิตรณิ พระธรรมกิตติแต่งทาสฐานต์ พระวาจิสสระแต่งอุปวงศ์ พระพุทธรักขิตแต่งชินาลังการ พระเมธังกรแต่งชินจิริต เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระเวทเทเถระ ผู้มาจากวรรณะพราหมณ์ ได้แต่งวรรณกรรมบาลีไว้หลายเล่ม เล่มที่มีชื่อเสียงคือ "รสวาทินี" เป็นเรื่องร้อยแก้ว ส่วนใหญ่กล่าวถึงเรื่องที่มีกำเนิดจากลังกา

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ได้มีวรรณกรรมบาลีเกิดขึ้นหลายเล่ม ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในประเทศพม่า เล่มที่ควรกล่าวถึงคือ พุทธโฆสุปัตติ กล่าวถึงชีวประวัติของพระพุทโธสาจารย์ ผู้แต่นั้นเข้าใจว่าเป็น พระมหามังคละ

ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ วรรณกรรมบาลีส่วนใหญ่เกิดขึ้นในพม่า เนื้อหามักจะเป็นเรื่องพระอภิธรรม วรรณกรรมในยุคนี้ เช่น มลิสารมัญจุสา ของ พระอริยวงสะ เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ วรรณกรรมบาลียังเจริญอยู่ในดินแดนพม่า พระสงฆ์ชาว

พม่าได้แต่งวรรณกรรมบาลี เช่น ปัญฐานทีปนี ของ พระสังฆมณเฑียรการ มรุตวาททีปนี ของ พระมหานามะ เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ วรรณกรรมบาลียังเจริญอยู่ในพม่า พระติปิฎกालังการ ได้แต่งหนังสือ วิสติวณณา พระติโลกกูร ได้แต่งหนังสือ ธาตุกถาภูิกาวณณา และ ธาตุกถาอนุภูิกาวณณา เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ พระญาณวิลาส พระสังฆราชชาวพม่า ได้แต่งวรรณกรรมบาลี เช่น เปฏกอลังการ สาธุวิลาสินี ราชวาทัตถุ ราชวิราชวิลาสินี เป็นต้น

ในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีกัมภีร์ที่สำคัญ คือ

๑. กัมภีร์คันถวงศ์ เป็นหนังสือที่กล่าวถึงรายชื่อกัมภีร์ในพระพุทธศาสนาและผู้แต่ง เป็นหนังสือที่มีประโยชน์มากในทางวรรณกรรมบาลี ใช้เป็นหนังสืออ้างอิงของผู้แต่งในยุคหลัง ๆ

๒. กัมภีร์ศาสนวงศ์ เป็นหนังสือที่กล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาเริ่มตั้งแต่พระพุทธองค์ประสูติ จนถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ กัมภีร์เล่มนี้แต่งโดยพระภิกษุชาวพม่า ชื่อ บัญญาสามี เป็นหนังสือที่มีประโยชน์มากเล่มหนึ่งในทางวรรณคดีบาลี นักปราชญ์ทั้งหลายมักจะอ้างถึงในการแต่งหนังสือวรรณคดีบาลี

สำหรับวรรณกรรมบาลีที่ให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย กล่าวโดยสังเขปดังนี้

อาณาจักรสุวรรณภูมิ ซึ่งมีนครปฐมเป็นศูนย์กลางอยู่ในสมัยนั้น พระโศณะและพระอุตตระ ได้มาประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอาณาจักรนี้ ราว พ.ศ. ไม่เกิน ๓๐๐ ปี หลักฐานที่ค้นพบคือสถูปโบราณ และซากโบราณสถานต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกันกับสมัยพระเจ้าอโศก สถูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ซึ่งอยู่ภายในพระสถูปองค์ใหม่ เป็นรูปทรงโอคว่ำ อย่างสถูปสัณฐิโนอินเดีย รูปพระธรรมจักรมีกวางหมอบอยู่บนแท่นแปล่ ๆ ในภาพพุทธสิทฺธิเจดีย์ และสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะยังทรงผนวชอยู่ ได้เสด็จไปบุคลุ่ที่นครปฐมและได้พบแผ่นศิลาจารึก “เข ธมฺมา” ที่ถ้ำเขางู จังหวัดราชบุรี จารึกเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรครุฑนถ์

แสดงว่า ในยุคนั้น พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรสุวรรณภูมิ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้ค้นพบ ศิลาจารึกเนินสระบัว ที่บริเวณเมืองพระรถ ตำบล

โคกปืบ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นจารึกด้วยอักษรปัลลวะ อักษรขอมโบราณ ภาษามาลี ศิลาจารึกหลักนี้จารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๓๐๔ ศาสตราจารย์ ถำ ทองคำวรรณ เป็นผู้อ่าน และแปลเป็นภาษาไทย มีเนื้อความกล่าวสรรเสริญพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แสดงว่า บริเวณจังหวัดปราจีนบุรีในสมัยนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้เจริญรุ่งเรือง

ต่อมาได้พบ ศิลาจารึกวัดดอน จังหวัดลำพูน ซึ่งมีอายุระหว่าง พ.ศ. ๑๖๓๖ - ๑๖๔๒ จารึกเป็นภาษามาลี ตัวอักษรที่มีลักษณะคล้ายกับตัวอักษรในเมืองพุกาม (อักษรมอญ) ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เป็นผู้เรียบเรียง และแปลจากบทความของ ฮอลลิเดย์ ซึ่งได้มาจากศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ มีเนื้อความกล่าวถึงกษัตริย์ทรงพระนามว่าสรพหิทธิ ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยการสร้างกุฏิสำหรับพระสงฆ์และให้เขียนคัมภีร์พระไตรปิฎก

แสดงว่า ระหว่างปี พ.ศ. ๑๖๓๖ - ๑๖๔๒ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้เจริญรุ่งเรืองในอาณาบริเวณส่วนนี้

ยุคสุโขทัย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้มีการขุดพบ ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง จังหวัดสุโขทัย ศิลาจารึกหลักนี้ จารึกด้วยอักษรขอม เป็นเรื่องราวของพระมหากษัตริย์ราชที่ ๑ (ลิไท) เสด็จออกผนวชเมื่อวันพุธ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๑๕๐๕ รายละเอียดของจารึกพร้อมทั้งคำแปลมีกล่าวไว้แล้ว ในวรรณกรรมบาลียุคสุโขทัย ศิลาจารึกหลักนี้ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) เป็นผู้แปลเป็นภาษาไทย และ นาวาอากาศเอก แยม ประพัฒน์ทอง ได้วิเคราะห์ไว้ในกาลต่อมา นับว่ามีประโยชน์มาก

นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์ รัตนพิมพวงศ์ แต่งโดยพระพรหมราชปัญญา พระภิกษุชาวเมืองสุโขทัย คัมภีร์เล่มนี้กล่าวถึงเรื่องราวพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตโดยละเอียด

แสดงว่า พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท เจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรสุโขทัย

ยุคลานนา

พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท เจริญรุ่งเรืองมากในอาณาจักรลานนา ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พระนางจามเทวี ราชธิดาแห่งกษัตริย์มอญ ในอาณาจักรทวารวดี

ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย พระนางได้นำเอาพระพุทธรศานานิกายเถรวาทขึ้นไปเผยแผ่ โดยได้สร้างวัดไว้ ๔ มุมเมือง

ต่อมาพระเจ้าเม็งราย รมชนะพระเจ้าญีบา กษัตริย์เมืองหริภุญไชย ได้ปกครองอาณาจักรลานนา พระพุทธรศาสนาในสมัยพระเจ้าเม็งราย เป็นแบบเถรวาท ที่ได้รับมาจากมอญ แต่พงศาวดารเหนือกล่าวว่า คณะสงฆ์ลังกาได้นำพระพุทธรศานานิกายเถรวาทมาเผยแผ่ที่อาณาจักรลานนาในรัชสมัยพระเจ้ากือนา เนื่องจากพระองค์เป็นธรรมิกราช จึงทรงบำรุงพระพุทธรศาสนาเป็นการใหญ่ ได้ส่งทูตไปขอพระสุมนเถระ จากพระเจ้าไชยสิริแห่งเมืองสุโขทัย และได้สถาปนาพระสุมนเถระขึ้นเป็นพระสังฆราชของคณะสงฆ์ของลานนาไทย ในสมัยพระเจ้าแสนเมืองมา พระสงฆ์ชาวตานาหลายรูปได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา เมื่อศึกษาจบแล้ว ได้เดินทางกลับมามาตุภูมิ และได้พาพระลังกาหนาคัว ได้เผยแผ่พระพุทธรศาสนาแบบที่ได้รับมาใหม่ ตั้งข้อรังเกียจคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ชุดเก่า

ถึงสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเลื่อมใสคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ชุดใหม่ พ.ศ. ๒๐๑๐ จึงโปรดให้ทำสังคายนา ครั้งที่ ๘ ขึ้น ณ วัดมหาโพธาราม มีพระธรรมทินนาเถระเป็นประธาน ทำอยู่ ๑ ปี จึงสำเร็จ พระพุทธรศาสนาในลานนาเจริญรุ่งเรืองกว่าทางอยุธยา

ในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม หรือพระเมืองแก้ว พระพุทธรศาสนาแบบเถรวาท ยังเจริญรุ่งเรือง เพราะพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธรศาสนาอย่างมาก การศึกษาของพระสงฆ์ก็เจริญก้าวหน้า พระภิกษุชาวตานาแต่งคัมภีร์ไว้มากเล่ม เล่มที่มีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลก เช่น ชินกาลมถิลปกรณัม มังคลัตถทีปนี บัญญัติสาตก หนังสือดังกล่าวเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั่วโลก ในสาขาวิชาที่เดียว

ยุคอยุธยา

พระพุทธรศาสนาในสมัยอยุธยาเป็นแบบเถรวาทลังกาวงศ์ เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย ลานนา พระสงฆ์ชาวอยุธยาได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา เมื่อศึกษาสำเร็จแล้วกลับมา ได้นำเอาความรู้และวิธีการใหม่ ๆ มาเผยแผ่แก่พุทธศาสนิกชนชาวอยุธยา พระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธรศาสนา โดยได้ทรงสร้างวัดสังการามขึ้นสำหรับเป็นที่พำนักของพระภิกษุผู้เดินทางไปลังกาแล้วกลับมาพำนักอยู่ พระเจ้าบรมไตรโลกนาถก็ออกผนวชในคณะสงฆ์นิกายนี้ ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม พระสงฆ์ชาว

อยุธยาเดินทางไปถึงกาฬมา ได้กราบทูลตามคำของพระลังกาว่า พระพุทธเจ้าทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่เขาสุวรรณบรรพต เมื่อค้นหาก็คพบ มาถึงสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ทางประเทศลังกาวางสมณวงศ์ลง ได้ส่งทูตมาขอพระสงฆ์จากอยุธยา พระเจ้าบรมโกษฐ์จึงโปรดให้พระอุบาลีเถระเป็นหัวหน้าคณะสงฆ์ไทย เดินทางไปอุปสมบทกุลบุตรชาวลังกา ประเทศลังกาจึงมีคณะสงฆ์ เรียกว่า สยามวงศ์ หรือ อุบาลีวงศ์ คราบเท่าทุกวันนี้

ยุครัตนโกสินทร์

เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกทรงปราบดาภิเษก เสดวยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ทรงย้ายราชธานีมาทางฝั่งกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศไทยทุกวันนี้ โปรดให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในเขตพระราชฐาน เพื่อประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรพระแก้วมรกต ซึ่งอัญเชิญมาจากเมืองเวียงจันทน์ โปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ โปรดให้ประชุมพระมหาเถรานุเถระมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ชำระสังคายนาพระไตรปิฎก ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม (วัดมหาธาตุ) โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกตามที่สังคายนาในครั้งนั้น ปิดทองทับทั้งใบปกหน้า-หลัง และกรอบ เรียกว่า ฉบับทอง และสร้างพระไตรปิฎกชุดอื่น ๆ พระราชทานให้เป็นทีเล่าเรียนตามพระอารามต่าง ๆ อีกมาก และโปรดให้อัญเชิญพระมหาพุทธปฏิมา หน้าตัก ๓ วา คืบ จากเมืองสุโขทัย มาประดิษฐานไว้ ณ วัดสุทัศน์ พระพุทธรูปองค์นี้ เรียกว่า พระศรีศากยมุนี

ในรัชกาลนี้ มีพระมหาเถระแห่งวรรณกรรมบาลี เช่น สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ได้นิพนธ์ จุลพุทธทาลวงศ์ มหาพุทธทาลวงศ์ และ สังคิตยวงศ์ เฉพาะสังคิตยวงศ์ มีชื่อเสียงมาก นับว่าแต่งขึ้นมาเพื่อเฉลิมฉลองการสร้างพระไตรปิฎก

ในรัชกาลที่ ๒ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ยังเจริญรุ่งเรืองมาก แต่วรรณกรรมบาลี ไม่ปรากฏมี ส่วนใหญ่เป็นวรรณกรรมไทยที่กวีได้กล่าวถึงพระพุทธศาสนา เช่น ใน นิราศนรินทร์ ของ นายนรินทร์ธิเบศร์ กล่าวไว้ดังนี้

อยุธยาขยคล่มแล้ว	ลอยสวรรค์ ลงฤ
สิงหასน์ปรางรัตน์บรร-	เจ็ดหล้า
บุญเพรงพระหากสรรค์	ศาสน์รุ่ง เรืองแฮ
บังอบายเบิกฟ้า	ฝึกฝนใจเมือง

เรื่องเรื่องไตรรัตน์พัน	พันแสง
รินสพระธรรมแสง	คำเข้า
เจติยระคะแซง	เสียดยอค
ยลยังแสงแก้วแก้ว	แก่นหล้าหลากสวรค์
โบสถ์ระเบียงมรทพพัน	ไพหาร
ธรรมาสน์ศาลาดาน	พระแผ้ว
หอ ไตรระม้งขาน	ภักย์คำ
ไขประทีปโคมแก้ว	ก่ำฟ้าเพื่อนจันทร์

ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๙๔) พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ทรงโปรดให้สร้างวัดและปฏิสังขรณ์ วัดต่าง ๆ โปรดให้พระเถระและราชบัณฑิตแปลพระไตรปิฎกและปกรณ์พิเศษต่าง ๆ ออกเป็นภาษาไทย จึงเกิดหนังสือพระไตรปิฎกแปลร้อยแก้วหลายเรื่อง วรรณกรรมทาง ศาสนาที่เป็นภาษาไทย ที่สำคัญในรัชกาลที่ ๓ มี พระปฐมสมโพธิกถา ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน ในรัชกาลนี้ มีพระสมณทูต ออกไปลังกา ๒ ครั้ง และในรัชกาลนี้ ไม่ปรากฏมีการแต่งวรรณกรรมบาลีเลย

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๑๑) ก่อนเสวยราชย์ พระองค์ทรงผนวช ๒๗ พรรษา มีพระฉายาว่า วชิรญาณมหาเถระ ทรง ศึกษารอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และภาษาสันสกฤต ภาษาอังกฤษ ได้ทรงพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีไว้ ๑๒ เรื่อง ในรัชกาลนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระนิพนธ์วรรณกรรมบาลีเรื่องหนึ่ง ชื่อ สุตตวิทัตติวิหารน วัดที่สร้างในรัชกาลนี้ มีวัดราชประดิษฐ์ วัดปทุมวนาราม เป็นต้น และเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุปฐมเจดีย์ โดยก่อเป็นพระสถูปใหญ่ห่อหุ้มองค์เดิม เป็นพระสถูปสูงใหญ่ที่สุดในประเทศไทย

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓) ทรงครองราชย์สมบัติถึง ๔๒ ปี ตลอดรัชสมัย พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา อย่างมาก ในด้านพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงอาศัยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า มนูญนาคนานพ ซึ่งผนวชอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นคู่พระบารมี โปรดให้ตั้ง มหามกุฏ-

ราชวิทยาลัย' ขึ้นเป็นศูนย์กลางการศึกษาปริยัติธรรม หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร แห่งหนึ่ง และตั้ง มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่วัดมหาธาตุอีกแห่งหนึ่ง มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ออกนิตยสาร "ธรรมจักร" ฉบับแรกเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๗

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ โปรดให้ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก ซึ่งของเดิมเป็นอักษรขอม โปรดให้ถ่ายออกเป็นอักษรไทย แล้วโปรดให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือรวม ๑,๐๐๐ จบ จบละ ๓๕ เล่ม รวมเป็นสมุด ๓๕,๐๐๐ เล่ม นับเป็นครั้งแรกของโลกที่พระไตรปิฎกฝ่ายบาลีได้พิมพ์ครบถ้วนสมบูรณ์เป็นเล่มหนังสือ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดพระราชทานพระราชนิพนธ์ไปช่วยเหลือสมาคมบาลีปกรณ์ ที่ประเทศอังกฤษ จนสมาคมได้พิมพ์พระนามไว้ในพระไตรปิฎกของสมาคม

วัดสำคัญที่ทรงสถาปนา มีวัดเบญจมบพิตร วัดราชบพิธ และวัดเทพศิรินทราวาส วรรณกรรมบาลีในรัชกาลนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้พระนิพนธ์ขึ้นตามที่กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยวรรณกรรมบาลีในยุครัตนโกสินทร์แล้ว

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๗๖) ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง เทศนาเสือป่า และ พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร เป็นภาษาไทย ในรัชกาลนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงโปรดให้มีการศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นอีกประเภทหนึ่ง คือ นักธรรม เพื่อให้กุลบุตรผู้มีโอกาสบวชเรียนน้อยวัน ลาสิกขาไป จะได้มีโอกาสศึกษาพระพุทธศาสนา แม้ชาวบ้านก็นิยมเรียนด้วย เรียกว่า ธรรมศึกษา ในรัชกาลนี้ไม่ปรากฏว่ามีการแต่งวรรณกรรมบาลี

ในรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ (พ.ศ. ๒๔๖๘ - ๒๔๗๗) ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธ พร้อมด้วยพระเถรานุเถระประชุมสอบทานพระไตรปิฎกฉบับรัชกาลที่ ๕ และโปรดให้ประชาชนทั่วไปช่วยกันออกทุนทรัพย์พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล พิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นใหม่ ๑๕๐๐ จบ จบละ ๔๕ เล่ม เท่าพระชนมายุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงประกาศพระพุทธศาสนา พระไตรปิฎกชุดนี้เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ซึ่งเป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทย

ในรัชกาลที่ ๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (พ.ศ. ๒๔๗๗ - ๒๔๘๙) ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองคณะสงฆ์โดยอนุโลมตามแบบรัฐสภา ก็มิ

สังฆมนตรี และมีสมาชิกสังฆสภา

รัฐบาลในสมัยนี้ ได้สร้างวัดพระศรีมหาธาตุขึ้น ณ ตำบลบางเขน เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งอัญเชิญมาจากประเทศอินเดีย ในรัชกาลนี้ไม่ปรากฏว่ามีการแต่งวรรณกรรมบาลี

ในรัชกาลที่ ๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (พ.ศ. ๒๔๘๘ - ปัจจุบัน) รัฐบาลในรัชกาลปัจจุบันได้สร้างโรงพยาบาลสงฆ์ขึ้นที่พญาไท กรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๔๘๘ มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้จัดตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้น ชื่อว่า "สภาการศึกษาามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา แห่งประเทศไทย"

ต่อมา ทางวัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ ก็ได้จัดตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นอีก เรียกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จออกผนวช ตามพระราชประเพณี เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นองค์พระอุปัชฌายะ ทรงผนวชอยู่ ๑๕ วัน จึงลาผนวช

ต่อมา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร ก็ได้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ช่วงระยะหนึ่ง ก็ลาผนวช

พระพุทธศาสนาในยุครัตนโกสินทร์เป็นแบบเถรวาท ที่ได้รับสืบทอดต่อ ๆ มา ประเทศไทยไม่เคยว่างเว้นจากพระพุทธศาสนา ครอบครัวชาวไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา และมีลูกเป็นชาย นิยมให้ลูกชายบวชในพระพุทธศาสนา ช่วงระยะหนึ่ง นับเป็นประเพณีไทยมาตั้งแต่บรรพบุรุษจนถึงปัจจุบัน

เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงมั่นคงมากในประเทศไทย

๓. คุณค่าทางด้านภาษา

ภาษาบาลี เป็นภาษาที่ใช้แต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท (หินยาน) ส่วนภาษาสันสกฤต นอกจากจะใช้บันทึกคำสอนของศาสนาพราหมณ์แล้ว ยังใช้แต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนานิกายมหายานอีกด้วย ภาษาบาลีมีศูนย์กลางอยู่ที่ภาคกลาง และภาคใต้ของอินเดีย

ภาษาบาลีที่มีปรากฏอยู่ในวรรณกรรมบาลี (พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท) แบ่งออกเป็นยุค ได้ ๔ ยุค ด้วยกันคือ

๑. ยุคร้อยกรอง หมายถึงยุคที่แต่งเป็นคาถา เช่น คาถาของพระพุทธเจ้าที่มีในพระไตรปิฎก เถรคาถา และเถรีคาถา เป็นต้น

วรรณกรรมบาลีในยุคหลังที่แต่งเป็นคาถา เช่น

๑. มหาวงศ์ ของ พระมหานามะ
๒. อนาคตวงศ์ ของ พระกัสสปะ
๓. ชินฉริต ของ พระเมธังกร
๔. เตลลภาหคาถา ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง
๕. ปรัชมธู ของ พระพุทธปิยะ
๖. สุโพรลลังการปกรณ์ ของพระสังฆรักขิต ชาวลังกา
๗. วุตโตทัยฉันทปกรณ์
๘. สัททักตถเภทจินดา ของ พระสัทธัมมสิริ ชาวพม่า
๙. พระราชนิพนธ์คาถา ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๐. พระนิพนธ์คาถา ของ พระมหาเถระไทย ที่มีปรากฏในสวดมนต์ฉบับหลวง

๑๑๑

๒. ยุกร้อยแก้ว หมายถึงยุคที่มีการแต่งวรรณกรรมบาลี โดยใช้ภาษาบาลีแบบร้อยแก้ว ภาษาร้อยแก้วมีปรากฏในพระไตรปิฎก พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าส่วนมากเป็นประเภทร้อยกรอง (คาถา) บทร้อยแก้วที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก นักปราชญ์ทั้งหลายเข้าใจว่า พระธรรมสังคหการยได้เข้ามาในภายหลัง ยุคนี้หมายถึงร้อยแก้วที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก

๓. ยุกร้อยแก้วระยะหลัง ร้อยแก้วที่ปรากฏในวรรณกรรมบาลี ในยุคหลังพระไตรปิฎก ก็มีอรธกถา ฎีกา อนุฎีกา โขชนา ปกรณ์พิเศษ คัมภีร์บาลีไวยากรณ์ เป็นต้น

๔. ยุคร้อยกรองประดิษฐ์ หมายถึงภาษาที่แต่งเป็นคาถาโดยใช้ภาษาทั้งเก่าและใหม่ผสมกัน ผู้แต่งมักจะแต่งตามใจชอบ ประดิษฐ์คำขึ้นใหม่ เล่นศัพท์ เล่นสำนวน โดยได้แนวเทียบจากภาษาสันสกฤต

บรรณานุกรม

กรมการศาสนา. ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง (เล่ม ๑๔) พระนคร : โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๒๑.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่
๔ ภาค ๒. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

_____. ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ และนิพนธ์พระอมราภีรักขิต
(เกิด). พระนคร : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, ๒๕๑๒.

ตลาด บุญลอย. ประวัติวรรณคดีบาลี ตอนที่ ๑. พระนคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๐๕.

_____. ประวัติวรรณคดีบาลี ตอนที่ ๒. พระนคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๐๖.

เทพเมธากรย์, พระ (เจ้า จิตปญโญ). แบบเรียนวรรณคดีบาลีประเภทคัมภีร์บาลี
ไวยากรณ์. พระนคร : โรงพิมพ์ประจักษ์, ๒๕๐๔.

พัฒน์ เพ็งผลา. บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗.

_____. ประวัติวรรณคดีบาลี. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๔

แยม ประพัฒน์ทอง. แยมบรรยาย. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓ (พิมพ์ใน
งานฉลองปริญาอักษรศาสตร์คุปป์บัณฑิตศึกษาศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

รัตนปัญญาเถระ, พระ. จินกาลมาลีปกรณ์. (แปลโดย ศาสตราจารย์ ร.ค.ท.แสง
มนวิฑูร). พระนคร : สามมิตร, ๒๕๑๔

วิริยญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ธรรมวิจารณ์. พระนคร :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐.

_____. พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

วสิน อินทสระ. พุทธปรัชญาเถรวาท. พระนคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๓.

